

„Surranva
kell most élned itt”

Tanulmányok Radnóti Miklósról és költészetéről

MEGVÁSÁROLHATÓ A SZEGEDI KÖNYVESBOLTOKBAN ÉS MEGRENDELHETŐ A KIADÓTÓL:
RADNÓTI SZEGEDI ÖRÖKSÉGE ALAPÍTVÁNY RADNOTIALAP@FREEMAIL.HU

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXII. évfolyam, 3-4. szám

Diadalmas viadalmak

TEMATIKUS LAPSZÁMUNKBAN KEVÉSSÉ ISMERT MAGYAR HADISIKEREKET MUTATUNK BE

BELVEDERE 2010/XXII. 3-4.

MMX április–május

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC
Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KERTÉSZ PÉTER, KOVÁCS ATTILA,
MÉSZÁROS TAMÁS, MIKLÓS PÉTER
Munkatársak KISS NIKOLETT, KOMÁROMI CSABA, KÖNYVES PÉTER,
MÁTHÉ TÍMEA, MÁRTON KLÁRA, POLGÁR ZSUZSANNA

A szerkesztőbizottság elnöke SZEGFŰ LÁSZLÓ
Szerkesztőbizottság DÖBÖR ANDRÁS, JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS,
PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS, ZAKAR PÉTER

A tematikus lapszám szerkesztője HALMÁGYI MIKLÓS

Számunk a Csongrád Megyei Önkormányzat, EIKKA Alapítvány, EMKE Kft., Magyar Közlöny- és Lapkiadó, Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Nemzeti Civil Alapprogram, Szegedért Alapítvány, SZTE Bölcsészettudományi Kar, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, SZTE Történettudományi Intézet, SZTE JGYPK HÖK, SZTE EHÖK, valamint a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

MEFESZ 1956
www.mefesz.hu

Belvedere Meridionale Alapítvány
www.belvedere.meridionale.hu

A Belvedere Meridionale 1989-es alapításától kezdődően a történelem és más társadalomtudományi szakos felsőoktatási hallgatók, doktoranduszok, fiatal kutatók és oktatók megjelenési fóruma. A lap legfontosabb küldetése a felsőoktatás és szakemberképzés alapját jelentő mester és tanítvány viszony kialakítása, a tudomány hagyományainak ápolása, a kutatói szellemiség kibontakozásának támogatása. Ennek szellemében a folyóirat tevékenységét a tudományos élet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai segítik, lektorálják.

INGYENES PARTNERKIADVÁNY

A folyóirat megjelenik tavasszal: február–március és április–május; ősszel szeptember–október és november–december hónapokban. A lap közöl tanulmányokat, interjúkat, ismertetések és kritikákat a történelem és más társadalomtudományok tárgyköréből.

Kiadja a BELVEDERE MERIDIONALE ALAPÍTVÁNY. Felelős kiadó: DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ

Cím: 6725 Szeged, Boldogasszony sugárút 6. Tel.: +36 62/544-759

E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu www.belvedere.meridionale.hu

Nyomás: BABA ÉS TÁRSAI KFT. B/KUL/523/SS1993.

TARTALOM

Referátumok	témánk: Diadalmas viadalok	
<i>Beköszöntő</i> (HALMÁGYI MIKLÓS)		4
IGAZ LEVENTE: „...A király maga is csodálkozik azon, hogy ő, a győztes, legyőzötté vált...” – <i>Gondolatok egy kevésbé ismert, győztes csata évfordulója kapcsán</i>		5
SZÓCS TIBOR: <i>Egy második „tatárjárás”?</i> <i>A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében</i>		16
RÁBAI KRISZTINA: <i>Nagy Lajos litvániai hadjáratai</i>		50
SZABÓ PÁL: „ <i>Ahol Magyar Királyságunk épsége ered</i> ” <i>Nándorfehérvár első török ostroma (1440)</i>		59
CZIRÁKI ZSUZSANNA: <i>Brassói és barcasági katonák Bethlen Gábor hadseregében</i>		86
TÓTH HAJNALKA: <i>A „birodalom utolsó reménységének” veresége (1687. augusztus 12.)</i> ...		103
Hajdani vármegyéink		
<i>Szilágy megye története</i> (Kiss Gábor Ferenc)		116
Téka		
<i>Egy szocialista társadalom</i> (Ismerteti: Sebők Balázs) BELÉNYI GYULA: <i>Az állam szorításában</i>		121
Pihenő		
SEBŐK FERENC: <i>Szabó Károly emlékezete</i>		125
Háztáji		
ÁBRAHÁM ÁDÁM: <i>Vikingek földjén jártunk – A XIV. Neolatin Világkongresszus személyes élményei</i> ...		128

A borítón sorban:

Ab iaculis Hungarorum... Ahogyan a magyar lovasíjászt ezer év múltán megjelenítik

A XV. századi Nándorfehérvár vára digitális reprodukció

Nagy Lajos győzelme a törökök felett. St. Lambrecht-i fogadalmi táblakép, 1430 körülről

S Z Á M U N K S Z E R Z Ő I

Ábrahám Ádám PhD-hallgató (SZTE BTK), Cziráki Zsuzsanna (SZTE BTK, MTA-SYLFF-ösztöndíjas), Igaz Levente PhD-hallgató (SZTE BTK), Kiss Gábor Ferenc tanársegéd (SZTE JGYPK), Rábai Krisztina tudományos segédmunkatárs (SZTE BTK Történeti Segédtudományok Tanszék), Sebők Balázs adjunktus (Jászberény, SZIE ABK) Sebők Ferenc, PhD adjunktus, (SZTE BTK Történeti Segédtudományok Tanszék), dr. Szabó Pál tudományos segédmunkatárs (SZTE BTK), Szócs Tibor PhD-hallgató (SZTE BTK), Tóth Hajnalka tanársegéd (SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék)

Beköszöntő

Idén, 2010-ben ezeregyszáz éve annak, hogy a magyar lovasok Augsburg közelében legyőzték Gyermek Lajos német király seregét. Ez az úgynevezett első augsburgi csata kevéssé ismert eseménye a magyar hadtörténetnek, noha magyar győzelemmel zárult. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a hazai közvélemény jobban ismeri a számunkra vesztes csatákat, mint a győzelmeket: a 955-ös augsburgi, a muhi (1241) és a mohácsi (1526) csata jobban benne élnek a köztudatban, mint a magyar szempontból sikeres hadi események. A Belvedere jelen számában – a kudarcok jelentőségét kétségbe nem vonva – a kevéssé ismert magyar hadi sikerekre kívánjuk irányítani az olvasó figyelmét.

AZ EZEREGYSZÁZ évvel ezelőtt aratott első augsburgi győzelmet Igaz Levente mutatja be, mint a tizedik századi hadjáratok, a „kalandozások” egyik fontos diadalát. A következő tanulmány az ún. „második tatárjárás” (1285) korába visz minket. A jól ismert muhi csata, az 1241–1242-es tatárjárás mellett ugyanis érdemes megismerkedni a későbbi kisebb tatár betörések, így az 1285-ös támadás sikeres visszaverésével is: ennek történetét Szócs Tibor hozza közelebb az olvasóhoz. Következő nemzeti tragédiánk a mohácsi vereség és a török megszállás kora. Ennek kapcsán érdemes emlékeztünkbe idézni a török kiverésének eseménysorát, és ennek kiemelkedő győzelmét, a nagyharsányi (ún. második mohácsi) csatát. Az előzményeket és a csata lefolyását Tóth Hajnalka tanulmánya mutatja be. A magyar sikerek közül a közvélemény is jól ismeri az 1456-os nándorfehérvári diadalt. Kevesebb figyelmet kapott azonban Nándorfehérvár első, 1440-ben történt ostroma, amikor Tallóczy János állt ellen sikeresen a török túlerőnek. Ez előtt a győzelem előtt Szabó Pál írása tiszteleg. A kevéssé ismert vállalkozások közé tartoznak Nagy Lajos király litván hadjáratai, melyekről Rábai Krisztina írt tanulmányt. A cikkben felvillannak korabeli lengyel–magyar kapcsolatok, valamint szó esik az 1410-ben vívott grűnwaldi csatáról is, melynek idén van a 600. évfordulója. Cziráki Zsuzsanna tanulmányából a szászok Bethlen Gábor seregében betöltött szerepét ismerhetjük meg. A tanulmányban rövid középkor-történeti visszapillantás is helyet kap, megvillan benne az 1479-ben vívott kenyérmezei csata, és a nagyszebeni polgármester ottani szerepvállalása. Békésebb magyar sikerekről ad hírt Ábrahám Ádám beszámolója az uppsalai neolatin konferenciáról. A számot tovább színesíti Sebők Ferenc írása Szabó Károly történész, polihisztor munkásságáról, valamint Sebők Balázsnak Belényi Gyula Az állam szorításában című kötetéről szóló ismertetése.

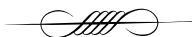
Reményeink szerint a Belvedere jelen száma hozzásegít ahhoz, hogy történelmünk kevéssé ismert győzelmeit jobban megismerje az olvasóközönség. Fogadják szeretettel a Belvedere Diadalmas viadalmak című számát.

Halmágyi Miklós
a tematikus lapszám szerkesztője

R E F E R Á T U M O K

IGAZ LEVENTE

„...A király maga is csodálkozik azon, hogy ő, a győztes, legyőzötté vált...”

Gondolatok egy kevésbé ismert, győztes csata évfordulója kapcsán

910. június 12-én a magyarok győztes csatát vívtak Augsburg városa mellett, a német területek szívében. Írásunk az „első Lech-mezei ütközet” néven is ismert esemény ezerszázadik évfordulója alkalmából idézi fel kevésbé ismert, győztes csatáink e korai példáját. A jelentős katonai eseményre való emlékezés mellett szeretnénk felhívni a figyelmet X. századi hadtörténelmünk néhány, az augsburgi diadal kapcsán is felvethető kérdésére.

„Augsburgi csata” elnevezésen még a korai magyar történelemben járatosabbaknak is elsősorban X. századi históriánk „sorsfordító” ütközete jut eszébe. A nyugati irányba indított magyar hadjáratok végét jelző 955. évi esemény jelentőségét nem kívánjuk kétségbe vonni; az csakugyan egy korszak végét, de legalábbis annak közeledtét jelzi az utókor számára. Ugyanakkor mindjárt a bevezetésben szeretnénk hangot adni annak a véleményünknek, miszerint a X. század első felének magyar katonai akcióiról írtakat többségében továbbra is egyfajta negatív hangvételű értékelés jellemzi a hazai szakirodalomban.¹ A Kárpát-medencében töltött első magyar évszázad hadtörténelmével kapcsolatban a két „döntő vereség”, Augsburg mellett Riade,² továbbra is mindent felülírni látszik, a többi hadjárat pedig lényegesen kevesebb hangsúlyt kap és így kevésbé is ismert. Ez igaz az Augsburghoz kötődő 955 előtti eseményekre, így az első Lech-mezei ütközetre is, amely szinte teljesen kiesett a köztudatból.³ A jelenséget annak a jellemzően pesszimista történelemszemléletnek a számlájára írjuk, amely lényegében történelmünk egyik korszakát tárgyalva sem volt képes túllépni a magyarság számára gyászos kimenetelű események érthetetlen túlhangsúlyozásán, illetve a mérleg másik oldalának elhallgatásán – így a magyarság szempontjából döntő X. század esetében sem.⁴

A X. század első felének megítéléséhez a mára több mint idejét múlt „kalandozások” elnevezés is hozzátesz, amellyel a 899-től 970-ig terjedő időszak támadó magyar hadjárait summázza még az újabb szakirodalom is.⁵ Ezek indítékairól és a korabeli magyar társadalomban betöltött jelentőségéről különböző nézeteket fogalmaztak meg az eddigiekben. Egységes álláspont, mint korai történetünk számos más kérdésében, itt sincs.⁶ Mára azonban lényegesen árnyaltabban szemlélhetjük őket, mint azt a – csakugyan az esetlegességre és szervezetlenségre utaló – sajnos meggyökeresedett, régi terminus sugallja. Részünkről azon a véleményen vagyunk, hogy nem szabad egyszerűen rablóhadjárattá alacsonyítani és összesmosva kezelni a magyar katonai vállalkozásokat, sőt külön lehet választani azokat, amelyeknél egyértelműen bizonyítható a portyázó-zsákmányszerző indítékon túlmutató, politikai-stratégiai szándék.⁷ Egy válságba jutott társadalom „időnyerő”, elvetélt megoldási kísérleteiként sem érdemes értelmezni őket.⁸ Már csak azért sem, mert a középkori törté-

nelem nem a magyarokhoz köthető „kalandozásai” homlokegyenest eltérő berendezkedésű – esetenként hosszú századok óta letelepült (ha úgy tetszik, „európainak” számító) – népek mindennapjaihoz is hozzátartoztak. Akár germánok (skandinávok), akár szlávok, vagy mókrok voltak is a „kivitelezők”.⁹ A X. századi magyarokéhoz leginkább hasonló életmódú, steppei eredetű népek életében pedig ugyanígy szervesen jelen voltak (Ázsia, sőt a kelet-európai síkság egyes területein egészen az újkorig). Mind a magyarok előtt Európa nyugati részéig eljutó hunok és avarok, mind a magyarok után érkező késői nomádok (besenyők, úzok, kunok-kipcsakok, végül a krími tatárok) esetében. Tudomásunk szerint a hazai kutatásban a Kijevi Ruszt és Bizáncot (továbbá esetenként Magyarországot) évszázadokon keresztül támadó besenyő, oguz és kun hadjáratokat még senki nem tette a IX–X. századi magyar vállalkozások mellé, pedig több szempontból is érdemes lenne összehasonlítani őket.¹⁰

A korabeli háborút minden résztvevő oldaláról jellemző rablás és pusztítás mellett, az esetek jelentős részében tehát valamilyen konkrét politikai szándékot is rejtettek ezek a vállalkozások. Amellett, hogy túlnyomó többségük a széttagolt korabeli Európa különböző politikai formációinak felkérésére vette kezdetét, az is kimondható, hogy jó néhány hadjárat egy nagyobb ívű katonai stratégia részét képezte. Indítékaik és irányultságuk alapján ezért kifejezetten hadtörténeti szempontból is tovább finomíthatjuk a X. századi magyar múlt értékelését.¹¹

Az első Lech-mezei ütközet kétségkívül annak a több évtizedes háborúságnak az eseménysorába illeszkedik, amelyet a legveszélyesebb és leginkább agresszív szomszédság, a német területek ellen viseltünk. E csata esetében az immár a Kárpát-medence teljes területén berendezkedő Magyar Nagyfejedelemség új hazáját, a magyar és az itt talált alávett vagy szövetségi viszonyra kényszerített népek szállásterületeit biztosító, „megelőző hadjáratról” beszélhetünk, amelynek elsődleges célja a nyugati erők egyesülésének megakadályozása, katonai potenciáljának folyamatos lekötése volt. Ezt igazolja, hogy a Gyermek Lajos hadai felett Augsburgnál aratott győzelmet tíz nappal később egy másik, talán még nagyobb fegyvertény követte, pontosabban ismeretlen helyen, valahol a keleti-frank határvidéken. A 910. év nyarának e második csatájáról csak azt tudjuk, hogy abban a frankokat „síralmasan megverték és futásra készítették” eleink. Bóna István véleménye szerint ezzel nem kevesebbet, mint egy lehetséges seregegyesítést hiúsítottak meg, külön-külön győzve le a német területek különböző (egykori) törzsi területein összeálló hadakat.¹²

A fentiek alapján e két ütközet a 907. évi, Pozsonynál megsemmisítő vereségbe torkolló, de nem megismételhetetlen és a magyar fél által is minden bizonnyal rendkívül veszélyesnek ítélt nyugati próbálkozás további következményének, magyar részről kifejezetten egy újabb nyugati hadjáratot megakadályozó eszköznek tekinthető.¹³

A X. századi magyarságra vonatkozó latin nyelvű források többségéhez hasonlóan, a 910-es eseményekről fennmaradt korabeli, szűkszavú nekrológokból is csak a nyugati vereségek tényét, illetve annyit tudhatunk meg, hogy mindkét csatában ottmaradtak a nyugatiak tényleges katonai vezetői: Augsburgnál Gausbert gróf és Managold, az alamannok grófja, Frankföldön pedig Konradin Gebhard, Lotharingia hercege és Liudger, Ladengau grófja. Az ellenség potenciális katonai vezetőinek elpusztítása, mint előzetes szándék nem igazolható, mindenestre összecseng a pozsonyi eseményekkel, ahol a magyarok ugyancsak megölték az ellenséges hadsereget vezető legfontosabb világi és egyházi személyeket.¹⁴

Az Augsburg melletti csatáról azonban rendelkezésünkre áll egy, a többihez képest hosszabbnak minősülő beszámoló is, amely ezért megnöveli az esemény fontosságát. A to-

vábbiakban a közeli kortárs cremonai püspök, Liutprand által ránk hagyott munka csatára vonatkozó részlete, egyéb kortárs csataleírások, továbbá a steppei hadviselés újabb hazai szakirodalmi alapján idézzük fel az első augsburgi csatát és igyekszünk felhívni a figyelmet néhány értelmezési és rekonstrukciós lehetőségre annak részleteivel kapcsolatban.¹⁵

„...Lajos király összegyűjtött seregével már Augsburgba érkezett, amely a svábok, bajorok vagyis keleti frankok határainál fekvő város, amikor az a nem várt, jobban mondva nem kívánt hír érkezett, hogy a [magyarok] népe ott van a szomszédságukban. Így hát a következő napon a Lech-folyó mentén elterülő mezőkön, amelyek a kiterjedésük folytán alkalmasak a harcra, szembe találta magát a két sereg.”

A kútfő bevezető soraiból elsőre azt a szokásos, jól ismert képletet olvashatjuk ki, miszerint az ellenséges területre érkező „portyázó” magyar csapatok villámgyors behatolása váratlanul érte a nyugati katonai-politikai vezetőket, köztük az időközben ifjúvá serdült Gyermek Lajos keleti-frank királyt. A „hírüket is megelőző” sebességgel végrehajtott katonai mozdulatok közismerten fontos jellemzői a steppei nomád taktikának. Liutprand azonban két olyan információt is közöl, amely elgondolkodtató lehet. Egyrészt a keleti-frank uralkodó által összegyűjtött seregről ír, hogy arra utal, hogy a nyugatiak 910-ben is tudatosan, előre készültek a magyar veszély elhárítására. Azt, hogy a fentebb említett, eleink által megakadályozott lehetséges frank–sváb seregegyesítés egy nagyobb szabású hadjárat első lépése lett volna, nem tudjuk igazolni. Ám ha csak egy, a saját területek védelmében végrehajtani szándékozott, a magyarok önbizalmát megtörő csapás volt is a terv, magyar részről akkor is indokoltnak véljük a „megelőző hadművelet” megjelölést.¹⁶ Másrészt pedig szerzőnk „nem vártról” helyesbít „nem kívántra” a magyarok felbukkanását illetően. Mindez a „meglepetészerű támadás” képletének finomítására készlet minket, már csak azért is, mert a nyugati ellenfeleknek a Pozsonynál dugába dőlt próbálkozásuk óta gyakorlatilag évente kellett számolniuk a magyarok támadásaival, amelyekre a tavasz beköszöntével folyamatosan számítani lehetett. A meglepetést tehát nem magában a jövetel tényében, hanem annak idő- és térbeli vonatkozásában (pontosan hol és mikor?) kell értelmezni. Ide tartozik a steppei hadviselés másik alapvető eleme, a csata helyszínének jó megválasztása – korántsem csak a védekező háború esetén, hanem – mint 910-ben is – messze az ellenség területeinek belsejében is.¹⁷ A helyszín úgy tűnik, hogy ekkor csakugyan az Augsburgtól délre, a Lech-folyó mentén elterülő, Gunzenlê nevet viselő mező.¹⁸ Itt gyülekezett az ekkor 16 esztendőssé serdült IV. (Gyermek) Lajos névleges és a fentebb említett grófok tényleges vezetésével a sváb–alamann haderő, a folyótól védett lapályon biztonságban tudva magát. Liutprand alapján a magyarok közeli, ám pontosabban nem ismert helyen történő tartózkodásának híre augusztus 9-én érte a nyugatiakat. A következő sorokból arra kell következtetnünk, hogy nem lehettek tisztában a magyar hadműveletek kezdetének időpontjával és irányával, noha Cremona püspöke kétség kívül egy más hadszínterekről is ismert, nomádokra (de az ugyancsak a keleti harci műveltséget alkalmazó muzulmánokra is) jellemző támadást írt le, amit akár visszatérő irodalmi elemként is értékelhetünk. A magunk részéről biztosra vesszük, hogy a magyarok ellenben pontosan tisztában voltak ellenfeleik hollétével. Másnap hajnalban így azután be is következhetett a meglepetés. A nomád hadviselés tipikusnak mondható eleme, egy az ellenfelek által leküzdhetetlennek ítélt folyón átkelést követő hajnali nyílzápor, amely mintegy korai „ébresztőként” érte az ellenséget.¹⁹

„Mielőtt még tehát »Aurora elhagyná Titonus sáfrányszínű ágját«, a magyarok öldöklést szonjázó s harcra áhító serege meglepte ezeket, mármint a még ásitó keresztényeket; egyseseket

ugyanis a nyílveszők hamarabb riasztottak, mint a kiáltozás, másokat pedig, akiket ágyukban dőftek át, sem a lárma, sem a sebek nem ébresztettek fel, mivel előbb hagyta el őket a lélek, mint az álom. Tehát innét is, onnét is heves ütközet kezdődött [kiemelés tőlem – I. L.], s a türkök megfordulva – mintha megfutamodnának – serényen kilőtt lövedékeikkel, azaz nyilaikkal sokakat leterítették...”

A nyílzáporral felvert keleti frank sereg ijedelmé a fentiek alapján csak egy darabig tartott. Bizonyos idő elteltével rendezték soraikat és megkísérelték felvenni a harcot a támadókkal. Azt nem tudjuk, hogy ez mennyi időt vett igénybe, ám a „heves ütközet” megkezdődése arra utal, hogy a hajnali nyílzápor korántsem törte meg őket. Annak nem is ez volt a szerepe. Áldozatokat természetesen szedett, ám elsősorban pszichológiai hatást kell tulajdonítanunk neki, ugyanúgy ahogy a steppei hadviselés csúcspontját jelentő mongol példák ezt igazolják.²⁰ A kétségtelenül hatásos, álmukban lenyilazott katonákról szóló forrásrészlet egyáltalán nem említ tömeges veszteséget, persze a meglepett harcosok közé becsapódó lövedékek, akár érték embert-állatot, akár nem, legalábbis komolyan megnehezíthették a nyugatiak hadrendbe állását, illetve a támadók visszaverését, elűzését célzó kitámadás megszervezését.

Erre valamikor – először talán még a reggeli órákban – sor is került. A magyarok ekkor vetették be az „ismeretlen könnyűlovas taktika” következő jellegzetességét, a színlelt megfutamodást, amely során a lovasíjászok a legendás hátrafelé lövés segítségével apasztották az ellenfél – nem utolsósorban pedig azok lovainak – számát. Ide a következő megjegyzések kíváncsiak. A tettetett menekülésben egy gyakran emlegetett nomád hadifogás követi az azt megelőző, az ellenséget (de legalábbis annak idegeit) felőrlő másikat, a változó irányú és intenzitású nyílzáport. A színlelt visszavonulás sikeres alkalmazása azonban annak függvénye, hogy az ellenséges katonákat mennyiben tudják „magukra húzni” a steppei harcosok. Gyalogos katonák értelem szerűen nem indulhatnak lovasok üldözésére. Az ő feladatuk a pajzsaik mögötti kitérés, illetve adott esetben a soraik közé betörő lovasok elleni sikeres védekezés. Ám indokolt a kérdés, hogy a nyugatiak lovassága miatt is támad ki a gyalogosokkal védett (továbbá esetleg védművekkel is biztosított) táborból vagy állásokból, a lovasíjászok legyőzésének reményében? Az egyik lehetséges és nálunk jól ismert nézet a nyugati harcosok „fegyvelmetlen harci szellemével”, illetve jobb esetben a nyílzápor említett pszichikai hatásával érvel.²¹ Azaz valami olyasmit sugall, hogy a nyugati katona „nem bírja tovább” és döntésre akarja vinni a harcot, mielőtt egy jobb helyre csapódó nyílvesző harcképtelenné nem teszi hatását, vagy saját magát. Elképzelhető, de nem teljesen meggyőző. A felvetés akkor jogos, amennyiben a nyugati hadvezetés abban bízott, hogy közelharcra kényszerítheti és így veri vissza a támadókat. De vajon mekkora esélye lehet a mozgékony steppei harcosok ellen az európai lovasoknak? Egyáltalán kínált-e ilyen lehetőséget Gunzenlé mezeje, illetve a magyarok által kezdeményezett összecsapás? A 910-es eseményeket a muhi csatával nem egyszer állították már párhuzamba. Utóbbinál az egyik rekonstrukciós ötlet szerint még a többségében továbbra is keleti jellegű („könnyűfegyverzetű”) magyar lovasságnak sem volt esélye egy olyan kitörésre, amely során esetleg hátulról visszafordulva, két tűz közé szorították volna a mongol sereget.²² A Sajó mentén nem tudunk azonosítani színlelt támadást és menekülést, ott éppen IV. Béla csapatainak a szekér(táborba) visszaűzése és felőrlése tűnik a bekerítést sikerrel végrehajtó steppei ellenfél fő céljának. Augsburg mellett viszont kétséget kizáróan alkalmazásra került a tettetett megfutamodás – ott tehát a nomád taktika magyar alkalmazói ezt találták megfelelő módszernek ellenfeleik megtörésére. Ezt azonban a terepviszonyok, a seregek létszáma és más kérdések dönthették el, s nem az, hogy ez a hadicsel

újdonság volt a nyugatiak számára. A színlelt támadás, illetve az ugyanilyen menekülés, mint taktikai elem ugyanis korántsem volt ismeretlen Európában.²³ Továbbá a keleti hadművészet ekkorra már több száz éve jelen volt Európában, újra és újra felbukkanva a kontinens különböző területein. A nyugatiak katonai vezetésének emellett pedig 910-ben kifejezetten a magyarokkal szembeni harcról is évtizedes tapasztalata lehetett már.²⁴

Liutprand alapján nagyon is valószínűnek tartjuk, hogy a (megerősített) táborukban meglepett nyugatiak – nagyon helyesen – az elsáncolás mellett döntöttek és nem igyekeztek a támadásra azonnali támadással válaszolni. A magyaroknak viszont, amennyiben csak ugyan a nyugati sereg megsemmisítése volt a céljuk, előbb-utóbb ki kellett provokálniuk az ellencsapást. Magunk azon a véleményen vagyunk, s ezt Cremona püspökének soraival is alátámaszthatónak véljük, hogy a steppei harcosoknak a nyílzápornál „komolyabb érvekre” volt szükségük ahhoz, hogy felbomlasszák ellenségeik védekező pozíciót felvett sorait. Magyarul: támadásra késztesék a nyugati „nehézlovasokat”. A nyugati lovasság nálunk továbbra is általánosan elterjedt, általában pontosítás nélkül alkalmazott „nehézfegyverzetű”, illetve a keletiek „könnyűfegyverzetű” jelzőjét a magunk részéről is erős fenntartásokkal kezeljük.²⁵ Elsősorban azért, mert álláspontunk szerint a „kitámadásra” leginkább egy komoly „betámadás” vehette rá a nyugatiakat. Ez volt a feladata a martaléknak, azaz annak a seregrésznek, amelyik a nyugataik sorai közé behatolva „elhitette” azokkal, hogy győztes helyzetben vannak. Ez a betörés pedig egyszerűen nem hajtható végre megfelelő, közelharcra alkalmas támadó- és védőfegyverzet (többek között valamilyen „keleti típusú” vértezet) nélkül.²⁶ Ezért is tarthatatlan a Magyarországon széles körben elterjedt, „közelharcra alkalmatlan”, csupán az íjászatban jártas, „könnyűfegyverzetű” nomád lovas képe képzelet. Az „*innét is, onnét is heves ütközet kezdődött, s a türkök megfordulva – mintha megfutamodnának – serényen kilőtt lövedékeikkel, azaz nyilaikkal sokakat leterítették...*” szövegrészletet erre a martalékra értendő, amelyik csakugyan keményen becsap a nyugati állások közé, és a közelharctól egyáltalán nem idegenkedve kísérel meg minél több ellenséges harcost maga után csalogatni, a zömtől leválasztva. Ezután pedig – korántsem csak a legendássá vált hátrafelé nyilazás mesteri alkalmazásával – egyenként, vagy kisebb csoportokban semmisíti meg e leszakadókat.

Az ugyancsak elterjedt vélemény, miszerint a magyarok könnyebb fegyverzetük miatt kerültek a közelharcot, semmiképp nem húzható rá általánosságként a X. századi magyar harcászatra, még ha bizonyos források elsőre ezt sugallják is.²⁷ A nyugatiaknak tulajdonított „fejlettebb fegyverzet”, elsősorban is az eltérő, „keleti stílusban” és technikával használt steppei vágó-, szűrő- és ütőfegyvereknek jobban ellenálló sodronying, vagy pikkelypáncél (alatta pedig a nélkülözhetetlen *gambeson*²⁸) korántsem volt minden nyugati katona számára elérhető. A bizonyosan tehető, tehát feltehetőleg talpig a fenti védőeszközökbe öltözött harci vezetők halála ékes bizonyítéka annak, hogy a steppei „könnyűlovasok” értették a módját, miként lehet ezek ellen is sikeresen harcolni.²⁹ Csátát nyerni ugyanis kizárólag nyílharccal nem lehet, annak végső eszköze a közelharc, X. századi magyar–nyugati viszonylatban is. Úgy, ahogyan az a szöveg további részéből is kiderül:

„A leszálló nap már hét órát jelzett, és a hadiszerencse Lajos seregének kedvezett, midőn a felettébb ravasz türkök – szemtől szembe csapdát készítve – futást színleltek. Amikor a királynak cselre nem gondoló népe igen nagy lendülettel üldözni kezdte őket, a lesben állók, akiket leggyőzöttnek vélték, minden oldalról rájuk törtek, és legyilkolták a magukat győztesnek tartó keresztényeket. [kiemelés tőlem – I. L.] A király maga is elcsodálkozott azon, hogy győztesből legyőzöttté vált, és a nem sejtett csapás így még súlyosabban érintette. Az ember láthatta, hogy a cserjéseket és

*a mezőket szanaszét hullák borították, a patakok és a folyók vizét vér festette vörösre: még a lovak nyerítése és a kürtök harsogása is rémítő hatással volt ekkor a menekülőkre, az üldözőket viszont egyre inkább buzdította.*²⁹

A forrás utolsó sora szerint csaknem napszálltaig tartott tehát a nyugati haderő felőrlése, majd teljes legyőzése. Nem tudjuk, hogy miért várt a magyar hadvezetés az ezt ismeretlen időpontban követő martalék (esetleg többszöri) betámadása, illetve a krónikás szerint este hét órára tehető döntő mozzanat, a keleti-frank sereg teljes megsemmisítése között. A válasz, amennyiben a cremonai püspök sorait hitelt érdemlőnek tételezzük fel, sajnos nem adható meg. Csak az a feltételezésünk kerülhet ide, miszerint 910-ben a magyarok korántsem arattak „könnyű győzelmet” Augsburgnál. Ha elfogadjuk forrásunknak a csata kezdetére és végére vonatkozó időhatárait, akkor az is feltételezhető, hogy eleinknek hosszú órákon át kellett a felőrlő harcmodor (nyílzápor) és a színlelt támadás és megfutamodás taktikáját változtatniuk. Ezzel korántsem csak Augsburgnál járhattak így a magyar hadak. Hasonló időszükséglet olvasható ki a 934. évi közös magyar–besenyő haditett alkalmával is a Balkánon. Ott sem néhány pillanat műve volt a megfelelő időpont kivárása, s a megfelelő taktikai helyzet elérése, ami azután a steppei harci műveltség elemeinek eredményes alkalmazásával sikerre vitte az akciót. Mindkét helyen egy vesztes, vagy annak vélt pozícióból fordul meg a „hadiszerencse”, a balkáni példa esetében nem is ugyanazon a napon. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy a magyar–besenyő sereg egy a steppei harcmodorról származásánál fogva alighanem alaposabb ismeretekkel bíró bizánci haderővel kerül szembe: keresztény hitre tért szíriai arabokkal.³⁰ Ugyanígy csak feltételezés lehet, hogy a nyugati hadvezetés egyszerűen nem óhajtotta tovább húzni a döntés kérdését, ezért határozott a kitámadásról, az újabb, a katonákat mindenképpen megterhelő éjszaka (és hajnal) beköszönte előtt. Az, hogy a magyarok esetleg éppen erre a lélektani pillanatra építettek, véleményünk szerint lehetséges, de szintén nem támasztható alá. Kérdés, mi lett volna eleink harci vezetőinek a lépése, ha ellenfeleik a nap végén sem hagyják el állásaikat a győzelem reményében. Hiszen van példa a X. századi magyar katonai akciók történetéből arra, hogy a támadók taktikát változtatva érik el a győzelmet, vagy éppen kerülnek el a nagyobb vereséget.³¹

A lehetséges „más válaszok” alkalmazására 910. június 12-én nem volt szükség: a hosszú nyári nap utóján végül megkezdődött utolsó nyugati támadás teljes vereséggel végződött, a Keleti Frank Királyság serege felbomlott, vezetői (vagy ekkor, vagy már korábban) elestek. A magyar harci kürtök hangjától is pánikba esett nyugati harcosok életben maradt része csak a futásban kereshetett bizonytalan menedéket a győztesek elől, akik, ugyancsak a steppei hadviselés dokumentált ismérvei szerint, ekkor aligha kímélték a kezeik közé került ellenséges katonák életét.³²

Az első augsburgi csata a Magyar Fejedelemség legsikeresebb korszakának, tehát a X. század első harmadának komoly jelentőségű haditette. Eredménye nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ezután még több mint két évtizedig működött az adóztatott, a békét tehát pénzen megvásárló széles, nyugati földrajzi régióra épülő rendszer, amely egyrészt korábban legyőzött szövetségesekből (Berengár Itáliája, szlávok, bajorok), másrészt pedig a szétagolt német területekből állt. Mint tudjuk, hosszabb távon ez a politika nem lehetett sikeres, mi több, pontosan a X. századi, a szász dinasztia által megvalósított egységesülés irányába hatott, amely végül kihúzta a talajt az e rendszer fenntartásában érdekelt magyar érdekcsoport(ok) lába alól. Am úgy véljük, hogy kidolgozása és működtetése szükségszerűnek volt nevezhető az „idegen”, magának fegyverrel területet és hazát szerző magyarság részéről, olyan szomszédság

ellenében, mint amilyen a Kárpát-medencétől nyugatra élt. Legalábbis bizonyos ideig. Az elsődleges, támadásra épülő, agresszív politika Nyugaton 955-ben, Bizánc ellenében pedig 970-ben bebizonyosodott csődje, a külső (és ezek nyomán alighanem a belső) kihívásokra keresett megoldások végül a Taksony és Géza által kijelölt irányba kellett, hogy vezessenek, mert akkor ez bizonyult a járható útnak, nem utolsósorban pedig az említett fejedelmek által kivitelezhető megoldásnak.³³

Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy el kell felejtenünk a „nagy váltást” megelőző korszakot, népünk végleges megtelepedésének nehéz, de sikeres bevezető időszakát itt, az európai kontinens közepén, a Kárpát-medencében.

IRODALOM

- B.SZABÓ 2004: B. SZABÓ, JÁNOS: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. In *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Budapest, 2004. 124–138.
- B.SZABÓ 2007: B. SZABÓ, JÁNOS: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. Budapest, 2007.
- B. SZABÓ 2010: B. SZABÓ, JÁNOS: *A honfoglalóktól a huszárokig*. Budapest, 2010.
- BÁLINT 1977: BÁLINT, CSANÁD: A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséért. *Valóság*, 3/2 (1970). 71–74.
- BÓNA 1993: BÓNA, ISTVÁN: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993.
- BÓNA 2000: BÓNA, ISTVÁN: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000.
- CSORBA 1991: CSORBA, CSABA: *A tatárjárás*. Budapest, 1991.
- ELTER 2009: ELTER, ISTVÁN: *Ibn Hanyān a kalandozó magyarokról*. Szeged, 2009. 61–63.
- EMBLETON 2000: EMBLETON, GERY: *Medieval military costume*. Ramsbury (United Kingdom), 2000.
- FELFÖLDI 2004: FELFÖLDI, SZABOLCS: A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés. In *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Budapest, 2004. 75–91.
- FONT 2001: FONT, MÁRTA: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi–Sinkovics. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Budapest, 2001. 97–105.
- HIDÁN 2000: HIDÁN, CSABA: Mit jelent a könnyű és mit jelent a nehézlovás? Terminológiai problémák az „eurázsiai nomád” lovassággal kapcsolatban. *Társadalom és Honvédelem* 4 (2000/2) 7–20.
- HKÍF 1995: KRISTÓ GYULA (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995.
- KELLNER 1997: KELLNER, MAXIMILIAN GEORG: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der »Gens detestada« zur »Gens ad fidem Christi conversa«*. München, 1997.
- KIRÁLY 2006; KIRÁLY, PÉTER: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza, 2006.
- KOVÁCS 1996: KOVÁCS, László: Ami a zsákmányból megmaradt. In *Honfoglaló őseink*. Budapest, 1996, 109–125.
- KOVÁCS 2002: KOVÁCS László: A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról. In *Hadtörténelmi Közlemények*. 115. évfolyam I. szám, 2002. 311–334.
- KRISTÓ 1998: KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Budapest, 1998. 55–68.
- KRISTÓ 2002: KRISTÓ GYULA: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig*. Budapest, 2002. 107–120.
- KRISTÓ 2002b: KRISTÓ GYULA: A magyar fejedelemség a X. században. In *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig*. Budapest, 2002. 241–268.
- MAKK 1996: MAKK, FERENC: *Magyar külpolitika 896–1301*. Szeged, 1996. 8–26.
- MAKK 2009: MAKK, FERENC: Magyar hadjárat katalán földön. In *Királylányok messiás földről*.

- Budapest, 2009. 91–99.
- NÉGYESI 1997: NÉGYESI LAJOS: A muhi csata. 1241. április 11. *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. évfolyam 2. szám, 1997. június. 296–310.
- NÉGYESI 2000: NÉGYESI LAJOS: Gondolatok a lovasság csapatnemeiről. (A könnyű- és nehézlövasság problematikája.) In Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szeged, 2000. 375–378.
- NÉGYESI 2003: NÉGYESI LAJOS: Az augsburgi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 116. évfolyam 1. szám, 2003. március. 216–230.
- RÉVÉSZ 1999: RÉVÉSZ, LÁSZLÓ: *Emlékezettek utatok kezdetére...* Budapest, 1999.
- SZABADOS 2004: SZABADOS GYÖRGY: A magyar honvédelem a német háborúk idején 1030–1052. In Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.): *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)*. Nyíregyháza–Zürich, 2004. 35–45.
- SZABADOS 2005: SZABADOS, GYÖRGY: Vereség háttér nélkül? Augsburg, 955. *Hitel* 18 (2005)/8. 24–30.
- SZEKFŰ 1935: HÓMAN, BÁLINT– SZEKFŰ, GYULA: *Magyar Történet I.* Budapest, 1935.
- TORMA 2008: TORMA, BÉLA: Csata a Brenta folyónál, 899. *Hadtörténelmi Közlemények* 121 (2008). 425–447.
- TÓTH 1996: TÓTH, SÁNDOR LÁSZLÓ: A honfoglalás előtti magyar kalandozások. *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996). 3–34.
- VAJAY 1968: VAJAY, SZABOLCS: *Der Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die Europäische Geschichte*. Mainz, 1968.
- VESZPRÉMY 2008: VESZPRÉMY, LÁSZLÓ: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Budapest, 2008.
- VESZPRÉMY 2008b: VESZPRÉMY, LÁSZLÓ: *Lovagvilág Magyarországon*. Budapest, 2008.

JEGYZETEK

- ¹ Mindamellet, hogy a 955 előtti eseményekről az utóbbi évtizedben öröndetes mennyiségű új tanulmány, elemzés született.
- ² A 933-mas Riade melletti (jobban ismert nevén merseburgi) eseményeket kétség kívül a szász dinasztia által foganatosított katonai reformok első kézzel fogható eredményeként kell értékelnünk. A csatának alig nevezhető találkozás magyar vesztesége a források alapján is elhanyagolható volt más, korai vereségeinkhez képest (például az Inn-folyó mentén 913-ban), jelentősége csak a német krónikás hagyomány „jóvoltából”, illetve az azt követő események nyomán nőtt meg. BÓNA 2000, 39–40.
- ³ A 926-os tavaszi „látogatásunk” alkalmával esett első, sikertelen augsburgi ostrom ugyan csak fontos esemény volt: nyomán született meg az a rendelet, amelyben I. (Madarász) Henrik (919–936) erődített helyek építésére utasította az általa uralt területek lakóit, annak a politikának a részeként, amelyik néhány év múlva, más katonai reformokkal együtt, meghozta az eredményt a magyar támadások ellen – például éppen Riade mellett. BÓNA 2000, 39. A magunk részéről teljes mértékben egyetértünk azokkal a szerzőkkel, akik a vereségeket, a X. századi magyar katonai akciók hiábalóságát, koncepciótlanságát, sőt „káros mivoltát” hangsúlyozó korábbi munkákkal szemben, ma már más szemléletmóddal közelítenek Kárpát-medencei történelmünk első időszakának eseményeihez, esetleg véleményt is nyilvánítanak a korábbi látásmód egyoldalúságáról. BÓNA 2000, 61; RÉVÉSZ 1999, 178–179; NÉGYESI 2003, 206–231. SZABADOS 2005, 24–30.
- ⁴ Ezt a legjobban a Kárpát-medencét birtokba vevő törzsszövetség legnagyobb, Pozsony melletti győzelmének egészen a legutóbbi időkig „mostoha” sorsa illusztrálja, amin csak a

- millicentenárium változtatott valamelyest. A határokat biztosító diadalt követő események, így Ennsburg, Eisenach, Augsburg, Frankföld jelentős győzelmei általában kimaradnak a korszakot tárgyaló munkákból. Például az új feldolgozások sorában Veszprémy László „Az Árpád- és Anjou-kor nagy csatái, hadjáratai” c. munkájában a 895 utáni „kalandozásokat” úgy minősíti, hogy azok „joggal tekinthetők a honfoglalás utóvédharcainak”, ám a Pozsony utáni eseményeket átugorva, rögtön a merseburgi és a 955. évi – kétség kívül jobban elemezhető – vereségekre tér rá. VESZPRÉMY 2008, 91–93.
- ⁵ A „kalandozások” kifejezés bírálataira lásd KIRÁLY 2006. Kristó Gyula egyik tanulmányában éppen a kalandozás és portyázás elnevezéseket tartja „megszépítő” elnevezéseknek. KRISTÓ 2002, 117. A magyarság még a Kárpát-medencén kívülről indított hadjáratai annyiban választhatók szét a 899 utániaktól, hogy a korábbiaknál a politikai koncepció nehezebben azonosítható – legalábbis amennyiben nem a Kárpát-medence meghódítását „előkészítő” akciókról beszélünk. A honfoglalást megelőző IX. századi hadjáratok közül az utolsó, 894-es esetében merül fel ez a lehetőség. RÉVÉSZ 1999, 29.
- ⁶ A teljesség igénye nélkül: BÁLINT 1970, 71–74; FODOR–DIÓSZEGI–LEGEZA 1996, 91; 134; FONT 2001, 97–105; GYÖRFFY 1977; KIRÁLY 2006; 123–156; KOVÁCS 1996; KRISTÓ 2002, 107–120; MAKK 1996, 8–26; RÉVÉSZ 1999, 42–45; 176–180; 184–195; TÓTH 1996, 3–34; VAJAY 1968, 29–80.
- ⁷ Tény, hogy a zsákmányszerzés nagyban motiválta például a 942. évi, egészen az Ibér-félszigetig jutó hadjáratot, amelyben csakugyan egy megfelelő összegért, azaz zsoldosként végrehajtott, a hazaúton végül kudarcba fulladt akciót kell látnunk. MAKK 2009, 91–98. Ennek során a magyar csapatok természetesen helyben is megkísérelték tovább gyarapítani a „befolyt jövedelmet”, Lérida városát ugyan eredménytelenül ostromolva, ám a jobban bevált hadifogoly-kiváltás eszközével sikeresen élve. ELTER 2009, 61–63. A földrajzi távolság itt nyilvánvalóan kizárja a magyar határokhoz (és gyeplőhöz) közelebbi területek esetében megjelölhető fő politikai-startégiái koncepciót. Hasonlóak a Rajnán túli, lotharingiai, aquitániai és burgundiai hadjáratok is. BÓNA 2000, 48.
- ⁸ Ez a véleményünk különbözik Kristó Gyula álláspontjától, aki amellett, hogy tagadja a magyar katonai akciók egy központból történő szervezését, a hadjáratok okát végső soron a „megnövekedett társadalmi különbségekre” vezeti vissza. KRISTÓ 1998, 67–68; KRISTÓ 2002, 119–120.
- ⁹ Jellemző, hogy a magyar történelmi munkák helyenként a normann és muzulmán hadjáratokat is „kalandozások” név alatt említik. Lásd a különböző történelmi atlaszokat, például: Történelmi Világtlasz, Budapest, 1991, 29. Más kérdés, hogy az e népeket elődeikként számon tartó modern nemzetek mennyire viszonyulnak objektíven a történelmi múlt e fejezetéhez. Egyes szomszédos országok nacionalista utóállami retorikájára véleményünk szerint sem a hasonló, sem pedig az eddigi gyakorlattal nem lehet megfelelő választ adni.
- ¹⁰ E nomád népek esetében persze nem azonos okok magyarázzák a portyázó-zsákmányszerző hadjáratokat. A kunok Bizánc elleni hadjárataira lásd KOVÁCS 2010, 135–146, a krími tatár hadjáratok gazdasági okaira: IVANICS 1994, 161–166, illetve az összevetés lehetőségét a magyarokkal: B. SZABÓ 2004, 124–138.
- ¹¹ A X. század térben és időben történő korszakolására magyar nyelven Bóna István tett kísérletet, 908 és 938 közé helyezve a Németország elleni hadjáratok három évtizedét. BÓNA 2000, 36–40. Korábban német nyelvű könyvében Vajay Szabolcs osztotta fel a 899–933 közötti korszakot. VAJAY 1968.
- ¹² BÓNA 2000, 37–38.
- ¹³ A frissen elfoglalt országot biztosító pozsonyi csata és a magyar határt messze nyugatra kitoló Ennsburg melletti győzelem után ugyancsak ide sorolható a 908-as százsz-thüringiai hadjárat (az Eisenach melletti magyar győzelemmel) is, amelyet az ekkortól számitott 15 esztendőn keresztül szövetséges Bajorországon keresztül indítottak eleink. BÓNA 2000, 36. VAJAY

- 1968, 45–46. A pozsonyi csata forrástani háttéréről legújabbán lásd VESZPRÉMY 2008b.
- ¹⁴ Megjegyezzük, hogy Kurszán (Chussal) 902-es bajorok általi törbecsalása és meggyilkolása eredményezhetett ilyen magyar „válaszreakciót”. BÓNA 2000, 33–34. A mongol inváziók korának példáiból tudjuk, hogy a steppei hadviselés részét képezi az ellenséges vezetők kiiktatása. Az 1241–42-es magyarországi tatárjárás többek között éppen IV. Béla életben maradása miatt is tekinthető mongol szempontból „befejezetlennek”. CSORBA 1991, 66; B. SZABÓ 2007, 156.
- ¹⁵ Antapodosis. A közölt szövegrészletet lásd: HKÍF 1995, 215–216.
- ¹⁶ Az a tény, hogy a X. század eseménytörténetében mindösszesen két ízben fordul elő „sikerés” nyugati behatolás a magyar határ mögé (907 Pozsony térségéig, illetve 950-ben a bajor Henrik herceg részéről a Rábáig), sokat mondó a Magyar Fejedelemség katonai erejével kapcsolatban. Történeiszink egy része előszeretettel emlegeti az egységes vezetéss fejedelemség megszűnését, a „társadalmi-gazdasági válságot” és a „kiütkeresést”. Ha volt is ilyesmi, akkor ez semmilyen szinten nem tükrözöött az ország védelmi képességeiben; erről a nyugati ellenfeleknek alighanem jobb információi voltak, mint a jelenkor kutatóinak. Itt NÉGYESI Lajos véleményére utalunk, aki szerint nem szerencsés a „kalandozásokat” a teljes magyar hadüggyel azonosítani, akár központi szervezésű, akár a katonai elit „törzsi vállalkozásaiként” is értelmezzük azokat. NÉGYESI 2003, 229.
- ¹⁷ Ebben a magas szinten működtetett kémhálózat és a felderítők játszották a főszerepet, ahogyan az más csaták előkészítésénél is valószínűsíthető. A felderítés professzionális alkalmazását magyar részről Nyugaton is elismerik. KELLNER 1997, 106–112.
- ¹⁸ A Gunzenlét egyesek a második augsburgi csata helyszínének (is) tekintik. A 955. évi események helyszínének meghatározására lásd: NÉGYESI 2003, 208–220.
- ¹⁹ A folyón való átkelésről, mint a steppei hadviselés korántsem problémamentes eleméről lásd: FELFÖLDI 2004, 75–91.
- ²⁰ A mongolok a Kalka-menti csatában (1223) a kijeviek, 1241. április 11-én pedig a magyarok ellen alkalmazták sikerrel a steppei pszichikai hadviselés ezen elemét. NÉGYESI 1997, 308. A hajnali nyílzápor jobban ismert korai példája a Kr. u. 376. évi hun–vizigót ütközet a Dnyeszter mentén. BÓNA 1993, 9–10.
- ²¹ A távolsági nyílharc, mint a magyarokat szinte „kizárólagosan” jellemző taktika hazai elterjedésének történetére lásd B. SZABÓ 2010, 39–40.
- ²² B. SZABÓ 2007, 134
- ²³ A kontinens nyugati felén persze nem elsősorban lovasíjászok kivitelezték azt, hanem főképpen hajtódárdás lovasok, akik azonban esetenként íjat is birtokoltak. A Karolingok éves tavaszi verduni seregszemléjén, amely egyben hadgyakorlat is volt, rendszeresen gyakorolták is a keleti hadművészetből ismert „támadj és fuss” taktika európai megfelelőjét. Erre B. Szabó János hívta fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök neki. B. SZABÓ 2010, 63–66.
- ²⁴ Ismeretlennek ezért a magunk részéről semmiképp nem neveznénk a magyarok által is képviselt steppei eredetű harci műveltséget. Kiismerhetetlennek, főképp pedig a korabeli nyugat-európainál magasabb színvonalúnak viszont annál inkább. Utóbbi jelzőt ugyanakkor nem a fegyverzet minőségére értjük!
- ²⁵ A terminológiai problémára és lehetséges feloldására lásd: NÉGYESI 2000, 375–378; HIDÁN 2000, 7–21.
- ²⁶ Ez a nagyállattartó nomádok esetében a legkézenfekvőbb anyagból, a bőrből készülhetett. Tény, hogy az idő múlását túlélő fém védőfegyverzetet nem ismerünk korai magyar sírok-ból, ám a magyarok fegyverzetével számos ponton azonos türk-avar, illetve kazár-bolgár leletanyagból azonban nem is keveset! Magyar részről történő mellőzésük minden steppei analógiának (és észérvnek is) ellentmond. Sajnálatos jelenség, hogy bár valamennyi rekonstrukciós ábrázolás, akár nyugati, akár keleti (oroszl) munkákban is jelenik meg, vértzetben ábrázolja a magyar harcosokat, a honfoglalás-kori lovasharc és lovasíjászat rekonstruálá-

sával idehaza próbálkozók nagyobbik része továbbra is „egy szál kaftánban” képzelettel (és jeleníti is meg) a magyar lovas harcost. KOVÁCS 2002, 311–331; MAGYAR 2008, 76–86. A tudományos igényű ábrázolásokra lásd: <http://www.nyilzapor.hu/megjelenesvert.htm>. A X. századi magyar védőfegyverzet problematikájának legújabb feldolgozása: B. SZABÓ 2010, 41–50; a páncélokról bővebben: 55–60.

- ²⁷ Itt Bölcs Leó bizánci császár munkáját, valamint Regino prümi apát elhíresült sorait hozzuk. Utóbbi szerint „*kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorlottsággal lőnek ki szaru-tjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani.*” HKÍF 1995, 106; 215–216. Az idézett nyugati forrás elhamarkodott értékelése előtt érdemes feltenni a kérdést, hogy a kortárs szemtanúk közül hányan láthattak magyarokkal vívott igazi mezei ütközetet, és kik értesülhettek az ellenséges területeken szinte „átrohanó” lovasíjász csapatok csakugyan alapvetően a távolsági nyílharca épített harcmodoráról? A Regino által ránk hagyott forrásról lásd még B. SZABÓ 2010, 60–63.
- ²⁸ Azaz vastagon bélelt, steppelt párnaruha, amely mind a nyugati, mind a keleti hadművészetben a legalapvetőbb felszerelés volt a különféle vértípusok alatt, mint a támadó fegyverek fizikai hatását elnyelő védőeszköz. A nyugati gambezonra lásd EMBLETON 2000, 67; míg a keleten alkalmazott ilyen védőruházatra B. SZABÓ 2010, 57–58.
- ²⁹ KOVÁCS 2003, 326. Újabban Magyarországon is próbálkoznak a különböző korhű új-nyíl és vértesz- rekonstrukciók dokumentált tesztelésével. Az eddigi eredmények alapján a gambezonra húzott sodronyígnél csak a gambezon-bőrvért állta jobban a nyíllövéseket. IGAZ, Levente: *Néhány kísérlet X. századi magyar új- és nyílvesző-rekonstrukciókkal* (megjelenés alatt a Hadtörténeti Közleményekben).
- ³⁰ B. Szabó János „taktikai kakukktójásként” értelmezi a csatát: B. SZABÓ 2010, 85–87. Hosszabb (akár több órás), komolyabb harci cselekmények nélküli szünetek az első Lechmezei ütközet esetében is okkal feltételezhetőek – az ellenfél bizonytalanságban hagyása éppúgy a steppei harcmodor lélektani velejárója, mint a nyílzápor vissza-visszatérő bevetése. Itt akár a nomád hadviselés sajátosságaiból jó néhányat megőrző XI. századi, németellenes védekező háborúkat is említhetjük: SZABADOS 2004, 35–45.
- ³¹ A taktikai változtatással elért győzelemre az Augsburggal már párhuzamba állított 934-es balkáni akción kívül a 899. évi Brenta-menti győzelem lehet további példa. Az a nézet, miszerint a vereséget már alkudozással elkerülni szándékozó magyarokban mintegy „véletlenszerűen” tudatosult a megfelelő pillanat a visszacsapásra, abszurd gondolat. Különösen egy olyan eredményes hadjárat után, ami a Brenta-folyó melletti ütközetet megelőzte. SZEKFŰ 1935, 120. (Interneten: <http://mek.nif.hu/00900/00940/html/index.htm>; a csata legújabb feldolgozása: TORMA 2008, 425–447.) A nagyobb vereség elkerülésére pedig ismét a „túlreprezentált” Riade melletti „csatát” hozzuk. Minden korszak és minden harci kultúra vezetőinek képességeit bizonyítja a változó körülményekre adható válaszok megfelelő kivitelezése, így a steppei harcászatban is. Muhinál például Batunak többször változtatnia kellett, mégis sikerre vitte hadát, pedig a mongol győzelmet a Sajó partján igazán nem adták olcsón. NÉGYESI 1997, 299; 303; 309.
- ³² Bölcs Leó Taktikája világosan ír a legyőzött ellenség kíméletlen üldözésének nomád gyakorlatáról. HKÍF, 1995, 106–107. Ez persze nem zárja ki a fogolyszedést. Más források tudnak (hadi)foglyok Kárpát-medencébe kerüléséről is. KOVÁCS 1996, 110–111.
- ³³ A belpolitikai válságról, a különböző magyar érdekcsoportok egymás elleni esetleges küzdelméről kevés forrásokkal alátámasztott információk van, azok is Géza, de főleg a már egyértelműen a nyugati nyitás továbbvitele iránt elkötelezett utóda korából. Bulcsú szerepének egyik értelmezése: KRISTÓ 2002, 256–257.

SZŐCS TIBOR

Egy második „tatárjárás”?

A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében

Az 1241–42. évi mongol invázió komoly nyomot hagyott a magyar történelmi tudatban, és az eseményt még ma is sokszor a katasztrófák egyfajta szinonimájaként fogjuk föl. Kevésbé közismert viszont, hogy bő negyven évvel később egy újabb tatár betörés érte az országot, amelyet történetírásunk általában „második tatárjárásnak” nevez. Ha felüjtjük a magyar krónikás hagyományt magába foglaló valamelyik kódexet (a legismertebb a Képes Krónika), akkor azt látjuk, hogy a két eseményt közel azonos súllyal tárgyalja a szöveghagyomány. „A tatárok első bejövetele” című fejezetben néhány mondatban ecsetelik, hogy 1242-ben a tatároknak nevezett mongolok 500 ezer fegyveressel betörték Magyarországra, és a Sajó folyó mellett legyőzték Bélát, aki a tengerhez menekült. A tatárok három évig maradtak az országban majd mikor kivonultak – mivel az emberek nem tudtak vetni és aratni – többen pusztultak el éhínség, mint a tatár fogság vagy kardok által. Ez a szűkszavú (és sok tekintetben nem is túl pontos) összefoglalás alig érzékelteti, hogy mi játszódott le az országban. Majd öt fejezettel odébb „A tatárok második bejövetele” című részben azt olvashatjuk: „Végül aztán a kunok közül néhányan, akik megmenekültek, a tatárokhoz futottak, s ösztönzésükre a tatárok az Úr ezerkettőszáznyolcvanötödik évében másodszer is behatoltak Magyarországra, és egészen Pestig mindent irgalmatlanul fölperzselték.”¹ Azt viszont bátran kimondhatjuk, hogy a két esemény valójában nem ugyanazon a szinten játszódott le, és az itteni aránytalanságot sokkal inkább a krónikás hagyomány szűkszavúságának kell betudnunk, amely amúgy is mostohaként kezeli a XIII. századot. 1285-ben már nem az a Magyarország állt szembe a keleti betöréssel, mint 1241-ben, és még ennél is nagyobb a két „tatár” erő közti különbség. Hogy megértsük mindezt, néhány szóban vissza kell térni közvetlenül a „nagy” tatár invázió utáni időkre.

A megelőző évek

A történeti szakirodalomban szinte közhelynek számít, hogy a tatárjárás után az országába visszatérő IV. Béla politikáját a tatárok elleni védekezés határozta meg. Ezt az értékelést nagyvonalakban helyesnek kell tartani, még ha újabban sokat finomítottak is a „védekezés” politikájának az értékelésén.² De hogy a kivonuló tatárokkal még számolni kell a jövőben, ez világos volt már csak abból is, hogy az ország keleti része a Kárpátokon túl határos lett az új hatalom nyugati határterületeivel. Ez nem jelentett tényleges közvetlen szomszédságot, hiszen Batu seregeivel a Volga vidékére húzódott vissza (míg testvére, Orda attól is keletebbre), de a legyőzött és széteső Rusz fejedelemség önállóvá váló részfejedelemségeit hagyták maguk mögött, melyek felvonulási terepet és segédhadakat jelenthettek Batuék számára szükség esetén.³ Ezzel párhuzamosan többször is fölmerült az újabb tatár invázió lehetősége, egy kisebb „rémhír” után először 1246-ban. Egy nyugati követ, Johannes de Plano Carpini személyesen is ott tartózkodott az új kán, Gűjük 1246-os megválasztásakor,

és leírta, hogy ott zászlót bontottak a nyugat ellen. Kijelölték a sereg vezéreit, és még az útirányt is: „*Mint értesültünk róla – írja Carpini – az egyik hadnak Magyarországon keresztül kell behatolnia, a másiknak Lengyelországon át... Három vagy négy éven belül egész Kunorszáig fognak jutni. Kunországból pedig megtámadják majd a fent megnevezett országokat; azt azonban nem tudjuk, vajon közvetlenül a harmadik tél után fognak-e jönni, vagy egy ideig még várnak, hogy rajtaütésükkel annál nagyobb meglepetést keltsenek.*”⁴ Hogy a 3–4 éves intervallum csak a követeknek szóló „dezinformáció” volt-e, vagy valódi terv, nem tudjuk, az mindenesetre biztos, hogy Gűjük 1248-as halála miatt a támadásból semmi nem lett.⁵ 1251-re választották meg az új nagykánt, Möngkét, aki szintén halogatta a nagy, nyugat elleni háborút (egy francia szerzetes, Rubruki Willelmus, aki 1254–1255 folyamán tartózkodott a nagykán közelében Karakorumban és a környékén, megjegyzi: „*Magyarországra is réges-régen visszatértek volna, de a sámánok nem engedik.*”).⁶ A nyugati birodalomrészével csak követek útján érintkező Möngke már nem szorgalmazta olyan erővel a „világ leigázását”, mint elődei, és bár (mint ez a követei üzenetéből látszik) a dzsingiszida büszkeség megmaradt, de egyre inkább áthatották egy ilyen nagy terület fenntartásának a realitásai. Bizonyára ennek felismerése is szerepet játszott a „sámánok” mellett, hogy a nagy nyugati hadjárat ötlete elvileg nem került le a napirendről, de már soha nem valósult meg. Mindezt persze Béla nem tudhatta, így a negyvenes évek vége, ötvenes évek eleje a védelem lassú kiépítésével telt el. A legnagyobb lökést – mint említettük – az 1246-os hadjárat híre adta. Béla házassági politikájában szerepet játszott egy keleti „hídfőállás kiépítése”, ugyanakkor nem kizárólag ezt a célt szolgálhatták az ekkor létesített frigyek (sőt, a Magyarországra menekülő csernyigovi fejedelem, Rosztyiszláv és Béla lánya, Anna közötti házasságot szinte biztosan nem sorolhatjuk ide).⁷ Az egyetlen, ténylegesen a tatár veszély inspirálta házasság fia frigyre lépése volt az országba visszahívott kun vezér lányával. Egy forrásunk, Plano Carpini útjelentésének egy kiegészítése egyenesen úgy tudja: mikor meghozták a követek a tatár szándék híret, „*Béla király... annyira megrendült és megfélemedett, hogy királyná választott fiát a kun király leányához adta, és a lakodalmat nemrég tartották Magyarországon.*” A híradás elárulja azt is, hogy a lakodalmon néhány kun előkelő megesküdtött „*szokásuk szerint karddal kettévágott kutyára, hogy a magyarok földjét meg fogják védelmezni, úgy mint a király hívei, a tatárok és barbár népek ellen.*”⁸ Az akkori politika furcsaságára utal, hogy Béla Boleslaw krakkói fejedelemmel, Rosztyiszláv csernyigovi fejedelemmel és Leoval, a halicsi fejedelem fiával kötött sógorságát igyekezett a tatár politikájával magyarázni a pápának egy vitatott keletű levelében,⁹ Istvánét viszont a kunok könnyebb kereszténységre térítésével igyekezett indokolni. A házasságok ilyenén való beállításának propaganda-ízét jól mutatja, hogy a lengyel Boleslawval való rokoni kapcsolat még 1239-ben, a tatárjárás előtt jött létre.¹⁰ Bélának az elsőszülött fiát kellett „feláldoznia” a szilárd kun szövetség érdekében egy olyan támadás kivédésére, amelyre végül soha nem került sor – ám a lépés mélyreható következményekkel járt történelmünk lefolyására nézve. A kun feleségtől egy félig kunná váló fiú született: a későbbi IV. László király, akinek ideológiai hozzáállása sokban befolyásolta az 1270–80-as évek menetét. Ő lesz a „második tatárjárás” királya, és már a kortársak számára is problémát jelentett a kunok mellett a tatárokhoz való hozzáállása is.

Béla védelmi stratégiája sikeres volt, Magyarország erősödését és magabiztosságát nem csak a nyugati politikája jellemezte, hanem az is, hogy már az ötvenes években kisebb támadó hadjáratra vállalkozott a tatár területeken. Batu kán 1255-ös halála után birodalomrészének élére a testvére, Berke került és az elnyomott rusz fejedelemségek rögtön mozgolódni kezdtek, és Béla is besegített: Boleslawval együtt segédhadakat küldött 1258-ban, melyek Kijevig

nyomultak előre, igaz, a tatár ellentámadás gyorsan megállította e szerény próbálkozást, a bosszú pedig hatalmas volt: a Halicsi fejedelemséget elsöpörték, ura, Danyiil Magyarországra menekült, csakúgy, mint Béla lengyel veje, Boleslaw.¹¹ Viszont a hadjárat vezetőinek nevét érdemes megjegyezni: Nogaj és Telebuga. A két vezér itt került először szembe magyar hadakkal, de nem utoljára: ők lesznek ugyanis az 1285-ös tatár betörés ellenoldalon álló vezérei.

Míndeközben az 1240-es évektől az 1280-as évekig az erőviszonyok alaposan megváltoztak. Möngke nagykán még 1259-ben meghalt, és ez hatalmas változásokat indított el. Az utódját Kublájt 1260-ra sikerült megválasztani, ám – bár Dzsingisz kán unokája volt – ő már leszámolt a nagy hódítások gondolatával, és székhelyét Kínába helyezte át. A nyugati birodalomrészek névleg még elismerték nagykánnak, de ennek már semmilyen realitása nem volt, és erőiket belháborúk kötötték le: Möngke öccse, Hülegü, és Batu utódja, Berke és leszármazottaik majd száz éven át harcoltak egymással a nyugat-ázsiai, iráni steppéken. Mindezek betetőzték a már a XIII. század első felében elkezdődő folyamatot, amely során a „dél-orosz” területek török nyelvű népei (kun, kipcsak, kumán) és a belső-ázsiai mongol mag összeolvadásával létrejöttek a török nyelvű tatár népek, a krími, kazáni vagy a nogaj tatárok.¹² Mindez ugyan nem jelentette azt, hogy Magyarországon úgy érezhették, elmúlt a veszély, de a változásokat jól illusztrálja, hogy 1259-ben, Halics meghódításakor a tatárok már egy szinte szövetségének nevezhető ajánlattal álltak elő: Béla lépjen rokoni kapcsolatba a tatár fejedelemmel. A levélben emlegetett *princeps Tartarorum*, nem világos, hogy pontosan kire utal, legvalószínűbben Berkére, Batu testvérére. A magyar király fia vegye el az ő lányát vagy fordítva, és adjon segédhadakat a tatároknak a keresztények elleni hadjáratához. Cserébe adómentességet, és a megszerzett zsákmány ötödrészét ígérték. Béla az ajánlatot azonnal megírta a pápának és segítségül ezer számszeríjászt kért tőle. Magáról az ajánlatról csak a pápa ránk maradt válaszából értesülünk, ahol összefoglalta a magyar király neki küldött levelének a tartalmát. IV. Sándor pápa óva intette Bélát a pogányokkal való szövetségtől, majd közölte, hogy számszeríjászokat viszont nem tud küldeni.¹³ (A fegyvernemet egyébként nem elsősorban Simon ispán esztergomi sikerei indokolhatták, ez időben általános vélekedés volt Európában, hogy a tatárok félnek az íjaktól és számszeríjaktól, mindezt több, róluk szóló leírás is kiemelte.)¹⁴ Sándor pápa azért kifejtett annyi diplomáciai akciót, hogy néhány nyugati fejedelmet keresztes hadjáratra szólított fel a magyarok ellen készülő tatárok ellenében.¹⁵ A fenyegetés komolyan tűnhetett a kortársak számára, de utólagosan rátekintve az eseményekre, azt kell mondanunk, hogy az éppen önállósodó nyugati birodalomfél (amelyet ők maguk a Dzsocsi-ulusz névvel illettek, Batu apja, Dzsocsi neve után, és csak a XVI. századtól kezdve neveztek Aranyhordának)¹⁶ nem akarta és valószínűleg nem is nagyon merte teljes erővel megtámadni az akkor már újra hatalma delelőjén álló Magyarországot. A kellemetlen szövetségi ajánlatot Béla a követei útján el tudta hárítani komolyabb következmények nélkül.¹⁷ További uralma alatt csak egy 1260-as évek első felében (talán 1261-ben vagy inkább 1263-ban) lezajlott határvillongást tételezhetünk fel. IV. Orbán pápa egy, a kalocsai érsekhez és püspökeihez írt 1263. október 14-i levelében megjegyzi, hogy „*miként kérésetek szomorú tartalmából kiderült számunkra, a mondott tatárok rémképétől még nem szabadulhatatok, mivel ők a veletek határos területeket, miként a ti [határaitokat] is nem sok nappal ezelőtt kegyetlenül elpusztították.*”¹⁸ Az időmegjelölés (nem sok nappal ezelőtt, *a diebus non longe preteritis*) leginkább egy azévi határvillongást takarhat. Ezzel nincs ellentmondásban, hogy István ifjabb király egy egy évvel későbbi, 1264. évi oklevelében megjutalmazza Gyógyi András ispánt, mert az hűséges szolgálatokat tett neki „*vérenek ontásával a határokon tartóz-*

kodó tatárok ellen”.¹⁹ Egy kora-újkor szerző, Odoricus Raynaldus viszont 1261-re helyezte az esetet, azt is tudni vélvén, hogy a magyarok kétezret levágtak a tatárok közül.²⁰ Sajnos a más helyeken pontosan adatoló Raynaldus semmilyen forrást nem jelölt meg e helyütt 1694-es munkájában, de talán ugyanerről az eseményről van szó. Erre utalhat, hogy szót ejtett a tatárok házassági-szövetségi ajánlatáról is, amelyet 1263 végén megismételt a tatár vezetés, és amelynek elfogadásával kapcsolatban IV. Orbán pápa is óva intette Bélát és a magyar püspöki kart.²¹ Az biztosan nem állja meg tehát a helyét, hogy az 1260-as évek elején semmilyen kortárs forrás nem említ harcokat a tatárokkal, és valószínű, hogy csak a későbbi szerzők kitalációja lenne mindez.²² Többet viszont nem hallunk komolyabb tatár veszélyről, bár a kapcsolat nem mindig rekedt meg a békés szinten: IV. László 1283. augusztus 20-án kelt oklevelében megjutalmazza László fia Bodát, „*főként testvérének, Egyednek a haláláért, akit, a mi szolgálatunkban eljárván, megöltek a tatárok.*”²³ Hogy mindez mit jelent, nem tudjuk. Talán valamilyen keleti, nem a tatárokhoz irányuló követséget, amely balul sült el Egyed számára, komolyabb összecsapásra ebből nem következethetünk. Ám ezen oklevél idején, az 1270-es, 80-as évekre Magyarországon már nagy változások zajlottak le. Az apjával szemben oly határozott V. István királyként (1270–1272) csak ide-oda sodródott a neki ellentmondó bárói közt, és mikor meghalt, fia tíz évesen még kiskorúnak számított, a hatalmat az 1277-ben tartott rákosi gyűlésen kapta meg hivatalosan. Az országban lassú konszolidáció kezdődött leverve néhány királynak ellenszegülő főurat, és a legnagyobbakkal László alkut kötött. A politikai hatalomba a Csákok és a Gutkeledek jutottak az 1270-es évek végére, és hamarosan sor került a megegyezésre a legnagyobb ellenfélnek számító Kőszegiekkel is.²⁴ A konszolidációt azonban egy nem várt tényező zavarta meg, amely elem közvetve talán már a tatárok betörésével is kapcsolatban áll.

A kunok már az 1240-es évek közepétől jelen voltak az országban. A politikai irányítást kezdetben István ifjabb király gyakorolta fölöttük, aki az apjától a „kunok ura” címet is elnyerte, és akinek az uralkodása alatt a mindenkori nádor a „kunok bírása” címet kapja meg.²⁵ És bár a kunokkal való viszony már a hatvanas években sem volt problémamentes (1266-ban ki akartak vonulni az országból, és Istvánnak az apja által melléadott segédcsapatokkal kellett visszatérésre kényszeríteni őket),²⁶ az igazi bajok azzal kezdődtek, amikor 1279-ben a pápa által Magyarországra küldött legátus, Fülöp belekezdett a kunok térítésébe. Fülöpöt igazából azért küldték, hogy megegyezést teremtsen a király és a Kőszegiek között. Ez sikerült is, ám a legátus úgy érezhette, hogy akad itt még intéznievalója, miután látta, hogy a kunok a kereszténység látszatát sem tartják be, és az ifjú magyar király sem törekszik ez ellen tenni (ne feledjük: már Béla is a könnyebb kereszténységre térítéssel magyarázta a kunok befogadását és a királyi családba való beházasításukat a Szentszék felé, így a legátus által látott kontraszt óriásinak tűnhetett).²⁷ Ezek után furcsa kötélhúzás kezdődött: László nem akarta végrehajtani a legátus által kierőszakolt kun törvényeket, sőt, odáig ment, hogy a kunok kezére adta a pápai küldöttet, az eddigi támogatói viszont – szembefordulva Lászlóval – elfogták a királyt, és kizsarolták Fülöp szabadon engedését. Kibékülésük után a kunok egy része ismét ki akart vonulni az országból, amit László nem tűrhetett, és 1280 őszén fegyveresen ment utánuk, és már a tatárok határvidékein járó kunokat sikerült visszatérésre bírnia. Ezzel a parázs tovább izzott, és szűk két évvel később, 1282 nyarán a kunok nyíltan fölláztak a magyarok ellen (addigra a pápai legátus már elhagyta az országot), és rabolva, gyűjtogatva, és néhány útjukba eső monostort megtámadva elkezdtek kivonulni innen. A lázadás vezetője Oldimir volt, aki a magyar határvidékeken élő kunok vezetője volt (lehet,

hogy hivatalosan magyar alattvalónak is számított), és talán azonos lehetett Bulgária akkori vezetőjének, Georgi Terternek Aldemir nevű testvérével.²⁸ László az 1282 kora őszén megvívott Hód-tavi csatában leverte a lázadókat, akik részben keletre, a határokon túlra menekültek, az itt maradtak pedig *„úgy meghunyászkodtak, hogy szívük félelmében alig mertek a király szemébe nézni”* – ahogy a kortárs Kézai Simon leírta.²⁹

A tatár betörés eléggé közel esett mindezekhez, a keresztény történetírás pedig nyíltan össze is kapcsolta az amúgy is utált kunok menekülését a tatárok betörésével: *„Végül aztán a kunok közül néhányan, akik megmenekültek, a tatárokhoz futottak, s ösztönzésükre a tatárok az Úr ezerkettőszáznyolcvanötödik évében másodszor is behatoltak Magyarországra”*.³⁰ Hogy a betörés oka tényleg az elűzött vesztes kun csapatok bujtotgatása volt-e, vagy másra vezethető vissza, arra később bővebben visszatérünk, most csak annyit jegyezni meg, hogy ezekben az években a lassan magára találó tatár hatalom befolyása szép lassan elért az országhatárig, és 1284-ben már magyar csapatokkal kellett segíteni Lászlónak a sógorát, a macsói területek élén álló Dragutin Istvánt a tatár csapatok ellen.³¹ Nem sokáig váratott magára, hogy a tatár hadak Magyarországra is behatoljanak.

Az események lefolyása

Ha végignézzük az 1285. évből ránk maradt, hónap-nap keletet is tartalmazó királyi okleveleket, akkor rögtön láthatjuk, hogy nem egyenletesen oszlanak meg. 1285. január 13-ig három hiteles és két hamis oklevelét is ismerjük Lászlónak e szűk két hétből, ám ezután mintha „elvágták” volna. A következő négy hónapot május 4-ig bezárólag egyetlen hiteles és egy hamis, plusz két említésszerűen fennmaradt, de talán erre az időszakra eső oklevele fémjelzi. Május 4-ével aztán megindul a sor, és ezzel együtt 11 oklevele keltezhető erre a hónapra.³² Még teljes forráshiány esetén is sejthetnénk, hogy 1285 első hónapjaiban történt valami, ami miatt a királyi kancellária működése szünetelt. Szerencsére teljes forráshiányról nem beszélhetünk, ugyanakkor az eseményekre vonatkozó híradások eléggé egyoldalúak. Lássuk, miből is építhetjük föl az 1285. évi tatár betörés történetét!

Jó néhány elbeszélő forrásunk is megemlíti az eseményeket. Sajnos a többségük csak a tatár behatolás és távozás tényét rögzíti, nem fukarkodva a jelzőkkel a keresztények legyilkolását vagy a tatárok elpusztulását illetően. Néhány forrásunkban egyedi adatot is találunk, de ezek forrásértéke elég kétes. Mindezzel szemben ott vannak az oklevelek, amelyek egy jogi tényt közölnek, de indoklásul felhozzák a tatár pusztítást, avagy egyes emberek tatárok elleni vitézkedését. Míg elbeszélő forrásaink túl sematikusak, emezek „túl részletesek”, pontosabban: a történéseknek csak egy kicsi morzsáját világítják meg részletekbe menően. Egy, az első tatárjárás kapcsán író Rogeriushoz vagy Spalatói Tamáshoz mérhető nagyobb volumenű összefoglalás hiányzik (tegyük is rögtön hozzá: az események nem is kívántak meg ilyen nagy horderejű megemlékezést). Sajnálatosan, ha a ránk maradt okleveleinket és elbeszélő forrásainkat összegyűjtjük, nem alkotnak egy egységes egészet, inkább csak az elbeszélő források sablonos és sokszor közhelyszerű vázára rácsöppenthetünk egy-egy apró adatot a betörő ellenség ellen vívott küzdelemről. Ennek ellenére több történészünk is megkísérelte, hogy ezen adatok alapján lineáris „eseménytörténetet” írjon,³³ ám magam most csak az eseménytörténeti témakörök mentén rendszerezném a témára vonatkozó források lehetőleg teljes hányadát. A kép még így is hangsúlyozottan aránytalan lesz és talán

kevésbé „élvezhető”, mint egy saját szavakba öntött történetmesélés esetén, de ezzel talán a rekonstrukció is kevésbé lesz spekulatív.

Forrásaink egy része – mint említettük – csak általános dolgokat közöl a tatárok bejövételéről. Ám szinte mindegyikük közös tulajdonsága, hogy kiemeli: a betörő ellenség nem aratott diadalt. Még a két legszűkebb tudósítás (a *Continuatio Zwetlensis* harmadik eleme és az *Annales Colmarienses maiores*) is arról beszél, hogy „*A tatárok megtámadták Magyarországot, de erővel elűzték őket*”, illetve „*A tatárok Magyarországot háborgatták, és közülük többeket megöltek*”.³⁴ A mantovai évkönyv tudósítása beszél egyedül csak a pusztításról: „*Ugyanebben az évben [ti.: 1285-ben] valamiféle Dávid János, Tarsis, a tatárok és a berekesztett népek királya betört Magyarországra, és annak nagy részét elpusztították.*”³⁵ Az évkönyv forrása egyértelműen Salimbene de Adamo krónikája volt.³⁶ A magyar elbeszélő források közül egyedül a krónikakompozíció említi meg a tatár bejövetelet, írásunk legelején idézett terjedelemben és tartalommal (vagyis hogy a tatárok 1285-ben betörték, és egészen Pestig mindent fölperzselték), így a részletekért a külföldi forrásokra kell hagyatkoznunk. A Halics-Volhiniai évkönyv elárulja, hogy a tatár vezérek, Nogai és Telebuga a leigázott rusz fejedelemségek vezetőit, Msztyiszlavot, Leot, Vlagyimirt és Jurijt magával rendelte segédcsapat gyanánt, de Vlagyimir nem is ment velük betegsége okán, és magyar földre törve Leot is elbocsátották.³⁷ Hágókon való átkelésük pontos időpontját is csak külföldi források adják meg. A *Continuatio Vindobonensis* csak annyit említi, hogy „*Az Úr születése után a kunok és tatárok megszállhatatlan sokasággal törtek rá Magyarországra...*”, amely egy nem sokkal karácsony utáni, kora-januári időpontot sejtet, ez elvileg összhangban is állna királyi okleveleink hallgatásával. Az *Annales Augustani minores* mindezt a Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe, vagyis február 2-a környékére helyezi, megjegyezvén, hogy az egész nagybójt ideje alatt megszállva tartották a földet.³⁸ A nagybójt végét jelentő húsvét 1285-ben március 25-re esett, de a híradást természetesen nem szabad mereven értelmezni. Ha összevetjük ezt azzal, hogy László oklevéladása egész április hónapban is szünetelt (figyelembe véve azt is, hogy a tatár kivonulás után még hetek is eltelhettek, amíg megindulhatott a „rutinszerű” okleveles munka), talán helyesebb, ha április első felében jelölnénk meg a végleges tatár távozás időpontját. Egy tágabb időszak azért is indokolt, mert, mint látni fogjuk, több kisebb portyázó csapatról lehet beszélni, akik különböző időpontokban készültek távozni az országból több-kevesebb (de inkább kevesebb) sikerrel. A betörés helyénél egy kicsit bővebben el kell időzni. Forrásaink között egy abszolút első kézből való információ áll rendelkezésünkre: Benedek, esztergomi prépost esztergomi kanonokokhoz szóló levéltöredéke a tatár kivonulás környékén íródott, és számol be a történekről. Ebben Benedek közli, hogy „*a tatárok végtelen sokasága Erdély felől Pest alá jött*”.³⁹ A levél (esetleg valamilyen más, ugyanilyen hírekre építő forrás) hamar elterjedhetett külföldön, mert az évkönyvek egy jelentős hányada az itt közölt elemeket adja vissza. Így az *Annales Polonorum* negyedik szerkesztése szerint „*A tatárok Magyarország földjére – mint mondják – Erdély felől hatoltak be*”.⁴⁰ Más forrás nem szól a betörés irányáról (a többi évkönyv más elemeket vett át), viszont Benedek híradása elég megbízhatónak tűnik, ugyanis azt írta, hogy a szintén Erdélybe visszavonuló tatárokat megtámadták az ott élő székelyek, vlachok és szászok, és hogy „*ezekkel mi lett, arról még biztosan nem tudok írni*”.⁴¹ Tehát a levele a tatár kivonulás végóráiban íródhatott. Viszont Pauler Gyula (csak utalva rá, hogy azért, mert a tatár sereg kényszerítette az orosz fejedelmeket, köztük a halicsit is, hogy velük menjenek), már azt állította, hogy északról támadtak, és „*azon az úton jöttek, a melyen Bathu kán*”. Ezzel ki nem mondva a Vereckei-hágóban jelölte meg a betörés helyszínét,

amely irány, nem ritkán a hágónév emlegetésével együtt egy gyakran visszatérő elem lett a magyar történetírásban.⁴² Tény viszont, hogy a tatárok több északkeleti megyét is dúltak az országban, és ha végignézzük azokat a megyéket, ahol kimutatható az 1285-ös tatár jelenlét Erdélyen és Pest környékén kívül, akkor négy megyét találunk relatíve biztosra: Sáros, Abaúj, Borsod és Zemplén.⁴³ Az elsőről egy oklevél külön kiemeli, hogy a tatárok „különösen Sáros megyében” pusztítottak sokat.⁴⁴ Ezen négy megye egy tömbben feküdt, az ország északkeleti csücskében, és a kiemelt Sáros Zemplénnel együtt a határon található. És mivel forrásaink megerősítik, hogy a kivonulás Erdélyen keresztül történt, ezért indokolt, hogy tényleg számoljunk egy északi csapattal is az erdélyi mellett. A Halics-Volhíniai Évkönyv szerint a határon kettévált a két hadvezér: „*menvén pedig a megátalkodott és istentelen Noga s vele Telebuga a magyar föld legyőzésére, Noga Brassónak ment, Telebuga pedig a hegyen át vette útját.*”⁴⁵ Az tűnik a legvalószínűbbnek tehát, hogy két irányból érkező betöréssel számoljunk, és logikus is, hogy a két fővezér két, egymástól függetlenül mozgó sereget vezessen: Nogaj katonái Erdély felől, Telebugaé pedig Sáros, vagy inkább a még éppen Halicssal határos Zemplén megye irányából törtek rá az országra (már amennyiben az orosz évkönyv helyesen őrizte meg ennek az emlékezetét). Egyébként Nogaj és Telebuga serege 1287 telén Kis-Lengyelországba vezetett hadjárata idején ugyancsak kettévált és külön dúlták a vidéket.⁴⁶ A Vereckei-hágó valamivel keletebbre fekszik e megyecsoporttól, és mivel azokon a részekén nem igazolható a tatár jelenlét, ezért ezt a helyszínt óvatosan elvetnénk, a kétirányú betörést Erdélyben és az ország északi részében megjelölve. Tegyük rögtön hozzá: nagyon gyér az erre vonatkozó anyag, hiszen a későbbi jutalmazó oklevelek általában csak az ellenséggel szembeni hősiességet ecsetelik, és ritkán kötik helyszínhez a tettet. Viszont az északabbi betörési irány indokolná, hogy miért Sáros megyében és környékén volt a legintenzívebb a tatár jelenlét.

A behatoló csapatok nem lehettek túl sokan, de a kortársak rögtön belekezdték a számok dramatizálásába. A már említett Benedek esztergomi prépost levelében még nem tudta, hogy az Erdélybe visszavonulókkal mi lett, „*azt azonban valósággal tudom – írja – hogy kétszázezer jól fegyverzett tatár támadta meg, az asszonyokat, gyermekeket nem számítva, Magyarországot, hogy elfoglalja.*”⁴⁷ A bőven eltúlzott 200 ezres létszám, és a magukkal hozott családokról szóló hírek egy olyan invázió rémét keltették föl, amely során a tatárok el akarják foglalni az országot. Nyugatra is ilyesfajta hírek kerültek, az Osztrák Rímes Krónika szerint „*az a riasztó hír kelt szárnyra Magyarország felől, hogy a tatárok nagy sereggel útra keltek országukból. Táboruk hosszát tíz mérföldre becsülték. Gondosan kikémlelték a szélességét is, ezt hat mérföldnek találták. Fennem hangoztatják, hogy nincs szándékukban megállni a Rajna menti Kölnig, s onnan erőszakkal el akarják hurcolni Keletre a hazájukba azt a három királyt, akik a maguk testi valójában ott vannak Kölnben.*” A krónika írója azt is hozzátette, hogy mikor elkezdtek benyomulni Magyarországra, és az elővéddel a magyarok csatára keltek, akkor az ellenség hadereje „*olyan hosszúra nyúlt, hogy akik hátul voltak, két napig semmit sem tudtak arról, hogy elől már folyik a csata.*”⁴⁸ A Salzburgi Krónika (Chronicon Salisburgense) is úgy tudta, hogy „*a táboruk mérete 10 mérföld hosszú, és 6 mérföld széles volt.*”⁴⁹ A legkevésbé túlzó létszámot az Altaichi évkönyvek első, Hermann apát által készített folytatása tartalmazza: „*azt mondják, hogy a hadseregükkel tizenegyezer ember támadott.*”⁵⁰ Több adat nem áll rendelkezésünkre, de abból, hogy az egymástól elszigetelt kisebb magyar csapatok is gyors győzelmeket tudnak aratni a tatárokon, szinte biztos, hogy még ez is jóval magasabb a valós létszámmal.

A két fővezér által vezetett sereg elkezdte az útjába eső területek dúlását. Elég nehéz

felmérni az általuk okozott kár mértékét, hiszen az elbeszélő forrásaink a sereg létszámához mérve dramatizálják a pusztítást is. A magyar krónikás hagyomány szerint „*egészen Pestig mindent irgalmatlanul fölperzselték*”. Benedek már többször idézett levelében kissé visszafogottabban azt írja, hogy „*a nemesekből és a fegyveresekből csak igen keveset voltak képesek megölni, azonban az alacsonybbrendűekből, azaz a parasztokból, a gyengékből meg a betegekben jó hétézret kardélre hánytak, a tatárokból viszont a magyarok és más magyarországiak egyes ütközetekben mintegy huszonhatezret öltek meg*”.⁵¹ Több elbeszélés, oklevél megelégszik azzal, hogy „sok”, „számtalan”, „végtelen sok” embert öltek meg a tatárok.⁵² Néhány konkrétum az okleveleinkből derül ki. Erdélyben felégették Mikud bán várát, mert a „tordaaknai” hospesek („*hospitibus nostris de Thorda Akna*”, amely Tordát takarja) panaszkodtak, hogy az ott őrzött kiváltságleveleik is elégték.⁵³ Mikud bán birtokai Torda megyében, Torda város közelében feküdtek, és vára maga a tordai vár lehetett, amit felégették a tatárok.⁵⁴ Nem jártak jobban a désaknai királyi hospesek sem, az ő kiváltságaik is „elvesztek” a tatár betörés folyamán.⁵⁵ A tatárok azt a helyszínt is feldúlták tehát, ahol ezeket az okleveleket őrizték, több privilégiumot is megsemmisítve. Beszterce környékét is alaposan felprédálhatták, mivel László még az adójuk 2/3-ad részét is elengedte a besztercei polgároknak, mivel „*többségük a tatárok pusztításai és gyújtogatásai révén tönkrement és elszegényedett*”.⁵⁶ Nemcsak Erdélyből, hanem az ország északkeleti régiójából is rendelkezésünkre áll néhány konkrétum. Egy már fentebb említett hamis, de lehetséges, hogy ezen a ponton valós hagyományt őrző oklevél szerint feldúlták a sárospataki domonkos kolostort, ahol bizonyos okleveleket őriztek. „*És ugyanezen oklevelek, vagyis okiratok a Domokosok pataki egyházában a tatárok miatt elégték, és a javaikat ötszáz márka értékben elvitték, és Jakab pataki plébánost, a testvérüket, a mondott dajka fiát, a mondott oklevelek örét ugyanezen tatárok a fogságukba hurcolták el*”.⁵⁷ Pont az elégett oklevelek tartalma volt az 1325 és 1346 közötti hamisítás tárgya. Ám ehhez nem kötődő elemként van jelen, hogy Patakon az említett dajka fia Jakab volt a plébános, akit a tatárok fogolyként hurcoltak el, így ezt az elemet a családi emlékezet egy XIV. század első felében még élő lecsapódásának is tarthatjuk.⁵⁸ Szintén fogságba ejtették Lőrinc fia Jánost, akinek a testvére egy 1287-ben nyélbe ütött földeladás kapcsán kikötötte, hogy ha János netán visszatérne a tatárok fogságából, és a saját földdarabja ügyében pert indítana, a testvére a saját költségén védelmezi a vevőket.⁵⁹ A nagyon kevés nevesíthető halálos áldozatok egyike pedig a Borsod megyei Boldva település egyik birtokosa, Dethmar fia Detmar, akit „*a tatárok a háza mellett a berekben megöltek*”.⁶⁰ Nem tudjuk helyhez kötni egy külföldi forrásunk, Salimbene de Adamo krónikájának azon adatát, amely egy meg nem nevezett domonkos kolostor földulását tudósít. Említve a tatár betörést, hozzáteszi: „*És ezen hadjárat alatt egy helyen a domonkosos rendiek közül mindenkit megöltek, kivéve kettőt, akik egy rejtékhelyre menekültek*”.⁶¹ A ferences Salimbene közvetlen kortársnak mondható, 1287 körül fejezte be krónikáját, vonatkozó adatai mégis óvatosan kezelendők, szerinte a magyarok és a tatárok ezután békét kötöttek, és közli a tatár „király” magyarokhoz írt levelét, amelynek semmilyen különösebb forrásértéket nem lehet tulajdonítani.⁶²

A pusztítás mellett jóval több forrásunk tárgyalja azokat a hőstetteket, amelyeket a magyar ellenállás hívott életre. Bár azt nem szabad elfelejtenünk, hogy jutalmazó oklevél kizárólag a hősiességről készült, így a kép elsőre egyoldalúnak tűnhet, ám ha az elbeszélő forrásaink híradásait is ide vesszük, akkor egyértelműen látszik, hogy ez a betörés tatár szemszögből nézve nem volt egy sikertörténet. Az elbeszélő források szinte egyöntetű eleme ugyanis, hogy a tatárokat a magyarok, illetve a rossz időjárás alaposan megtizedelték, és alig

tudtak kimenekülni az országból. Az események utolsó szakaszában író Benedek prépost úgy tudta, hogy az ellenség által kardélre hányt 7 ezer közemberrel szemben „a magyarok és más magyarországiak egyes ütközetekben mintegy huszonhatezret öltek meg, és most a tatárok, hogy a magyarok keze közül kiszabadulhassanak, Erdélybe vonultak vissza, de a székelyek, a vlachok, meg a szászok minden útjukat bevágták és eltorlaszolták, és ezért életveszélybe kerülvén tábort bontani kényszerültek. Hogy ezekkel mi lett, arról még biztosat nem tudok írni.”⁶³ A külföldi források egy része szintén úgy tudta, hogy a magyarok teljesen leszámoltak az ellenséggel („erővel elűzték őket”, „közülük [a magyarok] többeket megsemmisítettek”. „Végül Magyarország főemberei lényegében az egész hadseregüket megsemmisítették”. „A tatárok, miután sokaságuk legnagyobb részét megölték, visszavonultak”).⁶⁴ Am megjelenik egy másik motívum is, amely már az isteni beavatkozásnak is szerepet tulajdonít: „Krisztus, a keresztények védelmezője nagy éhséget és betegséget támasztott közöttük [ti: a tatárok között], amit mikor meghallottak az erdélyiek, Istenre bízva a győzelmet, azt mondták: »jobb kard által elveszni, mint az éhségtől várainkban és városainkban elpusztulni a tatárok miatt!«. A fogadkozást tett követte. Ahogy meghallották a tatárok, hogy a keresztények bekerítették őket, belőlük [ti.: a keresztény foglyokból] mintegy gyűrűt formáltak, hogy látván a keresztények szánakozzanak testvéreiken, és miattuk a pogányokat ne vegyék körbe, hogy harcoljanak velük. Am a keresztények azt mondták: »Jobb nélkülözni a mieink közül mindenkit, ne hogy meghaljunk hasonlóan velük«, és azután Isten segítségével felülkerekedtek a pogányokon, és a foglyokat kiszabadítván nagy örömmel visszatértek a saját hazájukba.”⁶⁵ Más helyen az isteni segítség az időjárás formájában jelenik meg: „Végül azonban a lakosok Erdély környékén csúfosan megfutamították őket [ti: a tatárokat], és legtöbbször megölték. Azon kevesen, akik el tudtak menekülni és az erdős hegyekben és völgyekben bujkáltak, csaknem mindannyian ott veszték isteni végzés következtében. Az Úr ugyanis, aki mindig segíti a benne hívőket, felhőket és hatalmas esőket küldött rájuk. A felhőszakadás akkora árvizet okozott, hogy csaknem mindannyian megfulladtak, és csak kevesen menekültek meg.”⁶⁶ Az Osztrák Rímes Krónika hasonló motívumot közöl a maga anekdotázó, túlzásokkal megtűzdelt stílusában. A magyarok csatába keveredtek a benyomuló tatárok hatalmas hadoszlopával (az első és a hátulso részek között két napnyi távolság volt). „Egy egész nap és éjen át kínlódtak a viaskodással. Számolatlanul heverték ott az elesettek. Akiket pedig elűzték, azok csapatai eljutottak a Havasig. Itt azonban ismét megmutatta jóságát a kereszténységet oltalmazó Isten... Olyan jéges-havas vihar kerekedett, hogy a tatároknak igazán elégük lett belőle. A jégeső leverte őket a lábukról, s a fagy következtében is annyian oda-veszték közülük, hogy alig századrészüket vitte el nagy üggyel-bajjal az irháját. A magyarok nagy hálával adóztak Istennek azért, hogy ilyen jóságos és kegyes volt hozzájuk.”⁶⁷ Az isteni büntetés motívuma odáig fejlődik, hogy az Altaichi évkönyvek Hermann apát általi folytatásában már szinte csak az pusztítja el az ellenséget, a magyarok mellékszereplőkké válnak: „Akik [ti: tatárok] végül nem emberi segítséggel, hanem isteni ítélet révén pusztultak el. Ugyanis oly nagy mennyiségben tört rájuk a jégeső, hó és eső, hogy nem voltak képesek elhagyni helyüket, és így a körülöttük lévő keresztények legyilkolták őket, és az igazak elvitték az istentelenek zsákmányát.”⁶⁸ Mindezek mellett sem tulajdoníthatjuk a nehéz időjárásra való hivatkozást pusztá toposznak, mert az ezektől teljesen független Halics-Volhíniai Évkönyv is hasonló nehézségekről tud: „... Telebuga pedig a hegyen át vette útját, s a mit három napon megjárhatott az ember, ott ő 30 napig bolyongott az Isten haragjától űzve a hegyek között, és kitört az éhség közöttük, úgy, hogy emberbússal kezdtek táplálkozni, azután maguk is kezdtek hullani és hibetetlen sokan veszték oda. Szemtanuk mondták, hogy százezer halott volt, az istentelen Telebuga gyalog jött vissza, a nejét egy rossz gebén vezetve, úgy csúffá tette őt az Isten.”⁶⁹ Az évkönyv tulajdonképpen úgy ábrázolja

az eseményeket, hogy a tatárok be sem tudtak törni az országba, hanem már a szétválás után a behatoláskor eltévedtek a hegyekben, és Telebuga alig tudott kikeveredni onnan. Ez nyilván az évkönyv keleti szemléletéből adódik: számukra csak a Kárpátok felé haladó, ott szétváló, majd később onnan nagy ügyel-bajjal kikeveredő tatár sereg volt érzékelhető, a magyarországi „kalandozás” nem. Bár forrásunk nem beszél az időjárásról, csak az éhségről, az évszakhoz (március–április) képest nem elképzelhetetlen, hogy a magas hegyi utakon esővel, havas esővel, hóval keljen szembenézni a távozóknak, azt viszont ne felejtsük el, hogy gyakori toposznak számít, hogy a pogányokat (jég-) esővel, vagy valamilyen más időjárási jelenséggel bünteti az Isten.⁷⁰ Valószínűleg a tényleges időjárási nehézségeket nagyíthatták föl egyes szerzők, égi ítéletnek tartva a pogány tatárok viszontagságait.

Az országból távozóknak viszont nem az időjárás volt az egyetlen bajuk. Okleveleink ismét csak részletesebb képet adnak a magyarországi ellenállásról és ellentámadásokról, amely jól láthatóan nem csak kivonuláskor érte a tatárokat, hanem folyamatosan. Az ország északi részéről betörő portyázók legtöbbször nevesített ellenfelei Aba nembeli György ispán fiai: Péter ispán, és Ivánka (Jovánka) voltak. László már egy 1285-ben, szeptember után kiadott oklevelében említi, hogy *„mikor a tatárok álnok népe országunkba ellenségesen betört, pusztításokat, rombolásokat, gyűjtogatásokat és számtalan ártalmas dolgot vittek véghez országunk végigdúlása közben, ugyanezen Péter és Jovánka ispánok országunk koronája iránti hűségből és országunk lakosainak védelmében ugyanezen tatárok ellen csatába bocsátkoztak, ahol ugyanezen Jovánka a mondott tatároktól halálos sebeket szerezvén bevégezte utolsó napját.”*⁷¹ Mindezekért Péter megkapta adományul a Sáros megyében lévő Veresalma nevű földet. A gond csak annyi volt, hogy néhány hónappal korábban László ugyanezt a földet már eladományozta valaki másnak is. A föld körül komolyabb vetélkedés kezdődött, ez pedig újabb okleveleket eredményezett. 1288-ban László két oklevelet is kibocsátott a föld ügyében, és az egyikben lényegében szó szerint megismételte Péter és Jovánka hőstettét indoklásként.⁷² Ugyanekkor László egy Zsidópatak nevű Sáros megyei földet is odaadományozott Péter abaújvári ispánnak. Az erről szóló oklevél narrációjából kicsivel többet is megtudhatunk: *„Továbbá, mikor az álnok tatár nép teljes sokaságával hatolt be országunkba nagy erővel pusztítva országunk minden részén, de különösen Sáros megyében gyűjtogatások és rablások végtelen sorát vitték véghez irtalmatlanul, ugyanezen Péter ispán, együtt edestestvérevel, Jovánkával, vitézséget vitézségre halmozva az összegyűjtött embereivel ellenük [ti: a tatárok ellen] rohanván, ugyanővelük csatába bocsátkozott, közülük sokakat megölve, az összes foglyot, akiket ők hurcoltak fogolyként el, a győzelem jeleként kiszabadította. Amely csatában pedig az említett Jovánkát, a mondott Péter ispán testvérét, azok [ti: a tatárok] megölték.”*⁷³ Péter és Jovánka az Aba nemzetség Somosi ágához tartozott, és Péter majdnem húsz évvel túlélte testvérét: 1304-ig viselte az újvári ispáni címet.⁷⁴ Az Aba nemzetség más tagjai is harcoltak a tatárok ellen. Aba Amádé nádor 1290-es, már III. András általi megjutalmazásakor nem felejtették el belevenni az oklevélbe, hogy *„midőn a hamis hitű tatár nép teljes haderejével betört Magyarországra... a nevezett Amádé nádor szembezállt velük, számosat kardélre hányt közülük, igen sok foglyot kiszabadított, és győzelme jeléül elküldte ezen álnok nép tíz vezérének a fejét is az említett László királynak.”*⁷⁵ Aba Amádé vitézkedésének a helyszíne bizonytalan, 1285 késő telén, kora tavaszán a nádor Kószegi Miklós, általában az Abák és személyesen Amádé nagy ellenfele volt (ő maga az oklevél kibocsátásának idején, 1290-ben viselte ezt a tiszteletet), így nem tartózkodhatott – hivatalából adódóan – bárhol az országban a betörés idején. Mivel a király közvetlen környezetében sem lehetett (hiszen elküldte neki a levágott tatár fejeket), talán a családi birtokaira gyanakodhatunk az ország

északkeleti részén, abban a régióban, ahol Péterék is küzdöttek.⁷⁶ A fejek küldözgetése jó alkalom lehetett a számára, hogy biztosítsa Lászlónak hűségét addig is, amíg ellenfelei viselik a komolyabb közhivatalokat. De nem csak ő tartotta a kapcsolatot Lászlóval: Konrád fia Sebestyén *„akkor, mikor ugyanezen tatárok Magyarországot ellenségesen lerohanták, velük harcba bocsátkozott súlyos sebeket szenvedvén, és e csatában három tatárt elfogván a győzelmét jelentette be királyi felségünknek”*⁷⁷ László király követek útján tartotta a kapcsolatot az ország többi részével, egyiküket név szerint is ismerjük: Talpas Tamás mester, a király hű embere. László jutalmazó oklevele sok egyéb mellett felsorolja azt is, hogy *„a hitszegő tatár nép betört országunkba, és mi ezt a Tamás mestert követségbe küldtük Visegradra, visszatérés közben a tatároktól sebesülést szenvedett.”*⁷⁸ Ez utóbbi események éppúgy nem köthetők helyszínhez, ahogyan Csépan és Iváncs királyi jobbágyok tette sem: *„azon időben, amikor a tatárok... országunkat zsarnoki vadsággal lerohanták, ugyanezen Csépan és Iváncs híven és alázatosan serénykedett királyi felségünk koronájának védelmében, több alkalommal a szerencsére bízva magukat, nem féltve sem a testi épségüket sem a halált, a tatárok ellen vitézül küzdöttek vériük erős hullajtásával.”*⁷⁹ Bár a szöveg ez előtt még más tettet is felsorol, a tatárok elleni küzdelem lehetett a döntő ok a jutalmazáshoz, hiszen László nem sokkal az események után, 1285. július 18-án bocsátotta ki ezt az oklevelet, amelyben Csépan és Iváncsot rokonaikkal együtt a királyi serviensek, azaz köznemesek közé emelte. Szintén a tatárbetörés évében kelt László feleségének, a Magyarországon Erzsébetnek hívott Izabella királynénak az oklevele. Ebből megtudjuk, hogy ő a budai várban vészelt át az eseményeket udvartartásával egyetemben. Onnan figyelte, hogy Sándor ispán két fia, Jakó és Gergely *„mikor a tatároktól való félelem miatt a budai várba voltunk bezárkózva hűséges báróinkkal és udvarunk ifjaival és a budai polgárokkal együtt, felségünk szeme láttára rárontottak a tatárokra, az országunk fő ellenségeire, a halál veszedelmétől mit sem félve”*⁸⁰ A fiak életben maradtak, és megkapták a királynétól a Tolna megyei Székely nevű birtokot. Ez az oklevél egyébként igazolja a krónika azon többször idézett híradását, hogy egyes tatár csapatok egészen Pestig eljutottak. A pesti viszonyokra még egy oklevelünk fényt derít. Lodomér esztergomi érsek 1285. június 14-én kelt ítéletlevelében azon méltatlankodik, hogy *„a pesti és jenői hajósok a vitelbér vagyis a vám harmadrészét... ezidáig békésen kifizették, ... most a lázadás és gőg szelleme szerint, mivel a tatárok jelenlegi betöréséből fakadó nagy gazdagság őket örültségre juttatta, az élő Isten kiállhatatlan gyűlölségére, a Budai egyház kárára és súlyos jogtalanságára illetéktelenül és jogtalan módon megtagadták neki a viteldíj vagy vám fentebb említett harmadrészét odaadni és kifizetni.”*⁸¹ A negatív jelzőkkel később sem fukarkodó érseki oklevél kötelezte a hajósokat az óbudai egyháznak járó harmad kifizetésére, amely, mivel meggazdagodó hajósokról beszél, minden túlzás ellenére sem lehetett kevés. Csak ebből a pár szavas megjegyzésből következtethetünk arra, hogy a tatárveszély hírére milyen nagy mértékben növekedhetett meg a révészek munkája (és bevétele), miután Pest környékéről nagy hirtelen mindenki át akart kelni a Duna tulsó partjára, és feltételezhetjük, hogy ez az ország egyéb dunai révjeinél sem volt másképpen.

Szintén nem köthető helyhez Benke fiai: Miklós, Fülöp és Jakab küzdelmeinek a színhelye. László annyit említ róluk, hogy *„amikor a hitszegő tatár nép betört országunkba... az említett Benke fiai e tatár nép dübével szembeszálltak, és nem félve rábízni magukat és vagyonukat a forgandó szerencsére, megküzdöttek a tatárokkal... úgy, hogy abban a küzdelemben életveszélyes sebeket kaptak, és végtagjaink megcsonkítását szenvedték el, eme végtagcsonkításnak nyilvánvaló jelei vannak és szembetűnnek.”*⁸² A legrészletesebb leírást az ország északkeleti részén folyó csetepatékról Simon fia György, László régi és kipróbált híve kapcsán ismerjük. Személye

azért érdekes, mert egyszerre van oklevelünk a királytól, ahol jellemzik György hőstetteit, és tőle magától is, amelyben a saját szemszögéből számol be az általa vívott harcokról. László ezt írja: „amikor a hitszegő és megszámlálhatatlan tömegű tatár nép... országunkra támadt, e György mester maga mellé véve rokonainak, társainak és barátainak hasznavehető segédcapatait, több alkalommal ismételten hatékonyan és dicsőretet érdemlő módon küzdött meg ezen tatárokkal hazánk védelmében és irántunk való hűségének bizonyosságául úgy, hogy rokonai és szerviensei sok súlyos sérülést szenvedtek, illetve meghaltak és igyekezetével országunk lakói közül sok foglyot kiszabadított a tatárok fogságából, továbbá győzelme jeléül szokás szerint sok tatár fejét elküldte hozzánk.”⁸³ György mindezért és egyéb (majd még említett) szolgálataiért 1288-ban királyi jutalomban részesült. 10 évvel később, 1298. augusztus 31-én kelt oklevelében már ő osztott jutalmat egyik hívének, Hipolit fia Tamás ispánnak, többek között azért, mert „a tatárjárás idején szintén az ő [ti: Tamás] oltalma révén szabadítottak ki és menekítettek meg ugyanezen a hegyen [a Sáros megyei Tarkón] sok, tatárok által elfogott keresztényt. Továbbá ugyanezeken a tatárjárás idején atyai testvéreinkkel, barátainkkal és társainkkal Regéc alatt ugyanezen tatárokkal harcoltunk, leestünk a lóról, és e Tamás az ő lovát átadta nekünk, és így a halálos veszedelmet elkerültük.”⁸⁴

A biztosan erdélyi csatározásokhoz köthető okleveleink száma ehhez képest meglepően csekély, összesen három darab, ami annak fényében meglepő, hogy az elbeszélő híradások Erdélyt jelölték meg a visszavonulók nagy megsemmisülésének helyszínéül, az időjárás mellett az ott lakókra is kitérve. Az egyik ilyen „biztosan” Erdélyhez köthető adat is inkább csak nagyon valószínű, mert a benne szereplő személyek mind oda köthetőek: Meggyes fia: Péter és Miklós, akik Küküllő megyében voltak birtokosok, illetve Borsa nembeli Loránd, erdélyi vajda. Az oklevél szerint „amikor a tatárok hitszegő népe országunkat feldúlta... és ezek a tatárok királyságunk javaival megrakodva övéikhez akartak visszatérni, Loránd erdélyi vajdával, szeretett híviinkkel együtt... vériük hullatásával harcolva számunkra hűségesen és odaadóan bizonyítottak.”⁸⁵ A másik, aranyosi székelyeknek adott oklevél egészen pontosan megjelöli a harcok helyszínét Torockó várában. „Amikor a hitszegő tatár nép királyságunkat ellenségesen és kegyetlenül megtámadta, országunk igen nagy részét szörnyű pusztításokkal és zsákmányolással végigdúlta, és országunk lakóinak végtelen sokaságát kegyetlen rabságba hurcolta el, és ezek a tatárok királyságunk értékes zsákmányaival és javaival megrakodva tértek haza, az említett székelyek e tatárok dühödt támadásával Torockó vára alatt hősiezen szembeálltak, hogy kiszabadítsák honfitársaikat, és abban az összecsapásban több mint ezer embert szabadítottak ki a tatárok keserves és szörnyű fogságából.”⁸⁶ Benedek prépost levelét már idéztük, amelyben azt írta: „a tatárok, hogy a magyarok keze közül kiszabadulhassanak, Erdélybe vonultak vissza, de a székelyek, a vlachok, meg a szászok minden útjukat bevágták és eltorlaszolták, és ezért életveszélybe kerülvén tábort bontani kényyszerültek.”⁸⁷ Feltűnő egyébként, hogy míg az ország többi részén lezajlott harcok kapcsán csak a betörő tatárokról beszélnek, addig mindhárom Erdélyt említő forrásunk kiemeli, hogy már távozni szándékoztak Erdélyen át, így biztosak lehetünk abban, hogy ezt a területet jelölték meg kivonulási útvonalként. Azt, hogy László hol tartózkodott a betörés folyamán, nem tudjuk,⁸⁸ és arra sincsen adatunk, hogy maga személyesen részt vett volna a harcokban.

A forrásokból a következő kép bontakozik ki: a tatár seregek a Benedek által is emlegetett Nogaj és Telebuga vezérlete alatt valószínűleg két irányból törtek be az országba, Erdélyen és az Északi-Kárpátokon át. Bár mind Benedek prépost, mind a Halics-Volhíniai Évkönyv említi, hogy a családjukat is magukkal hozták (az utóbbi forrásunk csak Telebuga

feleségéről beszél), inkább csak egy rablóportyának kell tartanunk a betörést, mintsem valami állandó foglalást megalapozó inváziós kísérletnek. A csapatok gyorsan és egymástól függetlenül fosztogatni kezdték az útjukba eső falvakat, településeket, sok foglyot is ejtve (mindez az események portya-jellegét erősíti). Ám az, ami az ország belpolitikai életére oly kedvezőtlenül hatott, a királyi hatalommal párhuzamos számtalan kis bárói uralmi mag fölépülése, az most pozitívként jelentkezett: különösebb központi irányítás nélkül azonnal aktivizálódtak a királyi szolgálatában álló, és nem álló csapatok. Ezzel a steppei harcmodor egyik legfontosabb előnyét törték derékba, a portyázók szinte követhetetlenül gyors mozgását, amellyel szemben egy erős központi hatalom is csak lassan tudott egyetlen nagyobb sereget felvonultatni. A magyarok úgy tűnik teljes sikerrel morzszolták föl apránként az ellenséget, amely néhány hónap elteltével, március vége felé Erdélyen keresztül próbált kijutni az országból. Hogy a két csapat egyesült-e, vagy az északkelet felől érkezők ugyanabba az irányba tértek vissza, nem tudni. Mindenesetre abba az irányba történő távozásról egyetlen forrásunk sem tud, csak Erdélyt emlegetik. Távozásuk közben a magyarok és más, erdélyi nemzetiségek folyamatos rajtaütésekkel zaklatták a foglyok miatt lelassult tatárokat, elzárva az erdélyi hágókat, amelyekre távozhattak volna. Így csapataik a hegyeken próbáltak átvágni, ahol az esős kora-tavaszi időjárás következtében sokan életüket veszítették. Az viszont tény, hogy a két fővezérnek sikerült megmenekülnie (bár az orosz évkönyv szerint eléggé dicstelenül, „*Telebuga gyalog jött vissza, a nejét egy rossz gebén vezetve*”), és a foglyok és minden bizonnyal a zsákmány egy részét is sikerült magukkal vinniük.

A betörés okai – a király felelőssége

Fentebb már utaltam arra, hogy az eseményeket leginkább egy jól megszervezett és – tatár szemszögből – nem túl jól sikerült rablóportyának tekintem. Am ezzel a magyar történetírás nem ért mindig egyet, és a király felelősségét boncolgatván történeiszekink egy része nyíltan megvádolja azzal, hogy ő maga hívta be az országba a tatár csapatokat.⁸⁹ A vád jogosságát illetően lássuk először is a kortárs véleményeket! Honorius pápa 1287. március 12-i levelében komoly intést írt Lászlónak a keresztény hit megtartásáról. „*Azt mondják rólad – írta – a keresztény vallást elhanyagolva, vagy inkább elvetve, az isteni név gyalázatára tatárokkal, szaracénokkal, nyögérekkel és pogányokkal veszedelmes kapcsolatot tartasz fenn, különösen a nyögérek életmódját fogadta el.*”⁹⁰ Egy évvel később, 1288. május 8-án Lodomér esztergomi érsek már odáig ment egy pápához írt levelében, hogy a szentatya hirdessen kereszties hadjáratot – ahogy fogalmazott: „*László úr Isten kegyelméből, vagy inkább isteni türelemből... Magyarország kiváló királya*” ellen. Lodomér szerint László „*nyilván hirdeti, hogy a tatárokkal összeszövetkezett, és maga is olyan lett, mint a tatár*”. A király fogságba ejtését pedig eképpen indokolta: „*Magát a királyt ugyanezen időben, nehogy egész országának kegyetlen végveszedelmét szerezze azáltal, hogy a tatárokat, kikhez mindig is húzott és ma is hozzájuk szít, kárhuzatos igyekezetével behozza, e gyalázatos szándék végrehajtásában az egész ország tanácsából való bárók testében megakadályozták.*” Miután pedig – folytatta Lodomér érsek a levelét – a király kiszabadult, hozzá jött Esztergomba, hogy megesküdjék „*az általam szerzett cikke-lyekere.*” „*Mindenekelőtt hogy a tatár hitetlenséggel való nyilvános vagy titkos szövetkezéstől és barátkozástól magát szívből távol tartja, sem pedig a tatárokhöz... követséget semmi alkalommal nem küld.*” A levélben további pontokat is említenek, de úgy tűnik, akkor a tatárbarátság

megszüntetése volt a legfontosabb, amelyben olyan radikális eszközöket is igénybe vettek, mint a tőlük való teljes diplomáciai elszigetelődés, nehogy László kapcsolatba léphessen velük (Lodomér hozzátette azt is, hogy nyíltan minden keresztényt eretneknek nyilvánított, aki a tatárokhoz megy követésbe, ezzel is lelki visszatartó erőt képezve, nehogy László a hátuk mögött mégis követeket küldjön). Ám az evangéliumra és a szent kereszt fájára tett királyi eskü nem volt tartós Lodomér szerint. Mikor egy ízben megrótták a királyt, ő azzal fenyegetőzött: „Az esztergomi érsektől, monda, és az alája rendelt püspököktől elkezdvén, ezt az egész fajzatot tatár kardokkal fogom kiirtani, mind egész Rómáig”. A levélben ezután is visszatérő elem maradt, hogy az érsek próbálta inteni a királyt, hogy az országát a tatároknak alá ne vesse, a királyi várakat a nyögéreinek, szerecsenjeinek és főként a tatároknak át ne adja. A levél lezárásaként Lodomér, mivelhogy a király továbbra is arra törekszik, hogy behozza a „tatár barbárságot”, azt kéri a pápától: „az apostoli vigasztalás egyéb orvosságszerei között pedig a tatárok, de maga a király ellen is, ki a tatár szövetség aljasságában makacsul kitart... az életadó kereszt igéjét meghirdettesse.”⁹¹ Lodomérnak egy másik levelét is ismerjük, amelynek a kelte közel lehet a fentihez (valószínűleg 1288-ból való), és az erdélyi papságnak panaszkodott Lászlóról. Ebben a főntebb is hangoztatott vádak mellett azt is állítja az érsek: „fennen vallja [a király], hogy a tatárokkal szövetségben van, s hogy maga is tatár. Vajon nem tudátok, hogy előbb mondott esküvéseinek megszégése után hány követet küldött a tatárokhoz, hogy Nogol leányának mint menyasszonyának gyűrűjét küldötte, híriül adván neki és mondván, hogy eme gyűrű által egész Magyarország királynéjává lett, és biztonságosan tehet immár az egész országban mindent, mi csak tetszésére van.” Majd László további bűneinek ecsetelése után közölte az erdélyiekkel, hogy minden tatárokhoz igyekvőt kiközösített, és felszólította őket, hogy az összes követet, aki átutazik területükön a tatárokhoz „hathatósan akadályozzák, s ha másként őket akadályozni nem tudják, rabtartó bilincsbe vessék.”⁹² Az 1280-as évek végén tehát úgy tűnik, hogy az egyháznak komoly problémát jelentő király magatartásában a „tatár kártya” is szerephez jutott a vádak, vagy akár a valóság szintjén is, ám olyan kvázi-kortárs forrást nem találunk, amely az 1285-ös betörést teljesen egyértelműen Lászlóhoz kötötte volna. A Krónika szerint az elmenekülő kunok biztatására jöttek be a tatárok, más forrásunk egyáltalán nem említi okokat. Az összes vád a tatárokkal való lepaktálásról az 1286–1290 közötti időkre vonatkozik, és leginkább Lodomér érsek két levelén alapszik. A többi (itt fentebb részletesen nem idézett) pápai intés és fenyegetés általában véve emeli ki László barátságát „a tatárokkal, szaracénokkal, nyögérekkel, pogányokkal” és mindig ugyanebben a sorrendben,⁹³ egyfajta toposszá emelve. Úgy tűnik, a pápai kancellárián ezeket a népeket sorolták föl, ha jellemezni kellett azt, hogy a király a pogányokkal tart fent jó viszonyt. Hogy megértsük, valójában miről is szólnak ezek a vádak, át kell tekinteniünk az 1280-as évek második felének néhány történéseit.

A gyakran említett nyögérek először egy 1260-ra datált esemény kapcsán tűnnek föl az Osztrák Rímes Krónikában. Eszerint Bélával a kroissenbrunni csatában a székelyek, vlachok, kunok, törökök, tatárok, horvátok, rácok és egyéb népségek mellett nyögérek (Niugaere) is harcoltak volna.⁹⁴ Az 1310-es években írt krónika eléggé anakronisztikusan sorolja föl a népeket, a tatár jelenlét lényegében kizárható az 1260. évi magyar hadsereg esetén. Itt inkább csak azt akarta Ottokár, a krónika írója érzékeltetni, hogy mennyi nép harcolt Béla zászlaja alatt, és ehhez a saját korának magyarországi etnikai viszonyait hívta segítségül. A nyögérek első „valós idejű” felbukkasán az az 1285-ös oklevelet tarthatjuk, amelyben a szepesi káptalan elmondja, hogy „káptalanunk László király és az ő nyögérei (Neugaros) általi kirablásakor” elveszett a pecsétjük.⁹⁵ László 1285 kora őszen valóban a

Szepességben hadakozott az ellene lázadókkal, ekkor dúlhatták föl seregei a káptalant, a lázadó terület minden részét ellenségként azonosítva. 1285 szeptemberében tehát már harcoltak a királyi seregben nyögérek. (III. András öt évvel későbbi oklevele már a kunokat és nyögéreket együttesen jelölte meg a káptalan feldúlójaként).⁹⁶ Ezután gyakori szereplői lesznek a következő évek forrásanyagának, mint láttuk, III. Honorius pápa egyenesen azt emelte ki Lászlóhoz írt levelében, hogy „különösen a nyögérek életmódját fogadtad el”. Nevük eredetéről sok megfigyelési kísérlet után Németh Gyula véleménye számít irányadónak a mai történetírásban, aki szerint a magyar nyögér (így, hosszú ő-vel!) szó nem az addig elfogadottnak tartott nogaj-tatórokat jelenti, akik az 1285-ös tatárjárás után maradtak volna itt az országban, hanem a szó a mongol nyelvre visszavezethető nőkür (társ) szóból ered, amely azonos jelentésben került át a kipcsak-török nyelvekbe nöger alakban. A XIV. század első felében keletkezett kun–perzsa–latin szójegyzék, a Codex Cumanicus szerint a noqe[r] kun szó latin megfelelője „socius”, vagyis „társ”. Mivel Németh hitelesnek fogadta el Ottokár Rímes Krónikájának 1260-ra vonatkozó említését, ezért ő a kunokból szervezett kísérettel azonosította a nyögéreket, tehát a mongoloknak csak annyi közük lett volna hozzájuk, hogy végső soron ők kölcsönözték a szót a kunok nyelvébe. A latin *neuger* magyar formája szerinte hely- és személynevek alapján hosszú ő-vel ejtett „nyögér” alakban helyes.⁹⁷ Bár Németh etimológiája elfogadottnak számít, a nyögéreket sokan inkább a hagyományos nézet szerint egy tatárokból szervezett kíséretnek tartják, mások kunoknak, megint mások pedig – valószínűleg helyesen – etnikai heterogenitásukat emelik ki, mondván, hogy nem lehet egy adott etnikummal azonosítani ezt a társadalmi réteget, és így hívtak mindenkit, aki Kun László könnyűlovas kíséretéhez tartozott. Ezért is tekinthették őket a tatároktól és kunoktól is különálló etnikumnak az ebből a szempontból külső szemlélőnek számító egyháziak.⁹⁸ És ezért írhatta a pápa – nyilván a magyar főpapság tájékoztatása alapján –, hogy a király különösen a nyögérek életmódját fogadta el, hiszen folyamatosan az ő körükben látták. Tegyük hozzá: a magyar *nyögér* sokkal inkább a kun szóból eredeztethető, mint a mongol eredetiből, ahogy erre Németh is rámutatott, míg egy itt ragadt tatár kíséret esetén inkább a mongol eredeti átkerülését várnánk. A nyögérek László körüli jelenléte tehát önmagában még nem elegendő érv a tatárokkal való 1285-ös lepaktálása mellett. Nem sokkal később viszont egy újabb tatár betörési kísérlet érte az országot, amelyben már nyíltan meggyanúsították Lászlót, hogy ő hívta be a tatárokat. A tatár hadak Lengyelországra rontottak rá 1287 végén,⁹⁹ a krakkói herceg, Leszko Magyarországon keresett menedéket. László egyik embere, Baksa nembeli Simon fia György, akivel már a magyarországi betörés alkalmával is találkozhattunk (ő esett le a lováról egy Regéc környéki csatában) beülvén Lengyelországba megtámadta a tatárokat „saját kezdeményezésére”, mint írta László egy későbbi oklevelében, „mivel mi távol voltunk”, indokolta meg azt is az oklevél, hogy a király miért nem tartott vele. Simon fia György aztán „Szandec vára környékén több mint ezer tatárt megtámadott, akikkel harcolva vezérüket, illetve fejedelmüket megölte, közülük is sokakat elpusztított, és katonáival a terület lakói közül szinte megszámlálhatatlanul sok személyt szabadított ki a tatárok fogságából.” Am úgy tűnik, hogy egy kisebb csapatuk megsemmisítése ellenére az országba beülvő csapatok egy része megkísérelt bejutni Magyarországra is, a Szepesség irányából. Az ott tartózkodó György a csapataival védte a hágókat, „ott éjjel-nappal harcolt ezekkel a tatárokkal csapatonként, és többeket megölt közülük saját és övéi vérenek hullatásával. És így e tatárok György mesternek – aki keményen szembeszállt velük – derekassága és ügyekezete folytán nem tudtak behatolni földiinkre és megszállni azt, Isten segítségével, hanem megfogyatkozva és vereséget szenvedve vonultak

vissza erről a vidékről.”¹⁰⁰ Baksa György ellenállása megakadályozta, hogy ismét tatár hadak léphessék át a Kárpátokat. Ha az eseményeket összevetjük Kun László itineráriumával, akkor azt találjuk, hogy az 1287 decemberében még a Veszprém megyei Ugodon tartózkodó király 1288 februárjában már a Szepes megyei Késmárkon, március elején pedig a névadó Szepes településen ad ki oklevelet.¹⁰¹ Némi „fáziskéséssel” tehát megjelent ő is a helyszínen, és ekkor (vagy még ez előtt?) történt meg a bárói által történt fogságba ejtése is, amelyet Lodomér a pápának a már idézett levelében azzal magyarázott „nehogy... a tatárokat... kárhozatos igyekezetével behozza”, ők csak megakadályozták „*egyalázatos szándék végrehajtásában*”. Konkrét vád tehát csak ekkor érte a kortársak részéről, hogy tatár hadakat akar behozni az országba, ez a vád is kizárólag Lodomér érsek pápához írt levelében jelenik meg. Ám ezen levél első közlője, Karácsonyi János 1910-ben Lodomér egy másik, kissé homályos értelmű mondatát is konkrét vádnak fogta fel, amelyben az érsek már az 1285-ös betöréssel is a királyt vádolta volna. „Csodálkozhattunk eddig – írta Karácsonyi –, hogy IV. László, a vakmerő harcos, 1285 tavaszán semmit sem tett a tatárok kiűzésére... Most megtudjuk ennek az okát. Lodomér érsek nyíltan kimondja, hogy hiszen maga IV. László király hívta be a tatárokat! ... »Nem elégítette őt ki – írja Lodomér – országa katolikusainak sok könnyhullatással megsiratható vére, melyet, őt egész év óta folyton számos követet járatván oda, az így előidézett vad tatár rajtaütés ontott ki! « Micsoda szörnyű összeütközés volt e szerint a nemzet és királya között, hogy az ország első embere a királyt a tatárok behívásáról vádolja s nincs adatunk, hogy e borzasztó vádat enyhítsük.”¹⁰² A latin mondat¹⁰³ valójában nem ennyire egyértelmű. Egyetlen teljes, Makkai László által készített fordítása így hangzik: „*De nem elégedve meg országa katolikusainak sok könnyhullatással említendő vére áradásával, mit maga a király által és sok követőjének szolgálata közbejöttével őt teljes esztendőn által szakadatlanul ontott a tatári vadság...*”¹⁰⁴ Eszerint csak általában véve beszélne arról, hogy a tatár vadság már öt éve gyötri a keresztényeket László és követői révén, nem az 1285-ös betörést tekinti László által előidézettnek. Valójában, ha nagyon akarjuk, akkor a Karácsonyi-féle fordítás is megállja a helyét, egyrészt nem egyértelmű, hogy a „pleno quinquennio” (öt éve szakadatlan) megjegyzést az előtte említett közbenjáró követekhez, vagy az utána álló tatár vadsághoz értelmezzük, másrészt hogy a „Tartarice feritatis... impetus” (tatár vadság... rohama) részhez egyértelműen hozzátartozó „procuratus” participiumot milyen értelemben fogjuk föl. A *procurare* ige jelentése: gondoskodik, ellát, felügyel, igazgat. Átvitt értelemben tekinthetjük úgy is, hogy „a tatári vadság... felügyelte (vagyis ő általuk végrehajtott) roham”. Karácsonyi viszont úgy értelmezte, hogy az „így előidézett... rajtaütés”, az *impetus* (előrenyomulás, roham) szót a kelleténél kissé drámaibb értelemben használva. A szintagmát úgy rakta össze, hogy „per ipsum regem... procuratus... impetus”, vagyis „a király által... igazgatott... roham”, amit kissé szabadabban lehet úgy is értelmezni, hogy maga a király idézte elő azt. A „nuntius” szót is eltérően fordították: Karácsonyi konkrét *követeknek* értette, akik öt éve folytonosan közbenjártak a király által irányított tatár rohamban, míg Makkai *követőknek*, vagyis a király embereinek, akikkel László már öt éve együtt felelős a folytonosan ömlő tatári vadságért. Hogy Lodomér mennyire fogalmazott szándékos kétértelműséggel, avagy tekintette „átvitt értelműnek” az általa leírtakat, nem lehet eldönteni. Viszont ha Karácsonyi értelmezése felé hajlunk, akkor az öt éve folytonosan küldött követek alatt azt kellene értenünk, hogy 1288-ban azzal vádolták meg a királyt: már 1280 óta, a tatár betörés előtt öt évvel a tatár hadak behívásán kezdett mesterkedni. És nem elképzelhetetlen, hogy létezett ilyen pletyka, hiszen mikor a király nyíltan keresztényellenessé

vált, akkor visszamenőleg sok mindennel megvádolhatták. 1280-ban – mint fentebb szó volt róla – a „tatárok határvidékei” felé szökő kunok után eredt, hogy visszahozza őket. A kunokat az őket szívből gyűlölő keresztény kortársak a tatárjárás egyik okozójának tekintették, így lehet, hogy a királyra is ráragasztották 1286–87 folyamán azt a vádat, hogy ő már akkor elkezdett a tatárok behozataláról tárgyalni. Ugyanarról az időszakról van szó, amikor elfogta Fülöp pápai legátust (1279–1280 fordulóján). E cselekedetét nyugodtan tekinthetünk az első olyan nagy fordulotnak, amely során a király a kereszténység legfőbb képviselőjével szembe fordulva a pogányok mellé állt, ami a főpapságot és általában az egész keresztény főúri elitet jogos felháborodással töltötte el (ekkor történt meg a nagykorúsított király első fogságba vetése is).¹⁰⁵ Évekkel később tűnhetett tehát úgy, hogy a „nagy szembe fordulás” 1279–80 fordulóján, a tatárbetörés előtt kb. öt évvel lehetett. Innen már csak egy lépés, hogy a legrosszabbakkal is megvádolják Lászlót, hogy ő már azóta folyamatosan szervezte az ország lerohanását. Mindezekből szervesen következett az a vád is, hogy az 1288. év eleji szepességi betörési kísérlet is a pogánykodó király számlájára írható. Ebben az időben már valóságos ideológiai küzdelem zajlott a király és a főpapság között: Kézai Simon részletesen kidolgozta László számára a hun történetet, amelyre az egyháziak válasza sem késett Szent István verses históriájának megírásával. Ez utóbbi alkotásban külön kiemelték, hogy a magyarokat Attila zsarnoki igájától Szent István szabadította meg, egyértelműen elutasítva a hun királlyal való közösséget. Mezey László szerint maga Lodomér érsek adott utasítást ezen „ellenpropaganda” megírására.¹⁰⁶

Bár – ha létezett is ilyen kortárs pletyka az 1285-ös betörés viszonylatában, és nem csak utólag „magyarazzuk túl” Lodomér cirkalmas mondatait – a vád biztosan nem nyugszik valós alapokon. 1284-ben ugyanis László segédcsoportokkal segítette rokonát a tatár seregek ellen, 1287-ben pedig ugyanezen Nogaj és Telebuga kis-lengyelországi betörésekor küldte el Baksa nembeli Györgyöt segítségül. Ez tény marad akkor is, ha nem tudjuk adatokkal alátámasztani, hogy 1285 folyamán a király komolyabb ellenállást szervezett volna, leszámítva néhány (adatolhatóan egyetlen), ismeretlen tartalmú üzenetet vivő követet.

Karácsonyi negatív véleménye viszont követőkre talált a XX. századi történetírásban: Hóman Bálint már azt írta, hogy László 1285 januárjában maga hívta be a tatár hadakat. A magyarok ugyan gyors győzelmet arattak felettük, és László „úgy tett, mintha örülne a győzelemnek, de alattomban szolgálatába fogadta az ittrekedt tatár vitézeket s belőlük, kúnjaiból és néhány megmaradt magyar hívének csapataiból alakított seregével a Szepességre ment, hogy a »hűtlenekeket« megzabolázza. A tatárok szemeláltára rabolták ki a szepesi káptalant, gyujtogatták a virágzó, népes falvakat.” Továbbá 1287 nyarán együtt dolgozta ki testvérével, Erzsébettel a tatár szövetség tervét, amely során 1287 végén betörték a seregek Lengyelországba, László pedig azért ment a Szepességbe, hogy egyesülhessen velük ellenfelei legyőzésére, de elfogták, a visszavonuló tatár hadakat pedig Baksa György elverte. Lényegében ugyanezt a koncepciót olvashatjuk Tardy Lajosnál is.¹⁰⁷ Mások élesen elvetették, hogy a királynak bármilyen tevékeny köze lenne mind az 1285-ös, mind az 1287–88-as eseményekhez (jelen történetírásunk többsége ezen az állásponton van),¹⁰⁸ és akad, aki nyitva hagyta a kérdést.¹⁰⁹ Magam szintén úgy látom, hogy a király felelősségét firtató pletyka ugyan létezhetett (sőt, az 1280-as évek második felének légkörét nézve, szinte várható is, hogy lábra kapjon), ám ennek komoly valóságalapja nem lehetett.

Egy másik történeti vélemény szerint nem szimpla rablótámadás volt a betörés, „hanem

egy későbbi, nagyobb hadjárat előtti puhatolózás”.¹¹⁰ Mindezt Bárány Attila a következőkre alapozta: „az 1241-es rituáléhoz hasonlóan »Dávid János király« nevében levelet küldtek a magyar királynak, melyben felszólították, hogy hódoljon meg előttük, mint a háromkirályok leszármazottai előtt. (...) Benedek esztergomi prépost levele arról számol be, hogy nem egy elszigetelt rablótamadásról van szó, hiszen hosszú ideig harcoltak a tatárokkal, különféle helyeken vívtak velük csatákat... (...) Nem csupán egyetlen zsákmányszerző akció volt, hanem egy későbbi, nagyobb hadjárat előtti puhatolózás, amit az is jelzett, hogy vezetői Dzsingisz véreből valók, Dzsocsi leszármazottai voltak. (...) Nagyobb szabású hadjáratra utalt, hogy az Ipatyevszkaja Évkönyv szerint »megparancsolták az orosz fejedelmeknek, [...] hogy velök menjenek«.”¹¹¹ Bárány Attila nemzetközi keretbe ágyazva mindezeket úgy vélte, hogy az 1280-as évek második felében állandó tatár fenyegetés állt fenn Magyarországgal szemben, és végső soron ez vezetett az angol király keresztes hadjáratának támogatásához. III. András ugyanis 1291 januárjában követet küldött Angliába, és a támogatásáról biztosította I. Edward angol királyt a perzsa ilkánal szövetségben indított szentföldi hadjáratával kapcsolatban. Ám Edward pozitív viszonválaszával egyidőben elesett Akkon, a keresztesek utolsó komoly erőssége, és ez (más tényezők mellett) a hadjárat teljes elmaradásához vezetett. Andrásnak azért állt érdekében a szövetség, hogy ezzel is erősítse a balkáni tatár hatalommal szembenálló perzsi ilkán pozícióját, tehát az országot fenyegető erők egyfajta passzív gyengítése volt ez.¹¹² Vizsgáljuk meg tehát az 1285-ös magyarországi betörés kapcsán kifejtett érveit. Nem sorrendben haladva: a betörő hadak nagy száma kapcsán egyértelműen túloznak a források. Arra ismételten figyelniünk kell, hogy az oklevelekből kibontakozó kép alapján nem beszélhetünk komoly „főseregekről”, inkább szétszóródó apróbb csapatokról, amelyeket egyenként elég jól föl tudtak morzsolni a szintén nem egyetlen nagyobb sereggé összeálló magyar hadak. A hadjáratokat vezető Nogaj és Telebuga személye sem jelenti a feltétlen hódítás (vagy annak előkészítésének) a szándékát, hiszen – mint ezt is láttuk – a nagyobb hadjáratok élén mindig ők álltak. „Dávid János király” levele pedig – véleményem szerint – az azt egyedülként (szó szerint!) közlő Salimbene kitalációja. Salimbene de Adamo nem sokat ír a magyarországi betörésről. A betörő tatárok mindent elpusztítottak, külön kiemelve egy meg nem nevezett domonkos kolostor földülését. „Végül Magyarország királyával a tatárok békét kötöttek. Akinak a tatárok királya egy levelet küldött a következő tartalommal.”¹¹³ Ezután következik a levél, amelyet „Dávid János, Tharsis, a keleti szigetek, és a berekesztett népek királya” küldött a magyar királynak. Eszerint ők minden ellenségüket lerontották és őket imádják a föld királyai „kivéve a francia királyt, akit az Úr beszédjében hűnek és katolikusnak nevez. És azt mondta nekem: rá magára nem vetheted kezeidet!” A levél fenyegetéssel zárul: az ellenségeiket mind elpusztították, a megmaradottakon pedig az állataik rágódnak. A balzsamért cserébe tehát küldjenek nekik bort, az aranyért búzát, továbbá arra készülnek, hogy az urukat: Boldizsárt, és atyafiaikat: Gáspárt és Menyhértet elvigyék a hazájukba.¹¹⁴ A levél arra a nyugati hiedelemre épül, miszerint a tatárok a bibliai „napkeleti bölcsek” leszármazottai lennének, akik el akarják rabolni volt uraikat, a háromkirályokat (az Osztrák Rímes Krónikában is szó volt arról, hogy egészen addig jönnek, amíg Kölnből el nem viszik az ott nyugvó három királyt, levelét pedig a Mantovai Évkönyv is felhasználta).¹¹⁵ Salimbene levelében a francia király tatároktól független volta is szerepel, akit egyenesen bibliai sorokkal védett az Úr.¹¹⁶ Gyakorlatilag kizárható, hogy a levél valóban Nogajéktól származna és IV. Lászlónak címezték volna a balul sikerült hadjáratuk után. Azt persze szem előtt kell tartani,

hogy egy nagyobb szabású hadjárat, mint amilyen ez is volt, egyszerre több célt szolgál: a térség megfélemlítése és a saját befolyás kihangsúlyozása éppúgy szerepet játszott, mint a megszerzett zsákmány. Hogy éppen melyik célt tekintjük a főbb kiváltó oknak, azt még a külpolitikai helyzet gondos mérlegelése mellett is nehéz megmondani. Nogajék mindenesetre úgy érezték, hogy alkalmas az időpont az ország megtámadására, akár azért, mert tartottak tőle, hogy túl erős lesz, akár mert éppenhogy gyengének találták. Ám az biztos, hogy volt ennél sikeresebb hadjáratuk is.

Utójáték

Az események különösebben komoly hatást nem gyakoroltak egyik félre sem. A tatár vereség abban az értelemben egyértelmű, hogy a várt célt nem, vagy csak kis részben, igen rossz „ár-érték aránnyal” sikerült megvalósítani. Mindez azonban nem rokkantotta meg a tatár hatalmat a régióban, sőt, az 1287–88-as lengyelországi hadjárat a kisebb vereségeik ellenére összességében sikeresebbnek volt mondható. Nogaj ugyanezen évben, 1287-ben az „Aranyhorda” kánválasztását irányítja, és az új kán régi harcostársa, Telebuga lesz. Telebuga váratlanul felívelő pályafutása aztán gyors hanyatlásnak indult: maga Nogaj buktatta meg 1290-ben, Toktát, a nagyhírű Batu unokáját téve kánná.

Magyarországon kimutatható, hogy a tatárjárás némi nyomot azért hagyott a kollektív emlékezetben. Egy 1288. április 10-i oklevélben László olyan földet adományoz Pozsony közelében, amely „a tatárok régi bejövételének idejétől mostanáig üres, puszta, és a lakosai által elhagyatott”.¹¹⁷ A történeti tudat részét képezte tehát, hogy ekkor már volt a tatároknak egy „régibb” és egy „újabb” bejövetele is. És hogy az események nem csak a királyi oklevelek szóhasználatába épültek be, mutatja, hogy a pozsonyi káptalan egy 1290-es oklevelében olyan földről van szó, amit az előttük megjelenő Bökény ispán „a tatárok bejövetele előtt” már a pozsonyi Mária Magdolna ciszterci rendnek adott.¹¹⁸ Mivel az adományozó 1290-ben személyesen megjelent előttük, nem valószínű, hogy az első tatárjárásról lenne szó: maga Bökény ispán viszonyított az 1285-ös betörés időpontjához. III. András 1291-es törvénykönyvének hetedik (sajnos a rongálás miatt pont nehezen értelmezhető) cikkelye egyenesen arról beszél, hogy „mivel László király úr, a mi atyánk fia, zsenge korban lett királlyá, és Magyarországra a tatárok... többször betörték, s a mi országunk némely nemesinek atyái és testvérei az ország védelmében elpusztultak”, ezért a László által cserébe adott adományokat a főpapság és a kiküldött tanácsosok tanácsa alapján meg fogják tartani.¹¹⁹ A törvény nem csak amiatt érdekes, hogy László adományainak felülvizsgálatakor a tatárbeütések alatt tanúsított hősiesség miatti adományok védettséget élveztek, hanem mert kissé költőien már a „frequentier” (számosan, gyakran) határozóval látták el a tatár inváziókat, ráadásul a szakadozott mondatszerkezet még további szűkítést takarhat. Még a magyar püspökök 1338 körüli, XII. Benedek pápához írt panaszlevelében is megjelenik, hogy az egyházak azért nem képesek a birtoklásra vonatkozó okiratukat fölmutatni, mert „az egyházak okiratai nagy részben elvesztek a tatárok kétszeri betörése idején.”¹²⁰ A szakirodalom egy része az 1285-ös események kollektív emlékezetben való lecsapódásának tekinti az erdélyi káptalan 1310-es oklevelének egy megjegyzését is, amely szerint a Macskás nevű föld felét „öt évvel a csupaszkok benyomulása, vagyis átvonulása után” adták el. Az oklevél első, 1920. évi kiadásának megjegyzése szerint a szövegben *nudorum* alakban szereplő nudus-okon az író „talán a tatárok

1285-iki betörését érti... De miért nevezi őket meziteleneknek v. mezitlábásoknak? – e kérdés megfejtésre vár.” Az oklevél 1953-as román fordításában „meztelenek” szerepelnek, megjegyezve, hogy az oklevél kiadója szerint ez az 1285-ös tatár betörésre utalna. Kristó Gyula szerint a nudus itt a nyögéreket jelentené, bár ő nem jelezte, hogy mindez az 1285. évi tatár betöréskor történt volna. Jakó Zsigmond a regesztájában „meztlábások átvonulásáról” beszél, ám a kiadvány mutatójában a „nyögérek v. mezitlábások átvonulása (1285)” utalással mégis összekapcsolja a szót a nyögérekkel és az egészet 1285-tel.¹²¹ Az oklevelünk csak egy 1358-as tartalmi átírásban maradt fenn, így lehetséges, hogy az eredetileg ott szereplő „neugerorum” (vagy hasonló) szót nudorum-má torzította az az írnok, akinek már semmit nem mondott az előző kifejezés, amely a XIV. századra eltűnik a forrásainkból. Azt azonban tegyük hozzá, hogy egyetlen forrásunk sincsen, amely az 1285-ös betörést a nyögéreknek tulajdonítaná, még visszamenőlegesen sem, így kissé bizonytalan, hogy ez az amúgy nem túl komoly forrásértékkel bíró adat mire is vonatkozhat. Érdekességként megemlíthető, hogy a német forrásokban a szaracénok jelzőjeként tűnik föl a *nudus*.¹²² Mivel a szónak van „könnyűfegyverzetű” értelme is, elképzelhető, hogy adatunkban erre utaltak, de az is lehet, hogy egyszerűen egy negatív jelzőnek szánta az oklevél írója.¹²³

Megkezdődött a cárok újjáépítése, pótlása is. Leginkább az elégett vagy elveszett kiváltságlevelek pótlásáról vannak adataink, hiszen a hiteleshelyek, és más objektumok, ahol ezeket őrizték, a fosztogatók első számú célpontjainak számítottak, ezzel párhuzamosan megjelentek azok a nyereszkedők is, akik a tatárdúlásra hivatkozva próbálták hamis okleveleiket megújíttatni. Érthető, hogy az okleveleket kiállítók gyanakodtak, és csak vizsgálatok útján adták ki újra az állítólagos okleveleket. III. András egyik, 1291-ből való diplomája le is írja a folyamatot: „*a Désaknai hospeseink színiünk elé járulván alázatosan értésünkre adták, hogy a szerencsés emlékö Béla úrnak és a jó emlékezetű Istvánnak, Magyarország fényes királyainak az ő szabadságukról szóló privilégiumai a tatárok betörésekor László király idejében elpusztultak és elvesztek. Mivel mi a hospeseink szavainak e téren nem akartunk mindjárt hitelt adni, és tudni akartuk a teljes igazságot ez ügyben, híveinknek, a tiszteletreméltó Péter atyának, Isten kegyelméből a gyulafehérvári egyház püspökének és az ő káptalanjának parancslevelébe adtuk, hogy az említett dologban figyelmes vizsgálatot ténén tudják meg a teljes igazságot, és amint ezekből kiderül az igazság, kötelesek nekünk visszaiüzenni Isten hitére. Akik – a tiszteletreméltó atya és a káptalanja – visszaküldték nekünk a levelüket, hogy mikor a tatárok álnok népe a teljes hadseregével betört Magyarországra, Béla és István úrnak, jeles királyoknak az említett hospeseink szabadságáról szóló privilégiumai elvesztek.*”¹²⁴ Így már semmi akadály nem volt az oklevél kiállításának. Szintén ezen betörés idején veszett el egy oklevél Hodász föld ügyében, ahogy a tordai hospesek kiváltsága is – utóbbiak Mikud bán várában égtek el.¹²⁵ Valami hasonló oklevél adhatta az ötletet XVIII. századi hamisítóknak egy 1291-re, III. András nevére hamisított oklevélhez, amikor megemlítik, hogy az Aranyos melletti Torockó falu hospesei is kérik Andrást kiváltságaik megújítására, mert az övéik a tatárok betörése idején elégték. András kiváltságlevele a XVIII. század végi társadalmi-politikai csatározások idején készült.¹²⁶ Szintén hamis III. András 1296-ra keltezett parancslevele, melyben arra kéri az erdélyi egyház káptalanját, hogy iktassák be Henrik kolozsmonostori apátot olyan földekbe, amelyeket a László király idejebeli tatárjárás idején idegenek foglaltak el maguknak jogellenesen.¹²⁷ Viszont a tatárdúlás zűrzavarát ténylegesen is kihasználták egyesek. Egy 1297-es oklevélből értesülünk arról, hogy „*Miklós ispán azon év Judica-vasárnapján, mikor a tatárok nemrég Magyarországra betörték és ugyanonnan visszavonultak*” elfoglalta Hangonyi Péter fia Máté Berény nevű várát, és a vár

elfoglalásának másnapján latrok módjára kitört embereivel a várból és Máté javait fölprédálta, az apját megölte őt magát pedig foglyul ejtette, és bilincsbén tartotta.¹²⁸ 1285-ben a Judicaszombat március 11-re esett, az események tehát még a hadjárat végnapjai alatt zajlottak le a Gömör megyei Berényvár környékén, ahol ekkor már valószínűleg nem tartózkodtak tatár hadak (ha prédálták ezt a területet egyáltalán).¹²⁹

Az események megerősítették az itt lakókban a védelem szükségletét is. Részben az 1285-ös történetekkel is összefüggésben állhat, hogy még az év nyarán Lodomér esztergomi érsek a dunai óbudai szigeten lévő kőtoronyát átengedte Tamás váci püspöknek 8 évre „*ő magának és az övéinek a védelmére a viszálytól, amely Magyarország területein módfelett virágzott és virágzik, bínök tengere özönölvén, tudniillik éppúgy a tatároknak és kunoknak, mint a magyaroknak vagyis az ország lakosainak a támadása, belháborúján révén*”.¹³⁰ A kézdi székelyek védelméről gondoskodott Ehellős fia Ehellős, mikor a birtokában lévő Torockó várát, tulajdonjogát megőrizve átengedte a kézdi székelyeknek, „*hogy ha a tatároknak vagy másoknak az ereje a király úr ellen felkelve a Magyar Királyságba hatolna vagy pusztítás szándékával jönne... [a kézdi székelyek] személyük és gyermekeik, valamint javaik védelme végett Torockó említett várába... minden időben... szabadon bemehessenek*”.¹³¹

Magyarország ezek után sem szabadulhatott meg teljes egészében a tatároktól. Nem sokkal később volt még egy tatár betörés az ország déli részébe, Macsóba, amelyet gyorsan kivertek a magyar hadak. Sajnos történetírásunk kevésbé jegyzi ezt az eseményt,¹³² így – bár az 1285-ös betöréshez közvetlenül már nem kapcsolódik – röviden ismertetnénk ennek lefolyását is. A betörésnek már az időpontja is vitatott. Pauler Gyula 1297 végére helyezte – amelyet többen átvettek – Karácsonyi János 1291 végére, a szerb történetírás szintén erre az évre, míg Zsoldos Attila 1293 januárjára tette.¹³³ Pauler még csak III. András Csák nembeli Ugrin számára 1298-ban kiadott oklevelét ismerte az eseményről, és ez alapján a következőképpen vázolta föl a történeteket. A tatárok télen szoktak hadjáratra indulni, és az oklevélben említik, hogy Csáki Ugrin – számunkra már ismert módon – ismét tatárfejekkel örvendeztette meg a Budán tartózkodó királyt. Mivel a fejeket nyáron nem lehetett volna olyan messziről elküldeni Budára, ráadásul III. András 1297–1298 fordulóján éppen ott tartózkodott, ezért az egyébként nem datált hadjáratnak 1297 végén kellett történnie. Ebben az oklevélben András király Orbán ispán fiait, Mátét, Pált és Mihály jutalmazza meg a következő indoklással. „*Mikor a tatárok a macsói területeket tartották megszállva, és felségünk megzavarása és kára és Magyarország feldúlása céljából megpróbáltak betörni, a mondott Orbán fiai, Máté, Pál és Mihály, a hűségük lángja fellobbanván, a mondott urukkal, Ugrin mesterrel a Száva folyón átkeltek, nem törődve a helyzet és saját személyének veszedelmével vitéziül csatába bocsátkozott [sic!]; ahol az említett Máté a lábán olyan végzetes sebet kapott, hogy elvesztette azt, és két tatárt, katonáival rátörvén lefejezett, miként azt Ugrin mester elmesélte; amely fejeket ugyanezen Ugrin mester elküldte nekünk, amikor Budán tartózkodtunk*”.¹³⁴ Viszont Pauler még nem láthatta azt az először 1927-ben közölt oklevelet, amelyben a király Itemus ispánt és testvéreit, Kwsa-t és Demetert jutalmazza meg. Eszerint „*mikor a tatárok álnok népe a koronázásunk utáni második évben tél környékén országunk egy Macsónak nevezett területére bejött szákmányszerzés céljából, és mi híviünket, Csetának mondott Lőrincet a tatárok ellen... küldtük, Item ispán és fent mondott testvérei [Kwsa és Demeter] vitézséget vitézségre halmozva Lőrinc ispán társaságával tartván sok keresztény foglyot a tatárok kezei közül kiszabadítva vériük hullajtásával saját országukba visszauzták őket, miként nekünk báróink színe előtt a mi mondott bárónk erről beszámolt*”.¹³⁵ Az oklevél tehát megadja a betörés relatíve pontos idejét, amely

az András koronázása utáni második év tele („post coronationem nostram secundo anno circa yemem”), sőt, ezen 1293. november 10-én kelt oklevél végén még az is ott áll, hogy „regni [autem nostri anno] quarto”, tehát ez az időpont az ő uralkodásának negyedik éve. III. Andrást 1290. július 23-án koronázták királlyá, a koronázása utáni második év tehát 1291. július 23-tól 1292. július 22-ig tart, július 23-ától már a harmadik éve következik. Ez alapján – véleményem szerint – 1291–1292 tele jöhet számításba a betörés idejéül, ahogy Karácsonyi is feltételezte, minden bizonnyal ezen, még eredetiben látott második oklevél alapján.¹³⁶ Ez nem mond ellent annak, hogy az oklevél Item és testvérei érdemül a tatárok elleni vitézkedés előtt Albert osztrák herceg elleni hadjáratában tanúsított hűségét emelte ki, amely hadjárat 1291 nyarán volt. A király itineráriumával sem ellentétes, hiszen András 1292 januárjában Budán tartózkodott (igaz: 1293 januárjában is), ahogyan azt az 1298. évi oklevelében említette a levágott tatár fejek kapcsán.¹³⁷ A macsói „kalandozásról” magyar részről nem is tudunk sokkal többet, mint amit ez a két oklevél elmesél nekünk. Ezek szerint tehát 1291 decemberének végén a Bulgáriát már politikailag kezükben tartó Nogaj hadai beütöttek erre a területre. Rokay Péter és Takács Miklós a szerb történetírás véleményét is feldolgozva mutattak rá arra, hogy a tatár hadak nem véletlenszerűen jelentek meg ott. Macsót 1284-től a trónjáról lemondott szerb király, a magyarokkal szövetséges Dragutin István tartotta kezében még IV. László adományaként és híveként. A barancsi területeket uraló két főúr, Dorman és Kudelin akkorra már függetlenítette magát a magyar uralomtól (1285-ben közösen vezetett hadjáratot ellenük László és Dragutin), és tatár hűbéresnek számítottak. Félve macsói ellenlábásuk túl nagy hatalmától, ráuszították uralmi területére, Macsóra a tatár–kun hadakat 1291-ben, akiket Dragutin az öccsével, Milutin szerb király és Csák nembeli Ugrin segítségével gyorsan kivert.¹³⁸ Az időpont sem lehetett véletlen: A szerb király ugyanis konfliktusba keveredett a bulgáriai Vidin urával, aki rögvest a tatárokat hívta segítségül. 1290-ben Nogaj seregei „rendet csináltak”, és a szerb király, Milutin túszként küldte el saját fiát Nogaj udvarába. Erre már a tatárok barancsi szövetségesei is felbátorodtak annyira, hogy úgy gondolták: itt az idő, hogy ők is bevessék a „szövetség” (az erőviszonyokat tekintve inkább behódolt állapot) katonai előnyeit. Így a keleti kun segédcsoportokkal kiegészült tatár hadak meg is jelentek Macsó területén az ilyen „kalandozások” jól ismert receptjét követve: a katonai szövetség profitja az ellenséges területen szerzett zsákmány. Így nem csoda, ha András oklevele csak úgy jellemezte betörésüket, hogy „zsákmányszerzés céljából” jöttek, és azonnal megkezdték a foglyok gyűjtését. Csak nembeli Ugrin és Lőrinc ispán embereivel az Andráshoz hű Dragutin segítségére sietve viszont gyorsan kiverte a valószínűleg nem túl nagy számban érkező hadakat, kiszabadítván a foglyokat. A győzelmet a magyaroknál már megszokott,¹³⁹ látványos módon prezentálták András számára két tatár fejének Budára vitelével.

Mint láttuk, ez sem volt túl komoly fenyegetés, de az elkövetkezendő évtizedek során is lehet újabb és újabb betöréseket regisztrálni, főként az ország északi (Szepesség) és keleti (Erdély) részére vonatkozóan, de ezt már nem az országba történő betörésnek értékelték a kortársak, leszámítva az ott lakókat. Például egy XVIII. század eleji kéziratban megőrződött kivonatos német nyelvű krónika a Szepesség történetét tárgyalván az 1344. évhez a következőket jegyezte föl: „A Szepességbe negyedszerre bejövő tatárokat Lajos király legyőzte, a szepesiek is sok százat agyonverték [a támadók közül]”.¹⁴⁰ Számukra – amennyiben helyes ez a kései hagyomány – ezek a határmenti beütések az élő valóságot jelentették, míg az országos krónikák meg sem említik mindezt, a hagyomány meglegszik két tatár bejövétel emlékezetével.

A néphagyományba egyedül Lajos 1345. évi tatár hadjárata került be egy sajtóságos mozzanat révén: a tatárokat nem a székely és magyar seregek verték le a hiedelem szerint, hanem maga Szent László, aki feltámadott a csatára, és a feje erre az időre el is tűnt a nagyváradi sírboltjából.¹⁴¹ A tatárverő Szent László alakja pedig sajtóságos módon gyűrűzött tovább a szláv irodalomba. Az orosz évkönyvek közül a XV. századi Nikon-krónikában jelenik meg a magyar király, aki az 1241-ben betörő Batu kánt ölte meg birokra kelvén vele, de előbb a saját hűgát is, mert az Batut segítette (az 1068-as és az 1345-ös eseményekhez kapcsolódó Szent László-legendák sajtóságos egyvelegével van itt dolgunk, mindez a végképp ide nem illő 1241–1242. évi tatárjárással összekapcsolva).¹⁴² A tatárt legyőző László még a román irodalomba is bekerült: az 1504 körüli ószláv nyelven íródott Névtelen Krónika szerint a románok Moldovába költözésük után a XIV. században a tatárok ellen segítik László királyt, ahogy XVII. századi feljegyzések szerint a moldvai magyarság is mutogatta azon helyeket, ahol Szent László a tatárokat üldözte.¹⁴³

Összességében azt mondhatjuk, hogy a „második tatárjárás” nem feltétlen érdemi megkristályosodott nevét. Tény, hogy jóval több volt az azt követő határmenti csetepatéknál, ám jóval kevesebb, mint az 1241–1242-ben lezajlott „nagy” tatárjárás. Nem csak területi értelemben volt kisebb hatása (ti. csak az ország bizonyos régióit érintette), de a katonai fogadtatásában is. A magyar és egyéb magyarországi hadak ugyanis gyorsan elbántak a betörő tatárokkal, méghozzá nem egy jól megszervezett nagy csata, hanem apró, független kis harcok keretein belül. Hogy a magyar krónikás hagyomány és kollektív emlékezet mégis szinte a másikkal egyenrangú eseményként őrizte meg emlékezetében, az még az 1241-es tatárjárás emlékezetének köszönhető.

RÖVIDÍTVE IDÉZETT FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

- AALev MAKKAI LÁSZLÓ – MEZEY LÁSZLÓ (szerk): *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. Nemzeti Könyvtár – Levelestár. Budapest, 1960.
- ÁMTF I–IV. GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, 1963–1998.
- AO I–VII. NAGY IMRE – NAGY GYULA: *Anjoukori okmánytár I–VII*. Budapest, 1920. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak
- ÁÚO I–XII. WENZEL GUSZTÁV: *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Pest-Budapest, 1860–1874. (MagyarTörténelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak)
- CD I–XI. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii, Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844.
- CFH I–III. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Coll. Albinus Franciscus Gombos. I–III. Budapest, 1937–1938.
- EOkm I. JAKÓ ZSIGMOND (szerk): *Erdélyi okmánytár I*. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26. Budapest, 1997.
- EOkm II. JAKÓ ZSIGMOND (szerk): *Erdélyi okmánytár II*. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 40. Budapest, 2004.
- HO I–VIII. *Hazai okmánytár*. Szerk: Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly et alii. I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.
- HOKl *Hazai Oklevéltár*. 1234–1536. Szerk: Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest, 1879.

- KMTL *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- KHO KRISTÓ GYULA (szerk): *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár I. Szeged, 1992.
- MES I–IV. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV*. Strigonii, 1874–1999.
- RA *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk: Szentpétery Imre – Borsa Iván I–II/1–4. Budapest, 1923–1987.
- RDDA *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk.: Zsoldos Attila. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45. Budapest, 2008.
- SRH I–II. *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest, 1937–38.
- Theiner I. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Ed., coll. ac... disposita ab Augustino Theiner. I. (1216–1352). Romae, 1859.

JEGYZETEK

- ¹ Magyarul: *Képes Krónika*. Ford. Bollók János. Utószó és jegyz. Szovák Kornél–Veszprémy László. Budapest, 2004 (Millenniumi Magyar Történelem – Források) 114. (első tatárjárás), 116. (második tatárjárás, idézett rész). Latin kiadása: SRH I. 467–468, 472. (jelen munkában csak abban az esetben közlöm az idézett latin szöveget lábjegyzetben, ha nincs magyar fordítása, és magam fordítottam, egyébként csak jelzem a latin eredeti és a magyar fordítás könyvészeti elérhetőségeit)
- ² B. SZABÓ JÁNOS: *A tatárjárás: a mongol hódítás és Magyarország*. Budapest, 2007. (Corvina Tudástár). 169–171, 174.
- ³ FONT MÁRTA: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest, 1998. 114–122.
- ⁴ GYÖRFFY GYÖRGY (szerk): *Napkelet felfedezése: Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Budapest, 1965. (Nemzeti Könyvtár – Művelődéstörténet) 88.
- ⁵ Ezen időszak történéseinek legjobb feldolgozása: SENG TORU: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. *Századok* 121. (1987) 584–610.
- ⁶ Napkelet felfedezése... i. m. 202.
- ⁷ Lásd Senga: Béla tatár-levele... i. m. 587.; FONT MÁRTA: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged, 2005. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) 250–251.; B. Szabó János: Tatárjárás... i. m. 171.
- ⁸ Napkelet felfedezése... i. m. 117. Egyébként ezt az esküformát egy francia krónikás, Jean de Joinville is leírta a kunoknál, miszerint egy kutyát vezettek el a két fél között, amelyet kettévágtak a kardjukkal, mondván, hogy így járjon aki megcsalja a másikat („Encore firent passer un chien entre nos gens et la lour, et descoperent le chien de lour espées, et nostre gent aussi; et distrent que ainsi fussent-il decopé se il faillioient li uns à l'autre.”): *Historiens et chroniqueurs du Moyen Age*. Robert de Clari, Villehardouin, Joinville, Froissart, Commyens. Paris, 1972. (Bibliothèque de la Pléiade) 311. Ugyanezt a honfoglaló magyarok kapcsán említi Theotmár salzburgi érsek is 900-ban írt levelében: KRISTÓ GYULA (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) 185. A házasságkötés időpontjaként a szakirodalom egy részében 1254 szerepel helytelenül, erre lásd: Senga: Béla tatár-levele... i. m. 598–599.
- ⁹ A levél kiadása latinul: CD IV/2 218–224., magyarul több fordítása is megjelent, az itt használt: GYÖRFFY GYÖRGY (szerk): *A tatárjárás emlékezete*. Budapest, 1981. 341–344. A levél csak hónap-nap keletet tartalmaz (nov. 11.), évszáma hosszú vita tárgya, Szentpétery Imre inkább 1250-re tette a korábbi 1254 helyett (RA 933a sz. regeszta), amelyet elfogadott

a későbbi szakirodalom, a jelzett fordítás is e dátum alatt hozza. Senga Toru inkább a levél 1247-es kelte mellett érvelt: Senga: Béla tatár-levele... i. m. 604–610., és – a keleti szláv források magyar részről eddigi legalaposabb átvizsgálása mellett – ezt tartja valószínűnek Font Márta is: Font: Rurikida fejedelmek... i. m. 250.

- 10 Vö.: A tatárjárás emlékezete... i. m. 342.; Font: Rurikida fejedelmek... i. m. 251. Boleslaw, krakkói herceg Kingával való házassága nem tévesztendő össze a szintén Boleslaw nevet viselő gnieznoi fejedelem és Béla másik lánya, Jolánta közötti házassággal, amely csak az 1250-es években jön létre.
- 11 TARDY LAJOS: *A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században*. Budapest, 1980. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 17.) 14.; Font: Rurikida fejedelmek... i. m. 259–260.
- 12 SZÚCS JENŐ: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. (História könyvtár, monográfiák I.) 86.; Tardy: *Tatárországi rabszolgakereskedelem...* i. m. 16.; B. Szabó: *Tatárjárás ...* i. m. 167–168.; BÁRÁNY Attila: *Magyarország, Anglia és a tatár veszély a XIII. század második felében. Hadtörténelmi Közlemények* 122. (2009) 255.
- 13 A tatár ajánlat ismertetése IV. Sándor pápa válaszlevelében: Theiner I. 239., az ezer számszeríjárásról: uo. 241.
- 14 Plano Carpini a tatárok elleni hatékony védekezésről: *Napkelet felfedezése...* i. m. 89., 91. Vincent de Beauvais (Vincentius Beluacensis), 1240–52 között író burgundi domonkos szerzetes is ír a tatárok elleni védekezésről, ugyanúgy kiemelve, hogy az újaktól és számszeríjaktól félnek a tatárok. Forrása lehet, hogy Carpini volt: SZÉKELY GYÖRGY: *Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. Századok* 122. (1988) 63. Simon ispán számszeríjásaival védte meg az esztergomi fellegrárat 1242-ben, lásd: *A tatárjárás emlékezete...* i. m. 145.
- 15 Bárány: *Magyarország, Anglia és a tatár veszély...* i. m. 253. Bárány idézi is a pápa Edward, angol herceghez írt levelét.
- 16 B. Szabó: *Tatárjárás...* i. m. 164.
- 17 A követnek még a nevét is tudjuk: Miskolc nembeli Pál fia Panyit, aki egy 1263-ban és 1270-ben kiadott oklevél szerint kétszer is járt a tatároknál követségben, és diplomáciai úton sikeresen elhárította a támadásukat. Lásd: EOkm I. 242. sz. regeszta; RA 1994. sz. regeszta.
- 18 „prout ex flebili tenore vestre petitionis accepimus, a dictorum formidine Tartarorum nondum estis pro eo liberi, quod ipsi aliquas partes vobis conterminas, sicut et vestras, a diebus non longe preteritis crudelissime destruxerunt” Theiner I. 250.
- 19 „effundendo suum sanguinem contra Tartaros commorando in confinio” HO VI. 123.
- 20 ODORICUS RAYNALDUS: *Annales Ecclesiastici ab anno quo desinit Caes. Card. Baronius M.C.XCVIII usque ad annum M.D XXXIV continuati*. Tom. XIII. Coloniae Agrippinae, 1694. 64. (4. bekezdés): „... sed cum imminentium Tartarorum rumores increbrescerent, dilatatum est, ne illius occasione bellico in eos apparatus aliquod impedimentum injiceretur: nec falsus rumor: magno enim terrore irrupere in Ungariam. Verum Deus attriti toties populi sui miseratus victoriam ad Christianos convertit: fusique sunt magna strage Tartari, atque ad quinquaginta duo millia caesi.”
- 21 A második ajánlatot 1264-re szokás keltezni, de ne feledjük, hogy a pápa már 1264 januárjában reagál rá, annak tehát még az előző évben kellett a magyar udvarhoz megérkeznie. A pápai levelek: Theiner I. 264–265. Raynoldus említése: „Solicitatus fuerant a Tartaris Ungarus, ut societatem cum ipsis, ad edomandum orbem Christianum coiret, ac filiam Tartarici sceptri haeredi desponderet” Raynoldus: *Annales Ecclesiastici...* i. m. 64.
- 22 Ezen a véleményen van BREIT JÓZSEF: *A magyar nemzet hadtörténelme*. VI. Budapest, 1930. 55–56. Ezen vilongás ennek ellenére nem túl ismert szakirodalmunkban.
- 23 „specialiter pro morte Aegidii, fratris sui, qui in seruitio nobis impendendo per Tartaros fuit interemptus” CD V/3 161. vö.: RA 3253. sz. regeszta.

- ²⁴ A korszak történéseinek általános összefoglalására lásd: Szűcs: Utolsó Árpádok... i. m. 139–152., 279–301.; KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Budapest, 1998. (Osiris Tankönyvek) 243–245., 263–266.
- ²⁵ SZENTPÉTERY IMRE: V. István ifjabbkirálysága. *Századok* 55–56. (1921–22) 82–87.
- ²⁶ Az eseményekre és hátterére: ZSOLDOS ATTILA: *Családi ügy*. Budapest, 2008. (História könyvtár, monográfiák 24.) 92–94.
- ²⁷ Az 1279–1282 közé eső történések legjobb feldolgozása: ZSOLDOS ATTILA: Téténytől a Hód-tóig. *Történelmi Szemle* 39. (1997) 69–97. A továbbiakban ezen tanulmány alapján ismertetem az eseményeket.
- ²⁸ B. Szabó: Tatárjárás... i. m. 179–180.
- ²⁹ Magyarul: ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei*. KÉZAI SIMON: *A magyarok cselekedetei*. Ford: Veszprémy László és Bollók János. Budapest, 1999. (Milleniumi Magyar Történelem – Források) 119. Latinul: SRH I. 187.
- ³⁰ Lásd I. sz. lábjegyzet!
- ³¹ B. Szabó: Tatárjárás... i. m. 180.
- ³² RA 3348-3364. sz. regeszták. A képet azért némileg árnyalja, hogy Lászlónak jó pár, kizárólag az 1285-ös évszámot tartalmazó diplomáját ismerjük, amelyből néhány esetleg a tavaszi időszakra is eshetett.
- ³³ Az első részletes összefoglaló Szabó Károly tollából született: SZABÓ KÁROLY: *Kun László*. 1272–1290. Budapest, 1886. (Magyar történeti életrajzok) 117–120. Sok ponton ez alapján írta meg Pauler Gyula a maga eseménytörténetét: PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. II. Budapest, 1899. 386–388. A későbbi összefoglalók az itt lefektetett vonalra építettek, kisebb-nagyobb részletességgel. Egyetlen kivételnek talán Székely György mondható, aki – az itt is alkalmazott módszerrel – inkább a források tartalmát ismertette, és nem a belőlük összerakott történeti lefolyást: Székely György: *Egy elfeledett rettegés...* i. m. 68–72.
- ³⁴ 1285: „Tartari Ungariam ingrediuntur, sed vi expellantur.”; „Tartari infestaverunt Ungariam et ex eis plurimos occiderunt”. CFH I. 793., 118.
- ³⁵ „Eo anno quidam David Iohanes rex Tarsiis et Tartarorum et gentis incluse intravit Hongariam, et eam destruxerunt pro maiori parte.” CFH I. 151.
- ³⁶ Salimbene szövegét és a „Dávid János király” értelmezését lásd később!
- ³⁷ HODINKA ANTAL: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916. 449–451. A tudósítást az 1282. év alatt közli.
- ³⁸ „Post nativitatem Domini Comani et Tartari cum innumerabili multitudine intraverunt Ungariam” (CFH I. 787.) „Tartari Ungariam invaserunt circa purificationem et terram per totam quadragesimam potenter occupantes” CFH I. 106.
- ³⁹ Latinul: MES II. 419. Magyarul: ÁALEv 200.
- ⁴⁰ „Tartari terram Hungarie que dicitur de Septemcastris intraverunt” CFH I. 180. Az évkönyv egyébként 1284 alatt említi mindezeket!
- ⁴¹ MES II. 419. Magyarul: ÁALEv 200.
- ⁴² Pauler: *Magyar nemzet története* II... i. m. 386.; Breit: *Magyar nemzet hadtörténelme* VI... i. m. 202.; *Kun László emlékezete*. Bev., jegyz.: Kristó Gyula. Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) 36. (Kristó Gyula bevezetője); Szűcs: *Utolsó Árpádok...* i. m. 314. oldalán az északi-Kárpátokat jelölte meg, B. Szabó János csak annyit ír az irányról, hogy „a Kárpátokon keresztül” (B. Szabó: *Tatárjárás...* i. m. 181.).
- ⁴³ Ezeken kívül a váradi káptalan egy 1286-ban kelt, Hodász föld eladásáról szóló oklevelében az eladó fél megjegyzi, „hogy a mondott föld adományozásáról szóló oklevelük elpusztult és a felek közt ugyanezen föld ügyében kiállított oklevél elveszett a tatárok kivonulását követő időben” („quod privilegium ipsorum super donacione dicte terre confectum et literas super causis inter partes super facto eiusdem terre emanatas tempore persecucionis

Tartarice amisissent” HO VIII. 444.). Több Hodász nevű birtok is volt az országban Vas, Trencsén, Szatmár megyékben, de a váradi káptalan illetékességébe leginkább a legutóbbi tartozott (a birtok a késő-középkortól Szabolcs megyébe került át). Am ez még nem feltétlen jelez Szatmár megyei jelenlétet, hiszen a pusztulást az oklevél nem a tatárokhoz köti, csak az idejét teszi az ő kivonulásukat követő időszakra. Ettől függetlenül természetesen dúlhattak a jelzett területeken is, itt most csak a forrástanilag igazolható megjelenésükről van szó, nem az elvi lehetőségről.

- 44 Sáros megyére vonatkozóan: CD V/3 398–400. (idézet innen: „specialiter in Comitatu Sarus”); Tarkó vára kapcsán: CD VI/2 150–152. Abaúj megye Regéc vára kapcsán: CD VI/2 150–152. Borsod megye Boldva helység kapcsán: ÁMTF I. 760. Zemplén megye a pataki domonkos kolostor tatár feldúlása kapcsán: ÁÚO X. 180–182. Az oklevél hamis, de Zsoldos Attila feltételezi (és vélhetően joggal), hogy ezen, hamisításhoz nem kötődő eleme valószínű információkat tartalmaz: ZSOLDOS ATTILA: Két hamis oklevélről. *Történelmi Szemle* 41. (1999) 198.
- 45 Hodinka: Orosz évkönyvek... i. m. 451.
- 46 B. Szabó: Tatárjárás... i. m. 183. (1286 telére helyezze a hadjáratot)
- 47 MES II. 419. Magyarul: ÁALev 200.
- 48 Kun László emlékezete... i. m. 216.
- 49 „castra meciuntur ad longitudinem 10 ratarum et in latitudine 6.” CFH I. 682.
- 50 „dicebatur cum exercitu suo undecim miliaria occupare” CFHI. 753. Az évkönyv az eseményt az 1285-ös év alatt hozza, de hibásan visszautalva, hogy mindez 1280-ban történt volna.
- 51 MES II. 419. Magyarul: ÁALev 200.
- 52 CFH I. 106., 180., 787.; MES II. 254.
- 53 „hospitibus nostris de Thorda Akna, qui omnia instrumenta ipsorum super statu libertatis eorum confecta in castro Mikud Bani tempore Tartarorum per eosdem Tartaros dixerunt igne esse consumpta, et etiam concremata” Documente privitoare la istoria românilor /culese de Eudoxia de Hurmuzaki/ I. Bucuresci, 1887. 520. (hibás kiadása: CD VI/1 105–107.), vö.: RA 3755. sz. regeszta
- 54 CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V. Budapest, 1913. 739.; ORBÁN BALÁZS: *Torda város és környéke*. Budapest, 1889. 103., 428–429.
- 55 ÁÚO V. 20–22. vö.: RA 3698. és 3699. sz. regeszták, EOkm I. 464. és 465. sz. regeszták.
- 56 „quia ciues nistri [!] de Byztwrch per vastus et incendia Tartarorum plurimum sunt destructi et depauperati” ÁÚO IX. 518. vö.: RA 3582. sz. regeszta, EOkm I. 446. sz. regeszta.
- 57 „et eadem priuilegia seu instrumenta in ecclesia Fratrum Predicatorum de Patok per Tartaros fuissent concremata, et bona eorum ad valorem quingentarum marcarum ablata extitissent, et Jacobum Plebanum de Patok fratrem ipsorum, filium dicte domine nutricis, conseruatoreme dictorum instrumentorum ijdem Tartari in eorum captiuitate abduxissent” ÁÚO X. 181.
- 58 Zsoldos: Két hamis oklevélről... i. m. 191–198.; lásd még: RDDA 277. sz. regeszta
- 59 „Insuper assumpsit ipse Herbordus, quod si Johannes frater suus de captiuitate Tartarorum forte processu temporis rediret, extunc ab ipso racione ipsius particule terre inpetere nitente predictos filios Mathye et heredes eorundem defendere et expedire teneretur proprys laboribus et expensis.” HO VII. 202–203.
- 60 „idem Dethmarus fuisset per Tartaros prope domum suam in nemore interfectus” ÁMTF I. 760. (az oklevél kelet nélküli, de 1300 előtt adták ki)
- 61 „Et in illo discursu interfecerent omnes fratres unius loci ordinis fratrum Predicatorum, exceptis duobus, qui in latibulis evaserunt.” CFH III. 2109.
- 62 CFH III. 2109. Ezzel ellenkező véleményen van Bárány Attila (Bárány: Magyarország, Anglia és a tatár veszély... i. m. 274.), lásd később. Bárány Attila szerint emellett „Eljutott Nyugatra, hogyan ütöttek rajta a tatárok Paska nyitrai püspökön: több rokonát megölték,

magát pedig meztelenül, béklyóba verve tartották fogva.” (uo., 171. lbj.). Magam nem találtam olyan nyugati forrást, amiben Paska püspök esete szerepelt volna, sőt, az egyetlen magyar okleveles forrás sem a tatároknak, hanem a kunoknak („per Comanos”) tulajdonítja mindezt (CD V/3 418. vö: RA 3489. sz.).

⁶³ MES II. 419. Magyarul: ÁA Lev 200.

⁶⁴ „vi expellantur” (Continuatio Zwetlensis III. CFH I. 793.); „ex eis plurimos occiderunt” (Annales Colmarienses maiores, CFH I. 118); „Tandem a principibus Hungarie quasi totus eorum exercitus interimitur” (Annales Augustani minores, CFH I. 106); „Tartari maxima eorum multitudine interfecta retrocedunt” (Chronicon Salisburgense, CFH I. 682.)

⁶⁵ „Christus autem tutor christianorum magnam famem et pestilenciam in eos immisit, quod audientes Septemcastrensium victoriam commiserunt Deo dicentes: »Melius est gladio perire quam fame in castris et civitatibus per Tartaros interire«. Vota complent opere. Quod audientes Tartari christianis se cingunt quasi coream de ipsis facientes, ut videntes christiani fratrum suorum miserentur et per hoc paganos non impediunt ut pugnarent cum eis, sed inquirunt christiani: »Melius est cavere [carere] unicuique nostrum ne pereamus similiter cum illis«, et tum Deo opitulante paganos supervenerunt et captivis liberatis cum magna leticia ad propria redierunt.” (Annales Polonorum IV.: CFH I. 180.)

⁶⁶ Continuatio Vindobonensis: CFH I. 787. Magyarul: Kun László emlékezete... i. m. 217.

⁶⁷ Kun László emlékezete... i. m. 217.

⁶⁸ „Qui tandem non humano auxilio, set divino iudicio perierunt. Supervenit enim grando, nix et pluvia in tanta quantitate, quod se de loco movere non poterant; et sic a christianis in circuitu positus sunt occisi, et iusti tulerunt spolia impiorum.” (Continuatio I., Altaheims Annalium: CFH I. 753.)

⁶⁹ Hodinka: Orosz évkönyvek... i. m. 451.

⁷⁰ A toposz biblikus alapja: Iosue 10.10–11., ahol Józsué az isteni segítséggel támasztott jégeső segítségével győzedelmeskedik a támadók felett. A magyar krónikás hagyomány egyébként „vitéz Józsué” névvel illette a Hód-tavi csatába induló Lászlót, akit szintén egy „isteni kegy folytán” támadt, pogány kunok arcába verő záporosó segítette a győzelemhez: Képes Krónika. Ford. Bollók János... i. m. 116., SRH I. 471–472. Ezen párhuzam pontos beazonosítása: SOMOGYI SZILVIA: *A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvi kérdése*. A budai minorita krónika latin nyelve. Szakdolgozat. ELTE-BTK latin szak (témavezető: Déri Balázs). Budapest, 2008. 33. További biblikus párhuzamokat hoz Gerics József a magyar krónika és az Altaichi évkönyvek azon híradása kapcsán, hogy a kiátkozott magyarok arcába a ménfői csata előtt egy isteni forgószél hatalmas porfelhőt támasztott: GERICS JÓZSEF: Középkori források elbeszélésének értelmezése napjainkban (Szent Gellért Ába királyról). In: *Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995. (METEM-könyvek 9.) 77–79.

⁷¹ „cum perfida gens Tartarorum regnum nostrum hostiliter adisset, vastus, destructiones, incendia et nocumenta quamplurima commisisset in regna nostra peragrando, iidem comes Petrus et Iuanka ob fidelitatem corone regni debitam et pro defensione incolarum regni nostri contra eosdem Tartaros se opposuerunt preliando, ubi ydem Iuanka per dictos Tartaros letalia excipiens vulnera diem clausit extremum”. Kiadása: RA 3386. sz. (az oklevél kivonatát közli még: CD V/3 279–80.)

⁷² Az oklevelek regesztái: RA 3370. sz. (ebben erősíti meg László Őze fia Istvánt is a birtok ügyében 1285. július 18-án), továbbá RA 3492. sz., RA 3504. sz. Az 1288-as oklevél kiadása: ÁÚO IX. 466.

⁷³ „Preterea, cum perfida gens Tartarica regnum nostrum potencialiter cum omni ipsorum multitudine introissent, vastus, incendia et depredaciones miseralibilter in omnibus partibus regni nostri, et specialiter in Comitatu Sarus, committerent infinita; idem Comes Petrus vna cum Iuanka fratre suo vterino, virtutem precellendo virtute, collectis suis viribus

contra eos insurgendo, certamen belli cum eisdem inierunt, multos ex iis occidendo, et omnes captiuos, qui in ipsorum abducebantur captiuitate, in signum victoriae eorumdem liberarunt. In quo quidem praelio memoratus Iwanka, frater dicti Comitis Petri, extitit per eosdem interemptus.” CD V/3 399. vö.: RA 3503. sz.

- 74 KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1900. (reprint: Budapest, 2004) 30.; ENGEL PÁL: *Középkori magyar genealógia*. Arcanum DVD-könyvtár 4. Budapest, 2003. Aba nem 12: Somosi ág, I. tábla
- 75 ÁÚO XII. 497. (kihagyásokkal: ÁÚO V. 3.), vö.: RA 3686. Magyarul: KHO 112.
- 76 A politikai szervezetre lásd: Szűcs: *Utolsó Árpádok... i. m. 310–313*. Az Abák Amádé (vagy Széplaki) ágának birtokviszonyairól: Karácsonyi: *Magyar nemzetiségek... i. m. 57–59*.
- 77 „tempore, quo idem Tartari regnum Hungarie hostiliter inuaserant, pugnando cum eisdem exercuit, wlnera dira sufferendo, et tres Tartaros in eadem pugna captos in signum victoriae regie obtulit maiestati” HOKl 117.; vö.: RA 3544. sz.
- 78 CD V/3 411., vö.: RA 3499. sz., EOKm I. 438. sz., magyarul: KHO 107.
- 79 „eo tempore, quo Tartari... tyrannica feritate adierant Regnum nostrum, ijdem Chepanus et Iwanch se diuersis casibus fortune submittentes pro defensione Corone Regie Maiestatis, non verentes personam, neque mortem, contra ipsos Tartaros uiriliter dimicantes, non sine cruoris eorum effusione fideliter impenderunt et deuote” ÁÚO IV. 277. (kiadva még: CD V/3 281–82.), vö.: RA 3368. sz.
- 80 „cum in Castro Budensi inclusae propter metum Tartarorum fuisset, simul cum fidelibus Baronibus ac Iuuenibus domus nostrae, ac ciuibus Budensibus, intuentibus nostrae maiestatis oculis, irruentes contra Tartaros Regni nostri capitales inimicos, mortis periculum nullatenus formidantes” CD VII/2 110. vö.: RDDA 226. sz.
- 81 „ipsi naute de Pest et Yenev tertiam partem nauli siue tributii... pacifice hactenus persoluissent... assumpto nunc spiritu rebellionis et superbie, cum multe diuicie, in presenti persecutione Tartarorum acquisite, eos faciant insanire, in Dei uiuentis offensam intolerabilem, dampnum et grauem iniuriam ecclesie Budensis, eis dare et soluere predictam tertiam partem nauli siue tributii, indebite et iniuste contradicunt.” MES II. 196–197.
- 82 Latinul: KUBINYI FERENCZ: *Oklevelek Hontvármegyei magánlevéltárából*. I. Budapest, 1888. (Magyar Történelmi Emlékek II.) 30–31. magyarul: KHO 105. vö.: RA 3444. sz.
- 83 CD V/3 394. vö.: RA 3502. sz., magyarul: KHO 108.
- 84 „et etiam per eius protectionem tempore Tartarorum, in eodem monte multi Christiani a captiuitate Tartarica fuerunt liberati, et saluati. Item in eodem tempore, uidelicet Tartarorum, nos cum fratribus cognatis, amicis et sociis nostris sub Regach cum eisdem Tartaris pugnauimus, de equo cecidimus; et idem Thomas suum equum nobis prebuit, et sic periculum mortis euasimus” CD VI/2 151. A kiadásban hibásan „Gregorius, filius Symonis”, azaz Simon fia Gergely szerepel kibocsátóként, de az utalásokból egyértelmű, hogy itt Simon fia Györgyről (Georgiusról) van szó.
- 85 SZABÓ KÁROLY: *Székely oklevéltár*. IV. Sajtó alá rendezte: Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1895. 2. vö.: RA 3362. sz., EOKm I. 408. sz. Magyarul: KHO 103. (töredékesen), Kun László emlékezete... i. m. 218. (A fordítás innen.)
- 86 MES II. 254., vö.: RA 3534, EOKm I. 452. sz. Magyarul: KHO 110–111.
- 87 Lásd fentebb.
- 88 A király január 1-jén Budán, január 13-án az attól nem messze fekvő Taksonyban állít ki oklevelet. Az egyetlen, betörés idejére keltezhető hiteles oklevele sajnos nem tartalmaz helymegjelölést, legközelebb május 4-én Szigetszentmártonban bukkan föl, amely Buda és Taksony közelében található, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy végig a Pest-Buda környéki régióban tartózkodott volna (RA 3349., 3352., 3354., 3357. sz. regeszták). Pauler Gyula szerint a Felvidéken volt, amelyet a január 1-i budai tartózkodással összekombinálva „csak a neki küldött tatárfejekből következtetem, a melyeket még a téli időben sem igen

- lehetett valami nagyon messzire küldeni.” (Pauler: Magyar nemzet története II.... i. m. 386., 566.). Bár a forrásaink valóban csak az északkeleti harcok kapcsán említenek fejküldéseket, magam mégis túl bizonytalannak tartom ezt a logikát.
- 89 Pl.: Hóman Bálint: MAGYAR TÖRTÉNET. I. Budapest, 1935.² 605.; ÁALev 186., 350. (495. lbj.), 353 (527. lbj.); Tardy: Tatárországi rabszolgakereskedelem... i. m. 20.
- 90 Latinul: Theiner I. 354.; magyarul: Kun László emlékezete... i. m. 222. A „nyögér” név magyarozatát lásd később!
- 91 A levél latin kiadása: KARÁCSONYI JÁNOS: A mérges vipera és az antimonialis. *Századok* 44. (1910) 2–8. Magyarul: ÁALev 200–210. (idézett részek: 201., 202., 203–204., 208., 210.), ill: Kun László emlékezete... i. m. 227–240. A levél legfrissebb elemzése: SZALAY KÁROLY: Egy ironikus kedvű esztergomi érsek. In: *Uó: Karikatúra és groteszk a magyar középkorban*. Budapest, 2003. 56–68.
- 92 Latinul: Karácsonyi: A mérges vipera... i. m. 8–11., magyarul: ÁALev 211–214. (idézett részek: 213., 214.)
- 93 Theiner I. 354–355., 357–358., 362–365., 368–369., 371.
- 94 CFH III. 1797.
- 95 „in spoliatione Ecclesiae nostrae per regem Ladislaum et suos Neugaros” CD V/3 306.
- 96 „ipsa Ecclesia B. Martini per insultus Cumanorum et Neugarorum miserabiliter exstitisset spoliata” CD VI/1 54.
- 97 NÉMETH GYULA: Kun László király nyögérei. *Magyar Nyelv* 49. (1953) 304–318. Tegyük hozzá: a *neuger* alak „eu” hangkapcsolata valóban támogathat egy hosszú ő-s kiejtést, de itt továbbra is a szakirodalomban bevett „nyögér” formát használom.
- 98 A XIX–XX sz. fordulóján a történetírásában a szót a nogaj-tatárok nevéből eredeztetették, így természetesnek adódott a következtetés, hogy az 1285-ben felbukkanó nyögérek a tatárok itt maradt és László által beszervezett néprészei lennének, pl.: Pauler: Magyar nemzet története II.... i. m. 389., Hóman: Magyar történet I. ...i. m. 605–606. Később általánosan elfogadottá vált Németh Gyula új etimológiája, ám a nyögéreket inkább az 1285-ben elfogadott tatár harcosoknak látta pl. Kristó Gyula (Kun László emlékezete... i. m. 36., KRISTÓ GYULA: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986. 149.). Inkább kunoknak tartotta őket Erdélyi István: KMTL 361. Szűcs Jenő etnikai heterogenitásátuk hangsúlyozta (Szűcs: Utolsó Árpádok... i. m. 314.), ahogy Almási Tibor is (ALMÁSI TIBOR: *A tizenharmadik század története*. Budapest, 2000. (Magyar századok) 171–172.)
- 99 Szabó Károly még 1286 végére helyezte a lengyelországi hadjáratot (Szabó: Kun László... i. m. 133–134.), Pauler Gyula már 1287 telére (Pauler: Magyar nemzet története II.... i. m. 398.). Később ez az évszám vált elfogadottá a magyar történetírásban, ám legújabbban B. Szabó János ismét 1286 végére helyezte, legalábbis ez következik azon megjegyzéséből, miszerint az 1285-ös magyarországi kudarc nem gyengítette meg Nogaj vezér erejét, és ha daival „már a következő év telén” Kis-Lengyelország dűlásába fogott (B. Szabó: Tatárjárás... i. m. 183.). A lengyel történetírás saját forrásai alapján 1287–88 telére teszi a harmadik tatár betörést, így én is ezt követem, lásd pl.: JERZY TOPOLSKI: *Lengyelország története*. Budapest, 1989. 58.; http://pl.wikipedia.org/wiki/III_najzd_mongolski_na_Polsk%C4%99 (A harmadik tatár betörés Lengyelországba c. szócikk, a letöltés ideje: 2010. február 22.)
- 100 Latinul: CD V/3 395., magyarul: KHO 109. (az oklevél egyébként azonos azzal, amelyben László király Simon fia György magyarországi tatárküzdelmeit méltatja)
- 101 RA 3462., 3472–3473. sz. regeszták
- 102 Karácsonyi: A mérges vipera... i. m. 13.
- 103 „Nec adhuc saturatus Chatolicorum regni sui cum multarum lacrimarum profluviiis recolendo cruore, quem per ipsum regem mediantibus multorum ministeriis nuntiorum pleno quinquennio continue procuratus Tartarice feritatis effudit impetus...” Karácsonyi: A mérges vipera... 3.

- ¹⁰⁴ ÁAlev 202, Kun László emlékezete... i. m. 230. Ez utóbbiban a Makkai-féle fordítást vették át, megjegyezve, hogy a király csak 1285-ben fogadta szolgálatába a nyögéreket, így 1288-ban az öt teljes esztendő emlegetése túlzás.
- ¹⁰⁵ Zsoldos: Téténytől a Hód-tóig... i. m. 82–89.
- ¹⁰⁶ MEZEY LÁSZLÓ: Szent István XIII. századi verses históriája. In *Magyar századok*. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Budapest, 1948. 41–51.; legújabbán: DOBSZAY LÁSZLÓ: *Corpus antiphonarum*. Budapest, 2003. 401–402.; HALMÁGYI MIKLÓS: Önazonosság és idegenfelfogás a korai magyar történetírásban és ennek európai összefüggései. *Irodalomtörténeti Közlemények* 113. (2009) 17–18.
- ¹⁰⁷ Hóman: Magyar történet I... i. m. 605–607.; Tardy: Tatárországi rabszolgakereskedelem... i. m. 19–21.
- ¹⁰⁸ Székely: Egy elfeledett rettegés... i. m. 72., 76–78.; Szűcs: Utolsó Árpádok... i. m. 314.; Almási: Tizenharmadik század története... i. m. 171.; ZSOLDOS ATTILA: *Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században*. Budapest, 2009. (Magyarország története 4.) 80.
- ¹⁰⁹ Kun László emlékezete... i. m. 36. (Kristó Gyula előszava); Kristó: Magyarország története 895–1301... i. m. 268.
- ¹¹⁰ Bárány: Magyarország, Anglia és a tatár veszély... i. m. 274.
- ¹¹¹ Bárány: Magyarország, Anglia és a tatár veszély... i. m. 274.
- ¹¹² Uo. 267–277.
- ¹¹³ „Tandem cum rege Ungarie Tartari pacem fecerunt. Cui etiam rex Tartarorum misit epistolam talia continentalem”. CFH III. 2109. Bárány Attila Reinhold Röhrich: *Regesta Regni Hierosolymitani I.* (Innsbruck, 1893.) alapján idézte a levelet (387. olásd 1459. sz. regeszta). Ebben Röhrich csak a levél első néhány szavát közli, és párhuzamot von egy, a magyar királynak 1241-ben küldött levéllel. Ám azt már nem jelezte a kiadásában, hogy a forrása, Salimbene szerint ezt a levelet a tatár kán a „békekötés” után küldte, így fenyegető levélnek aligha lehet tekinteni.
- ¹¹⁴ „David Iohannis rex Tharsis et insule orientalis et gentis incluse Ungarorum regi gratiam suam et genti sue, quam sibi trinus et unus. Sicut placuit Domino, cor nostrum elevatum est super omne quod dicitur homo terrenus, et thronus noster super colla rebellium exaltatus, ita quod baltheum lumborum nostrorum adorrent reges terre preter regem Francie, quem Dominus in dialogo fidelem et chatolicum nominat. Et dixit michi: *Ne extendas in eum manus tuas!* Gladius noster inimicos crucifixi devorabit, et reliquias eorum equi nostri et iumenta manducabunt. Pedes dromedariorum nostrorum et camelorum ita iunguntur propter asperitatem quam contraxerunt, hyemalibus annis castra movemus. Pax sit omnibus! Pro balsamo vinum, pro auro obrico triticum nobis mittant, quoniam peregrini sumus a sedibus nostris, stella duce vocati. Dominum nostrum Balthasar et cognatos nostros Gaspar et Melchior intendimus ad propria deportare.” CFH III. 2109. vö.: *Cronica fratris Salimbene de Adam Ordinis Minorum* /ed.: Holder-Egger, Oswald/. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum XXXII.* Hannover, 1905–1913. 580.
- ¹¹⁵ Kun László emlékezete... i. m. 216.; CFH I. 151.
- ¹¹⁶ A „rá magára nem vetheted kezeidet” biblikus hely: Job 1.12. (Károli Gáspár ford.). A párhuzam a tatárookra nézve igen dehonesztáló, hiszen Jób könyvében az Úr a Sátánnak mondja mindezt: „Mindenét kezedbe adom, csak rá magára nem vethetsz kezet!”
- ¹¹⁷ „a tempore videlicet introitus antiquorum Tartarorum hactenus desertam, vacuum et suis habitatoribus destitutam” ÁÚO IV. 311.
- ¹¹⁸ „quamdam terram... datam et donatam praefatae Ecclesiae Beatae Mariae Magdalenaenae olim ante aduentum ipsorum Tartarorum” CD VI/1 70–71.
- ¹¹⁹ „... quia dominus rex Ladislaus frater noster, in etate tenera fuerat constitutus et regnum Hungarie Tartari in... frequenter invaserunt, et quorundam nobilium regni nostri patres et fratres in defensione regni sunt interempti” MARCZALI HENRIK (szerk): *A magyar*

- történet *kútfünök kézikönyve*. Budapest, 1902. 187. Magyarul: BERTÉNYI IVÁN (szerk): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000-1526*. Budapest, 2000. (Osiris tankönyvek) 285.
- 120 Latinul: CD VIII/4 323. („dupplici Tartarorum excursione flammis deleta fuerant”), magyarul: *Károly Róbert emlékezete*. Szerk: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Budapest, 1988. 188.
- 121 „olim quinto anno post processum seu transitum scilicet nudorum” kiadása: AO VII. 146. Román fordítása: Documente privind istoria României. /Comitetul de redactie: Ionașcu, Ion et alii/ Veacul XIV. C. Transilvania. I. (1301–1320) București, 1953. 171. („în al cincilea an după năvala sau trecerea anume a celor goi”); vö: *Anjou-kori oklevéltár* II. 1306–1310. Szerk: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1992. 861. sz. regeszta; EOkm II. 161. sz. regeszta, ill. 548. olásd
- 122 Querfurti Brúnó Adalbert-életrajzának hosszabb szerkesztésében, a Nagyobb Kölni Évkönyvekben (*Annales Colonienses Maximi*) és a Magdeburgi Évkönyvekben (*Annales Magdeburgenses*) is. Az előfordulásokat Halmágyi Miklós gyűjtötte össze: Querfurti Brúnó felfogása saját népéről és Európa más népeiről (kéziratban).
- 123 Tegyük hozzá: a kiadott magyarországi oklevelek szóhasználatában nem mutatható ki, hogy a *mudus* melléknév főnevesített alakját bármikor is „könnyűfegyverzetű” értelemben használták volna.
- 124 „hospites nostri de Desakna, ad nostram accedentes presenciam nobis significare curauerunt, quod priuilegia domini Bele, felicis recordacionis, et Stephani, inclite memorie, Regum Illustrium Hungarie, super libertate eorum confecta per insultus Tartarorum tempore Ladizlai Regis perdita fuissent et amissa. Verum cum nos verbis ipsorum hospitem nostrorum in hac parte fidem credulam nolentes adhibere, et scire uolentes omnimodam ueritatem in hoc facto, fidelibus nostris venerabili patri Petro Dei gracia Episcopo Albensis Ecclesie Transsiluanensis et Capitulo eiusdem dedimus in mandatis, ut super premissis negocio, diligenti inquisitione facta, scirent a quibus decet omnimodam ueritatem, et prout ipsis ueritas constaret, nobis fide Deo debita remandarent. Qui quidem venerabilis pater et Capitulum eiusdem, nobis per litteras eorundem remandarunt, ut quando perfida gens Tartarica, cum omni militia eorum Regnum Hungarie adierant, priuilegia domini Bele, et Stephani, Regum Illustrium, super libertate eorum confecta amisissent hospites nostri memorati.” ÁÚO V. 20. vö.: RA 3698–3699. sz. regeszták; EOkm I. 464–465. sz. regeszták.
- 125 HO VIII. 444.; CD VI/1 105. vö.: 40. és 50. sz. lábjegyzet!
- 126 Kiadása: CD VI/1 119–121., vö.: RA 3760. sz.; EOkm I. 483. sz. regeszta; az oklevél hamisításának körülményeiről: JAKÓ ZSIGMOND: A torockói legenda születése és kritikája. In: *Uó: Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 62–79.
- 127 Kiadása és kritikája: JAKÓ ZSIGMOND: A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei. *Levéltári Közlemények* 55. (1984) 119–121. Vö.: RA 4063. sz., EOkm I. 551. sz. regeszta
- 128 „comes Nicolaus in dominica Judica proxima eo anno, quo nuper tartari regnum Vngarie inuaserant de eodem recesserant, super quoddam castrum ipsius Mathe, beren uocatum potencialiter ueniendo, ipsum castrum in preiudicium et con..... eiusdem Mathei recepisset et occupasset, et in crastino die capcionis eiusdem castrum de eodem castro more latronum exeundo, omnia bona eiusdem Mathei recepisset, Dampnum quadraginta marcarum in ipso facto eidem intulisset. Insuper pridem patrem eiusdem occidisset et ipsum Matheum captiuasset et sua captiuitate penis seu Katenis suis cruciando tenuisset” HOKl 156. vö.: RA 4109.
- 129 ÁMTF II. 487.
- 130 „et ad precauendum sibi et suis de dissensionibus, que in partibus Ungarie uiguerunt et uigent non modice, mole peccaminum exigente, scilicet, tum insultus Tartarorum et Cumanorum, tum etiam Ungarorum, siue regnicolarum, per prelia intestina” MES II. 200. vö.: RA 3375. sz. regeszta.

- ¹³¹ Latinul: GYÖRFFY GYÖRGY: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registroma. *Századok* 117. (1983) 1125–1126. Magyar fordítása: *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelységről*. Szerk.: Kordé Zoltán. Csíkszereda, 2001. 81.
- ¹³² A XIX. századi szerzők még röviden megemlékeznek róla, ám Hóman Bálint már nem tesz említést a Magyar történet első kötetében, ahogy Solymosi László sem a történeti kronológia elkészültekor (*Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk.: Benda Kálmán. I. Budapest, 1981.). Kihagyta a középkori magyar–tatár kapcsolatokat mintaszerűen földolgozó Tardy Lajos (Tardy: *Tatárország rabszolgakereskedeleme...* i. m.), ahogy Szűcs Jenő (Szűcs: *Utolsó Árádok...* i. m.) és Kristó Gyula is (Kristó: *Árpád-kor háborúi...* i. m.). Az Árpád-kor vagy a szűkebb évszázad történetét tárgyaló modern munkák is figyelmen kívül hagyták (pl. Almási: *Tizenharmadik század története...* i. m.; Kristó: *Magyarország története 895–1301...* i. m.). B. Szabó János azt írja, hogy a tatárok 1287 után „jóideig nem próbálkoztak többé Magyarország zaklatásával” (B. Szabó: *Tatárjárás...* i. m. 183–184.). Azt azért tegyük hozzá, hogy az epizód nem volt túl jelentékeny az ország történetében, így nem is várható el mindegyik idézett munkától, hogy teret szenteljen neki.
- ¹³³ Pauler: *Magyar nemzet története II...* i. m. 449., 580. 348. lbj., ugyanerre az évre teszi (nem jelezve, de nyilván Pauler nyomán) a betörés évét Breit József (Breit: *Magyar nemzet hadtörténelme VI...* i. m. 242.); ill: Szovák Kornél: Ugrin. In: *KMTL 697*; Karácsonyi: *Magyar nemzetiségek...* i. m. 362.; LENKEY ZOLTÁN – ZSOLDOS ATTILA: *Szent István és III. András*. Budapest, 2003. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) 184., 232. A szerb történetírásról lásd alább!
- ¹³⁴ „dum Tartari partes Macho obsedissent, et ad Nostre Maiestatis perturbacionem ac detrimentum, et Regni nostri Hungarie deustacionem se transferre niterentur; Matheus, Paulus et Michael filij Vrbanus predicti, feruore fidelitatis accensi, cum predicto Magistro Vgrino Domino ipsorum fluuium Zava transeuntes, abiecto rerum et persone sue periculo uiriliter dimicauit; ubi prefatus Matheus letali wlhere sauciatu claudicacionis sui pedis est passus orbitatem, et duos Tartaros militari suo exercio [helyesen: exercito], prout idem Magister Vgrinus retulit, capite detruncavit; quorum capita idem Magister Vgrinus nobis Bude existentibus transmisit” ÁÚO XII. 617. vö.: RA 4182. A többes számú, mindhárom fiúról beszélő oklevél a „Zava transeuntes” rész után váratlanul egyes számra vált át, valószínűleg csak Mátyásra utalva.
- ¹³⁵ „cum perfida gens Tartarorum post coronationem nostram secundo anno circa yemem quandam particulam regni nostri Macho vocatam venisset ad spoliandum nosque magistrum Laurencium dictum Cheta fidelem nostrum ipsi Tartaris..... misissemus, comes I(temus) et fratres sui antedicti virtutem virtutibus accumulantes in societate ipsius magistri Laurencii euntes multos captivos Cristianorum de manibus ipsorum Tartarorum [eliber]ando cum effusione suorum sanguinum, prout nobis per dictum baronem nostrum coram boronibus(!) nostris relatum extitit, reduxerunt ad propria eorundem” Közli: RA 3951. sz. (a szöveget már közölte Juhász Kálmán is 1927-ben), vö.: EOkm I. 522. sz. regeszta.
- ¹³⁶ András koronázási idejére, és általában az uralkodási évekkal történő évszámításra lásd: SZENTPÉTERY IMRE: *A kronológia kézikönyve*. Sajtó alá rend.: Gazda István, kieg.: Érszegi Géza, Raj Tamás, Szögi László. Budapest, 1985. 29–30., 95. Maga Karácsonyi 1900-ban azt az indoklást adta évszámára: „Hogy a tatárok e becsapása 1291 végén történt I. Múz. ltár” Ezzel bizonyára egy, a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött oklevélre utalt, és a mi oklevelünket (jelenlegi jelzete: DI 40217) akkor valóban ott őrizték, lásd: RA 3951.
- ¹³⁷ Az oszták hadjárata: Zsoldos: III. András... i. m. 171–173. Budai tartózkodása: RA 3855., 3856., 3898., 3901. sz. regeszták. Az oklevél egyéb korjelző elemeire (pl. a hadjárat idejére ispánnak címzett Chetának mondott Lőrinc mikortól kezdte betölteni a hivatalát, és ez kizárhatja-e 1292 januárját) nem találtam adatot.

- ¹³⁸ ROKAY PÉTER – TAKÁCS MIKLÓS: Barancs, Macsó, szerbek története. In KMTL 82., 421., 639.; ROKAY PÉTER – TAKÁCS MIKLÓS– WEHLI TÜNDE: Szerb–magyar kapcsolatok. In: KMTL 641.
- ¹³⁹ Az Osztrák Rímes Krónika ír arról, hogy a Dürnkruti csatában (1278) a kunok rárontottak az ellenség egyik előőrsére, és a holtaknak elkezdték lecsapdosni a fejeit, mert „a százszok sisakjai annyira megtetszettek a kunoknak, hogy nem akartak bíbelődni a lecsatolásukkal”. Hogy Ottokár, a krónika írója teljesen félreértette a szándékot, mutatják későbbi sorai, ahol ugyanezen csatában a kunok László elé járultak „s olyan jelképeket kezdtek nyújtogatni feléje, melyekből látnia kellett, hogy találkoztak az ellenséggel, s a közvetlen közelében jártak. Valami száz lengyel fejlet kezdtek kiszedni a sisakokból. Rudolf királynak elpárolgott a jó kedve, amint ott állt a sátora előtt, s a kunok a lába elé, a fűre kezdték hajigálni a fejeket, minthogy irgalmas szíve volt, úgy viselkedett azonban, hogy ezt semmiképp ne vegyék észre rajta, sőt, inkább igyekezett a kunoknak kegyesen és jóságosan köszönetet mondani a fáradozásukért.” Kun László emlékezete... i. m. 103–104. Úgy tűnik, hogy míg Rudolf osztrák herceg viszolygva fogadta az elé dobált fejeket, addig a magyarok nem csak kun szokás szerint folytatták ezt a gyakorlatot, külön László kedvéért, hiszen a nyugaton nevelkedett III. András király is oklevélbe foglalta a fejküldést, mint a hősiesség nyilvánvaló jelét.
- ¹⁴⁰ „Kamen die Tartarn zum virtenmahl in Zips wurden von König Ludwig geschlagen, die Zipsen erschlugen auch viel Hundert.” PEKÁR KÁROLY: A szepesi egyház történetére vonatkozó kivonatos krónika. *Történelmi Tár*. Új folyam 5. (1904) 51. A krónikában 1190 és 1732 közötti szepesi eseményeket jegyeztek föl, természetesen a kora újkori részeket sokkal részletesebben.
- ¹⁴¹ Az Anjou-kori tatár–magyar kapcsolatokra lásd: Doberdói Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténelme VII. Budapest, 1934. 48. 98–100.; Doberdói Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténelme VIII. Budapest, 1934. 12–14., 92–94., 98–100.; Tardy: Tatárországi rabszolgakereskedelem... i. m. 24–25.; 56–58.; KRISTÓ GYULA: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988. 81–82., 96–98. A Szent László-hagyományra a Névtelen Minoritánál: KÜKÜLLEI JÁNOS: *Lajos király krónikája* – Névtelen szerző: *Gesta Lajos királyról*. Budapest, 2000. (Millenniumi Magyar történelem. Források) 50–51.
- ¹⁴² PERÉNYI JÓZSEF: A Szent László-legenda Oroszországban. In *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae*. Sectio Historica. Tom. I. Budapest, 1957. 172–185.; BORI IMRE: A szerb Szent László-legendáról. In uő: *Tanulmányok a magyar–délsláv irodalmi kapcsolatokról*. Újvidék, 1987. 9–24.
- ¹⁴³ LÜKÓ GÁBOR: Moldva alapításának mondáihoz. *Ethnographia* 47. (1936) 48–50.; MAGYAR ZOLTÁN: *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest, 1998. (Osiris Könyvtár. Folklor) 18–19.

RÁBAI KRISZTINA

Nagy Lajos litvániai hadjáratai

I. (Nagy) Lajos (1342–1382) neve és alakja – leginkább –, mint harcos, lovag királyé vonult be a magyar történelembe, és őrződött meg az utókor emlékezetében.¹ Nem meglepő ez, ha számba vesszük személyesen vezetett hadjáratait, azok irányát és a hadi vállalkozásai során megtett hatalmas távolságokat.

JAGELLO
KIRÁLYI PECSÉT

Talán kevésbé ismertek Lajos litvániai hadi *expeditiói*,² ám a magyar szakirodalom súlyuknak megfelelően, kellő részletességgel tárgyalta ezeket. Jelen tanulmány ezeknek a hadjáratoknak az összefoglaló ismertetését tűzte ki céljául, a korabeli hazai forrásanyag felhasználásával, kiegészítvén azt a magyar és a nemzetközi szakirodalom eredményeivel.

Ami a korabeli magyar kútfőket illeti, a XV. századi másolatokban (értve ez alatt a Thúróczy krónikát, a Budai krónikát, és a Dubnici krónikát)³ fennmaradt elbeszélő forrásaink, Küküllei János krónikája és a Névtelen Minorita gesztája adja az említett események legszínesebb és legrészletesebb leírását. Emellett azonban egy másik forrástípus, az ún.

levéltári források – amelyek az elbeszélő és a *decretalis* kútfők mellett a középkori források harmadik nagy csoportját alkotják – ugyancsak támpontot adnak a különböző években indított litvániai hadjáratok időpontjának viszonylag pontosabb meghatározásához, továbbá a hadjárat történéseihez kapcsolódóan a helyszínek lokalizálásához. A száraz tények rekonstruálása mellett, az oklevelekből érdekes mozzanatok is megragadhatóak egy-egy hadi esemény kapcsán, ez pedig az oklevelekben található *narratív* részeknek köszönhető.

Középkori okleveleink írásakor bizonyos szabályrendszer érvényesült, mely alapján egy oklevelet különböző egységekre lehet osztani.⁴ Egy adott oklevél egyik legfontosabb része, a *dispositio*, azaz rendelkezés, amelyből fény derül a lényegre, vagyis arra, hogy miért állították ki az oklevelet. Ezt a részt, a magyar

oklevelezési gyakorlatban, bizonyos esetekben megelőzi egy ún. *narratív*, elbeszélő rész. Ilyen rész beiktatására általában akkor kerül sor, ha az oklevél valamiféle adományt, kiváltságot rögzít, és ennek kapcsán felsorolja a megadományozott érdemeit. Tekintettel a korabeli viszonyokra, ezek az érdemek

LAJOS
ARANYFORINTJA

KĘSTUTIS HERCEG
ELKÉPZELT PORTRÉJA

nagyon gyakran hadi érdekek és így kapcsolódnak a tanulmány témájához. Természetesen nem találunk minden adománylevélben részletes leírást a megadományozott érdemeiről, és gyakran mesélik, hogy az elbeszélő rész, csupán felsorolászerűen említi az érdekes tetteket. Mindemellett figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy középkori okleveles anyagunk egy része elpusztult, továbbá azt is, hogy a fennmaradt anyag feldolgozása folyamatban van és jóllehet évszázados múltra visszatekintő oklevéltudó vállalkozásoknak köszönhetően bizonyos hányaduk elérhető kiadásban,⁵ mégis igen nagy feladat egy konkrét esemény, hadjárat kapcsán összegyűjteni a felhasználható *narratív* részeket.⁶

A litvániai hadjáratok történetének feldolgozásához felhasznált oklevelek száma ugyan csekély,⁷ azonban – remélhetőleg a közel jövőben – gyarapodni fog az Anjou-kori oklevéltár⁸ I. Lajos király uralkodását feldolgozó kötetének elkészülte és megjelenése révén.

A jelenlegi földrajzi viszonyok és országhatárok ismeretében talán furcsának tűnhet, hogy miért vezetett egy magyar király (Kelet-Közép Európából) a baltikumi litvánok ellen hadjáratot. Figyelembe véve Lajos igen intenzív külpolitikáját, ez a tény már kevésbé tűnik meglepőnek, ha pedig azt is mérlegeljük, hogy a litvánokkal szomszédos, lengyel uralkodó unokaöccse és trónjának várományosa is volt Lajos, továbbá Halics és Vlagyimir hovatartozásának kérdésességét, akkor korántsem meglepő, hogy ott találjuk a litvánok ellen induló hadak élén.

A litvánok voltak az utolsó pogány nép Európában.⁹ A XII. század közepétől a nyugati

HEDVIG, NAGY LAJOS KIRÁLY LÁNYA. 1384. OKTÓBER 16-ÁN KORONÁZTÁK MEG KRAKKÓBAN, 1386-TÓL JAGELLÓ LITVÁN FEJEDLEM FELESÉGE

keresztény királyságok egyre nagyobb érdeklődést kezdtek tanúsítani a Baltikum iránt, amely kereskedelmi kapcsolatokban, térítő tervekben és hadjáratokban is megnyilvánult.¹⁰ Az első keresztes hadjárat a Baltikum területére a vendek ellen 1147-ben indult, az ebben résztvevő lovagokat ugyanazok a kiváltságok illették meg, mint a Szentföldön harcoló társaikat. III. Honorius pápa (1216–1227) döntése következtében pápaságának idejétől a balti népek elleni hadjárat elindításához már nem szükségeltetett külön pápai engedély.¹¹

A szentföldi események következtében kerül a Baltikum térségébe, a XIV. század – a megerősödött litvánok mellett – másik meghatározó ereje a Német Lovagrend. Elvesztvén a szentföldi pozíciójukat és létjogosultságuk kulcsát, Kelet Európában találták meg küldetésük folytatásának terét és lehetőségét, a pogányok elleni harcban. Ügyes politizálásuknak és katonai potenciáljuknak köszönhetően a XIII. század folyamán nem-

csak megvetették lábukat Európában, hanem önálló államalakulatot is sikerült létrehozniuk. A II. András (1205–1235) magyar király által az ország keleti részébe hívott lovagok, akiknek feladata a kun betörések megfékezése lett volna, önállósodási törekvéseik következtében 1225-ben kiszorították a Barcaságból.¹²

A szorult helyzetben lévő mazoviai fejedelem, Konrád kérésének eleget téve azonban hamarosan Chełmno térségét vették fennhatóságuk alá, és hozzáláttak a poroszok „megtérítéséhez”, melynek eredményeként a XIV. századtól a térség önálló állammal rendelkező, meghatározó hatalmává váltak.¹³

Többek között ez vezetett ahhoz, az 1386-ban létrejött szövetséghez, amelynek eredményeként az akkori litván uralkodó, Jogaila (és felesége, Jadwiga)¹⁴ uralma alá került a perszonálunióban egyesült Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség. Ettől az időtől kezdődött meg a litvánok tényleges (nyugati) keresztény hitre térítése.¹⁵ Nem sokkal ezután, 1410. júl. 15-én – azaz hatszáz éve – került sor a Jogaila vezette egyesült lengyel-litván, a másik oldalon pedig Ulrich von Jungingen vezette német lovagrendi sereg összecsapására, a grünwaldi mezőn, amely alapjaiban rengette meg a vesztesként kikerülő Német Lovagrend hatalmát.¹⁶

Nem esett még szó a témánk szempontjából talán legfontosabb félről, a Lengyel Királyságról. Nagy Lajos kezdetben közvetve, vagyis nagybátyja, III. (Nagy) Kázmér lengyel király kérésének eleget téve kapcsolódott be a Litvániával kapcsolatos hadi eseményekbe.

A kis, egymással laza kapcsolatban álló lengyel fejedelemségek egyesítése nem volt egyszerű feladat, ám az utolsó Piast uralkodók, Łokietek Ulászló (1320-1333) és Nagy Kázmér (1333–1370) munkájának köszönhetően mégis megvalósulhatott.¹⁷ Erős, inten-

zív, baráti kapcsolat kötötte össze a Lengyel és a Magyar Királyságot Kázmér és Lajos uralkodása idején, akiket Kázmér testvére, Erzsébet magyar anyakirályné révén családi kötelék is összekapcsolt.¹⁸ Érthető tehát, hogy Lajos miért vett részt jelentős hadsereggel személyesen is Kázmér kérésére a litvániai hadjáratokban, nagybátyja halála után, lengyel királyként pedig nyilvánvaló, miért viselt hadat a litvánokkal szemben.¹⁹

A litvánok és a lengyelek között nem volt folyamatosan ellenséges a helyzet. Kázmér első felesége egy litván hercegnő, Aldona volt, frigyük – ahogyan az később Jogaila és Jadwiga házasságánál is szerepet játszott – a Német Lovagrend elleni szövetség megpecsételése volt. Aldona 1339-ben bekövetkezett haláláig a két ország viszonya békésnek volt mondható. Az 1360-as években ugyancsak egy házassági kapcsolat volt hivatva konszolidálni a litván–lengyel viszonyt; Kázmér unokája, (IV.) Kázmér (Kazko Słupsk) és Kenna, Algirdas litván nagyfejedelem lánya lépett frigyre.²⁰

Hogy mikor és miben állt a lengyel–litván viszály lényege, az hamarosan kiderül, előbb azonban lássuk az első olyan Litvánia ellen induló hadjáratot, amelyben egy magyar sereg élén Lajos magyar király is harcba szállt.

Az első hadjáratra – amelyről bizonyosan tudjuk, hogy Lajos király is részt vett benne – 1344-ben került sor Luxemburgi János cseh király (Lajos jövőendő „nagyapósa”)²¹ hadi vállalkozásához kapcsolódóan. A pogány litvánok ellen induló keresztes had célja a fejedelmi központ, Vilno (Vilnius) elfoglalása volt, ami – Küküllei beszámolója alapján – a kedvezőtlen időjárási körülmények miatt nem valósult meg.²² Megostromolták azonban Villio várát, ahol egy oklevél *narratiójának* ránk maradt részéből tudjuk, hogy a hadjáratra elkísérte a királyt Lackfi István és fia Dénes is: „... utolsóként megemlítjük, hogy midőn Krisztus nevéért az összes kereszténnyel szemben ellenséges litvánok ellen vonultunk, a fentebb említett István vajda és fia, Dénes lovászmesterünk azokon a részekon velünk ott tartózkodott, és szolgálatunkban István vajda lába eltört, szerviense, Lőrinc fia István pedig egy bizonyos, Litvániában levő Villio nevű vár alatt szemünk láttára elesett.”²³

Ez a hadjárat tehát nem a lengyel királyhoz, hanem a már említett baltikumai keresztes hadjáratokhoz kapcsolható. Hazai forrásaink alapján igen kevés mondható el róla.

A következő hadjáratról részletes leírást olvashatunk egy, a Dubnici krónikában fennmaradt írás, a Névtelen Minorita elbeszélésében. Ebben az 1351 nyarán zajló hadi vállalkozásban Lajos király már valóban nagybátyja, Kázmér lengyel király kérésének eleget téve vett részt.

A lengyel–litván ellentét Halics és Vlagyimir (*Regnum Galiciae et Lodomeriae*) birtoklása miatt robbant ki. Halics, melyre a magyar király is igényt tartott, ám ideiglenesen átengedte azt Kázmérnak, Bolesław Jerzy mazoviai és halicsi fejedelem halálát követően (1340),

NÉMET LOVAG ÁBRÁZOLÁSA KÓDEXLAPON

örökség gyanánt illette meg a lengyel királyt. Halicsra azonban Gediminas litván nagyfejedelem fia, Liubartas is igényt formált, akinek Vlagyimir 1323 óta volt uralma alatt. Halics stratégiai jelentősége abban állt, hogy ütközőzónát képezett a Lengyel Királyság, és az azt sorozatos támadásokkal fenyegető tatárokkal szemben. Kázmér 1346-tól kezdte használni a „*Russieque dominus et heres*” titulust, de ténylegesen csak 1349-ben sikerült elfoglalnia a kérdéses területet.²⁴ Ezt követően a litván érdekeltségnek számító Vlagyimirt vette célba, amelyre reagálván a litvánok természetesen ellentámadásba mentek át. Ennek megfékezésére kérte unokaöccse, Lajos segítségét, aki a magyar haddal Sandomierz városánál csatlakozott a lengyel király seregéhez. Innen Lublin városáig vonultak, majd a súlyos betegségbe esett Kázmért hátrahagyva, az egyesült lengyel-magyar haderő Lajos fővezérsege alatt tovább hatolt litván területek felé. A Litván Nagyfejedelemség irányításán ebben az időben Gediminas két fia, Algirdas és Kęstutis osztozott, kik közül utóbbi felügyelte az ország nyugati részét (a mai Trakai központtal).²⁵ Kęstutis ugyan színleg megállapodott Lajossal, és békét kötöttek (1351. aug. 15.), melynek értelmében – többek között – a litván fejedelem családjával és népével együtt a római katolikus egyház hívévé szegődik, ő maga elkíséri Lajost Budára, azért, hogy ott megkeresztelkedjék.²⁶ A szerződés megkötését és litván rítus szerinti megerősítését követően elindultak tehát Budára, azonban a litván fejedelem – tekintettel arra, hogy célját, azaz öccse Liubartas kiszabadítását,²⁷ és a pillanatnyi katonai fenyegetettség megszüntetését elérte – ígéretét megszegve, néhány nap múlva otthagya a lengyel–magyar sereget, és visszatért hazájába.

A történeteken felháborodva Lajos a következő év, 1352 elején újra hadra kelt nagybátyja oldalán, márciusban már Belz vára alatt volt a sereg, és miután hiába próbálták azt a várvédő Drozge várnagytól tárgyalások útján hatalmukba keríteni, néhány nap múlva elkezdték az ostromot. A mindössze egy napig tartó tényleges ostrom roppant szemléletes leírása olvasható a Névtelen Minorita művében. A várat várárok övezte, melynek vize az ostromlók „torkáig” ért; ezen átjutva pedig a sáncokat megközelítve a védők nyílzáporral, kövek és fák dobálásával tartották távol a behatolni akarókat a falaktól. A király kíséretéből többen súlyosan megsebesültek és a király élete is veszélybe került, amikor fejét eltalálták egy fabunkóval. Ezeket átélvén, a király az ostrom felhagyását fontolgatva, Kont Miklós közvetítésével kiegyezett a belz-i várnaggyal, aki a magyar király zászlaját tűzte ki várára.²⁸

A csatában részt vett egy bizonyos Péter fia, Novák, akinek az ostromban szerzett érdemeit a következőképpen írja le egy adománylevel: „...*Nem mellőzhető az sem, hogy midőn mi hajdanán az Oroszországban lévő Belz nevű várat, ahol a litvánok bizonyos ruténnel, a mi árulóinkkal felségünk meggyalázására összejöttek, erős hadsereggel megostromoltuk, e Novák fegyvert öltve gyors léptekkel a várárokhöz sietett, mely körbefutó folyómeder módjára vette körül e várat, az árok alatt levő vízbe vetve magát a vár falához jutott, s ott a katonai feladatokat serény harcfi módjára szakadatlanul küzdve teljesítette. A vár alatt szemünk láttára súlyos sebeket kapott...*”²⁹

A király – a főseregtől elválván, amelyet kisebb egységekre osztott a könnyebb ellátás és mozgás érdekében – szerény számú kísérettel igyekezett haza, és sok viszontagság után áprilisban épségben érkezett Budára.³⁰

A litvánokkal kötött két évnyi béke után, Lajos 1354 tavaszán újra ellenük indult – ahogyan ez külföldi forrásból feltételezhető – azonban erről a hadjáratról igen kevés biztos információnk van. Ennél valamivel többet tudunk viszont a következő év, 1355 elején induló hadakról. Lajos, nagybátyja kérésére³¹ és VI. Ince pápa tatárok és keresztetek ellen hadba hívó parancsára³² indítja útnak seregét. Eddig említett hazai elbeszélő forrásaink hallgatnak

a hadjáratról és – a kutatás jelenlegi állása szerint – oklevélben fennmaradt elbeszélő formula sem örökíti meg a hadjárat egyetlen mozzanatát sem.

Ezt követően csak az 1370-es évekből ismeretes a litvánok ellen induló „magyar” katonai akció, de ez már lengyel királyi mivoltában kapcsolható Lajos személyéhez. „*Lodovicus Dei gratia... Gallicie, Lodomerie rex*” címét folyamatosan használta a Kázmérral 1350. április 4-én kötött, nevezett területek ideiglenes átengedésére vonatkozó szerződés megkötését követően, és a szerződés Kázmér halála miatti elévültével, az újra – és immár ténylegesen – hatalmába kerülő terület élére elsőként László opuliai herceget (Władysław Opolczyk) nevezi ki vajdaként. Bizonytalán több összeütközés volt a litván erővel, olyanról azonban, amelyben a király is részt vett, egyről tudunk 1377-ben.³³ Hazai elbeszélő forrás ezt sem örökítette meg, azonban oklevelek keltezési helyéből tudjuk,³⁴ hogy a király litván területeken járt, továbbá fennmaradt Lajos levele, Carrarai Ferenchez címezve, melyben beszámol a hadjáratról és annak eredményeiről. Az 1377-es hadjárat, Lajos levele alapján, komoly nyereséget jelentett a király számára, hiszen elfoglalta a Belz hercegének kezében lévő Belin, Chełm, és Varsó várát. Ezen felül uralma alá hajtotta Podoliát és Vlagyimir hercegségét, több litván herceg és Kęstutis litván fejedelem fia is a király fogságába került.³⁵

Ezt követően nem tudunk hazai írott forrásainkban egyéb, litvánok elleni hadjáratot megfogni.³⁶ A következő évtized – ahogyan arról már volt szó – jelentős fordulatot hozott mind a litvánok története, mind a magyar–lengyel–litván kapcsolatok alakulása terén. Lajos, 1382-ben bekövetkezett halála után, a lengyel trónt – a lengyel előkelők nyomásának engedve – legifjabb leánya, Jadwiga foglalta el (1384–1399), akinek frigye Jogaila litván nagyfejedelemmel (lengyel király 1386–1434) megveti az alapját a Jagelló-dinasztia XV. századi felvirágzásának, és hatalma kiteljesedésének a XVI. században.³⁷

JEGYZETEK

- 1 Nagy Lajos kül- és belpolitikájáról több szakmunka íródott, közülük a legutóbbi gondos összefoglalás: PITI FERENC: 625 éve hunyt el I. (Nagy) Lajos király. *Tiszatáj* 12 (2007). 83–92.
- 2 BERTÉNYI IVÁN: *Nagy Lajos király*. 1989, Kossuth Könyvkiadó. 101–106.; BERTÉNYI IVÁN: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, 1987. (a továbbiakban BERTÉNYI 1987) 206–211.; KRISTÓ GYULA: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988. (a továbbiakban KRISTÓ 1988) 94–95., 126–130., 134–136., 166., 169–171.
- 3 Az elkövetkezendőkben idézendő latin forrásszövegek a következő kiadásokból származnak ill. találhatóak: Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I. Textus*. Ediderunt: ELISABETH GALÁNTAI et JULIUS KRISTÓ. Budapest, 1985. (a továbbiakban CH); *Chronicon Dubnicense*. rec., praef. M. FLORIANUS. Quinque-Ecclesiis, 1884 (a továbbiakban Dubnici); A tanulmányban használt forrásrészletek szövege magyar fordításban megtalálható: *Küküillei János: Lajos király krónikája. Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról*. Ford., utószó, jegyz. KRISTÓ GYULA. Millenniumi magyar történelem. Budapest, 2000. (a továbbiakban Küküillei és Névtelen)
- 4 Az oklevél formulás részeivel kapcsolatban I. SOLYMOSI LÁSZLÓ: Oklevéltan. In *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN, Budapest, 1998. 176–193.
- 5 A teljesség igénye nélkül néhány oklevélkiadó sorozat: GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticae ac civilis*. Buda, 1829–1844, NAGY IMRE – TASNÁDI NAGY GYULA: *Anjoukori Okmánytár. I–VII*. Budapest, 1878–1920.; JAKÓ ZSIGMOND: *Erdélyi okmánytár. I.* Budapest, 1997–.

- ⁶ Kiadásokból és a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (DL.) anyagából gyűjtött össze és közölt rövid regeszták formájában tetemes oklevél *narratio* Borosy András, akinek cikkében jó összefoglalót olvashatunk a hazai *narratio*-val kapcsolatos szakirodalmat illetően. BOROSY ANDRÁS: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században. *Hadtörténeti Közlemények*, 117 (2004). (továbbiakban BOROSY 2004) 379–442.
- ⁷ KRISTÓ 1988. passim; BOROSY 2004. 408., 412.
- ⁸ *Anjou-kori oklevéltár 1301-1387. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Budapest – Szeged, 1990–.
- ⁹ A Baltikum felé irányuló térítéssel kapcsolatos tanulmányok olvashatóak: R. R. TRIMONIENĖ. *Kryžiaus karų idėja XV a. II pusėje ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Kryžiaus karų epocha Baltijos regione tautų istorinėje sąmonėje*. Šiauliai, 2007. (a továbbiakban TRIMONIENĖ 2007).
- ¹⁰ Ezt nevezi a szakirodalom a „baltikumi kereszteshadjáratnak”. A XIII. századi kereszties hadjáratokkal kapcsolatban lásd: ŠNE, ANDRIS: The Battle of Saule in 1236: Old Myths and Contemporary Research. In TRIMONIENĖ 2007. 11–23.; URBAN, W.: *The Baltic Crusade*. DeKalb, 1975.
- ¹¹ III. Jenő pápa *Divina dispensatione* kezdetű bullája a vendek ellen harcoló keresztieseknek járó búcsúról 1147. ápr. 13-án kelt. LOCK, PETER: *The Routledge Companion to the Crusades*. London – New York, 2006. (a továbbiakban LOCK 2006) 47.; A nyitás Észak-Kelet Európa irányába ezzel, a Balti-tenger nyugati partján élő pogány szlávok (vendek) ellen indított hadjáratot vette kezdetét. FONNESBERG-SCHMIDT, IBEN: *The Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254*. Leiden–Boston, 2007.
- ¹² PÓSÁN LÁSZLÓ: *A Német Lovagrend története a 13. században*. 1996, Debrecen University P.; BURLEIGH, MICHAEL: The Military Orders of the Baltic. In *The New Cambridge Medieval History. Vol. V c. 1198 - c.1300*. ed. by ABULAFIA, DAVID. 1999, Cambridge University Press. 743–753.
- ¹³ DAVIES, NORMAN: *Lengyelország története*. Budapest, 2006. (A továbbiakban DAVIES 2006) 85–87.; LOCK 2006. 96.
- ¹⁴ Jadwiga – a magyar olvasó számára talán ismertebb néven, Hedvig (1374–1399) – Nagy Lajos legfiatalabb leánya, akit a lengyelek, mint királyt, azaz „*rex*”-et 1384-ben koronáztak meg, 1386-ban lett Jogaila (Jagello) litván fejedelem hitvese. Jogaila és Jadwiga uralkodásáról lásd: *The History of Polish Diplomacy X-XX c.* Ed. by: LABUDA, GERARD and MICHOWICZ WALDEMAR. Warsaw, 2005. (a továbbiakban Polish Diplomacy) 73–84. A lengyel szakirodalom, melyre itt terjedelmi okok miatt nem térnek ki, behatóan foglalkozott és foglalkozik Jadwiga alakjával és szerepével. Halálát követően szentként kezdték tisztelni, a „hivatalos” szentté avatásra azonban csak 1997-ben került sor.
- ¹⁵ Korábban, a kereszténység felvétele ill. annak ígérete – akár keleti, akár nyugati rítus szerint – csupán a fejedelmek politizálásnak eszköze volt. ROWEL, S. C.: The Grand Duchy of Lithuania. In *The New Cambridge Medieval History. Vol. VI c. 1300 – c. 1415*. ed. by JONES, MICHAEL. 1999, Cambridge University Press. (a továbbiakban ROWEL) 708–710.
- ¹⁶ DAVIES 2006. 110.; ZAMOYSKI, ADAM: *The Polish Way: A Thousand-year History of the Poles and their Culture*. London, 1987. (A továbbiakban ZAMOYSKI 1987) 42–51.
- ¹⁷ DAVIES 2006. 67–97.; Polish Diplomacy 55–69.
- ¹⁸ Károly Róbert magyar király és III. Kázmér lengyel király között 1339-ben olyan egyezség kötöttet Visegrádon, melynek értelmében, utóbbi fiú örökös nélküli halála esetén a lengyel trónt Károly Róbert valamelyik fia foglalja el. BERTÉNYI IVÁN: *A tizennegyedik század története*. Magyar Századok. 2000, Pannonica Kiadó. (a továbbiakban BERTÉNYI 2000) 152–153. A későbbiek során egyre biztosabbá vált, hogy Lajos fogja örökölni a lengyel trónt. 1351-ben, amikor magyar csapatok élén Kázmér megsegítésére indul a litvánok ellen, a lengyel király betegsége miatt Lajos fővezérlete alá kerülő egyesül lengyel–magyar sereg csak azután indul útnak, hogy a lengyel urak esküt tettek: „*Es az összes herceg és báró*

meg nemes az Úr szent evangéliumaira leteendő esküire jöttek, miszerint Magyarország királya most és mindig természetes uruk és királyuk legyen, de úgy, hogy István hercegnek, Magyarország királya testvéreinek semmi köze ne legyen hozzájuk...” Küküllői és Névtelen 57.; Dubnici 160.

19 BERTÉNYI 1987. 206.

20 DAVIES 2006. 95., 106.; Polish Diplomacy 65–67.; ROWEL 707.

21 Lajos és első felesége, Margit 1345-ben házasodtak össze. Margit Luxemburgi Károly morva őrgróf, későbbi német-római császár lánya, és a fent említett János cseh király unokája volt, akinek 1349. szeptember 7-én bekövetkezett halála után Lajos feleségül vette Kotromanić Erzsébetet, mely frigyből három lánya született. BERTÉNYI 2000. 73–74.

22 „...az Úr 1345. évében illő kísérettel átment Lengyelországba apósához, akinek Margit nevű leányát már elnyerte, és tanácsot tartott a lengyelek öreg királyával és említett apósával, a mondott király fiával bátor és erős sereget gyűjtöttek, és Boldogságos Szűz Mária ünnepe táján egyetlen napon átkeltek jégen a tengeren a pogány litvánok ellen, el akarván pusztítani azok földjét tűzzel és vassal, de a déli szél fuvallatára a jég megolvadt, és az ott-tartózkodás számukra veszéllyel fenyegetett, ezért igen gyorsan visszafordultak, és eredmény nélkül, dolguk végezetlenül értek haza.” Küküllői és Névtelen 15.; CH 165.

23 „...ad ultimum cum nos adversus Lythvanenses omnium christianorum inimicos pro Christi nomine accessissemus, et pretaxtus Stephanus voivoda, ac Dionisius filius suus magister agasonum nostrorum nobiscum fuissent partibus in eisdem, pes ipsius Stephani voivode ibi in nostris serviciis existens, fractus exiit, et Stephanus filius Laurencii serviens eiusdem, sub quodam castro Villio vocato in eadem Lythva nobis cernentibus fuit interemptus...” NAGY IMRE: Sopron vármegye története. I. Sopron, 1889–1891. 199–200.; levéltári jelzete: Dl. 3553; fordította Orbán Imre In Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Előszó, jegyzetek: KRISTÓ GYULA. Szeged, 2000. (a továbbiakban KHO) 267–268.

24 Polish Diplomacy 61–63.; ROWEL 704–710.

25 GIEDRÉ MICKŪNAITĖ: *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania*. Budapest–New York, 2006. 4–8.

26 „...a békeszerződést megírták. Először: hogy az említett Kęstutis testvéreivel és egész népével meg akar kereszteskedni, ha Magyarország királya a pápától királyi koronát tud szerezni. Másodszor: hogy mindig Magyarország királyának seregével akar vonulni saját járvadságával és költségein, de úgy, hogy Magyar- és Lengyelország királyai a litvánoknak a keresztesek által elfoglalt földjét visszaadják nekik, és e keresztesek meg a tatárok ellen mindig megvédik őket. Harmadszor: hogy a litvánok földjén érsekségeket, püspökségeket és a szerzeteseknek kolostorokat hoznak létre. Negyedszer: hogy Kęstutis Magyarország királyával Budára menjen, és engedje meg, hogy az megkeresztelje őt. Ötödször: hogy a litvánok országa, Magyarország és a lengyelek országa tartósan a béke teljes nyugalomában maradjon és a magyarok bármiféle vám nélkül menjenek a litvánok országába, annyi ideig maradjanak ott, ameddig akarnak, és mindenféle zaklatás nélkül térjenek haza Magyarországra...” Küküllői és Névtelen 58.; Dubnici 161.

27 „Et sic Leobardum fratrem Kestuti eodem die de compediibus absolutum libere abinde permissit, quem rex Polonie per multorum stragem hominum captivaverat in quodam castro valde forti.” Liubartas még 1349-ben, Kázmér hadjárata idején került a lengyel király fogságába. Dubnici 162.

28 A Névtelen Minorita írása magyar fordításban olvasható: Küküllői és Névtelen 60–61.; a latin szöveg: Dubnici 163–166.

29 „...nec pretermittendum cum nos pridem quoddam castellum Belz nominatum in regno Ruzie habitum, in quo quidam Lytuani cum Ruthenis, nostris infidelibus in contumeliam nostri culminis convenerant, cum valido nostro exercitu obsedissemus, predictus Novak armis succinctus ad fossatum predicti castelli, in quo fluviorum cursus congrans ipsum castellum ambiebat, festinatissimè passibus proferando, subiectis ipsius fossati undis et ad menia predicti castelli perveniens, actus militares út miles agilis strenue dimicando peregit, sub quo castello nobis intuentibus letali

vulnere extitit sauciatus...” SMICIKLAS, T.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. XII.* Zagrabie, 1914. 143., levéltári jelzete: Dl. 87277; magyarra fordította Orbán Imre In KHO 289–290.

- ³⁰ Az események alaposabb feldolgozását l.: Nagy Lajos litvániai hadjáratai 1351–1352-ben. In VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai.* Budapest, 2008. 177–184.
- ³¹ „Mivel arra kértetek bennünket, hogy jelenlegi hadjáratotokban, amelyet a litvánok ellen terveztek és akartok megindítani, személyesen vagy alkalmas hadinép küldésével nyújtsunk nektek segítséget, ezért mi, Lajos, Isten kegyelméből Magyarország királya, megígérjük, hogy ha valamely nebezségtől akadályoztatva ebben a hadjáratban részt nem vehetnénk, akkor jelentékenyebb hadi néppel, mint egyébként szoktunk volt, testvéri felségteknek segítségnyújtásra hajlandók és készségesek leszünk azok [a litvánok] kiűzésére s elkergetésére.” KRISTÓ 1988. 135–136. A forrásról Fejér is említést tesz *Codex diplomaticus*ában (l. 5 jegyzet) IX/2. 363., az oklevél szövegének kiadását megtaláljuk: MATHIAS DOGIEL: *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae.* Tom I. Vilnae, 1758–1764. 37. „Tertius literis LUDOVICVS rex pollicetur se CASIMIRO regi contra Litvanos in subsidium venturum, vel ipse si venire non potuerit, maiores quam antea copias missurum. Datum Budae d. 24 Januarii, Anno Domini 1355. Transumpti anno eodem Kalend. Septembr. Ex Autographo sub sigill. Civitatis Cracovien.”
- ³² Az oklevél szövegét lásd WENZEL GUSZTÁV: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. II.* 444–445.
- ³³ A hadjárat és az azt megelőző krakkói lengyel–magyar összeütközés történetét részletesebben lásd: PÓR ANTAL: *Nagy Lajos litván hadjárata 1377-ben.* Kolozsvár, 1899. (különlenyomat Erdélyi Múzeum) 504–514.; 561–573.
- ³⁴ A tanulmány írása során, a MOL adatbázisát, oklevélkiadásokat és szakmunkákat felhasználva a következő okleveleket tudtam a litvániai hadjáratok vonatkozásában felhasználni: Dl. 3553, Dl. 4277, Dl. 30718, Dl. 61233, Dl. 56866, Dl. 67401, Dl. 73469, Dl. 87277, Dl. 99577, Df. 288977.
- ³⁵ KRISTÓ 1988. 170.
- ³⁶ Mindkét elbeszélő forrás – Küküllői és a Névtelen Minorita írásai – az 1350-es években zajlott litvániai hadjáratokat említi utolsóként a balti hadjáratok sorában.
- ³⁷ Polish Diplomacy 73–89; DAVIES 2006. 105–135.

SZABÓ PÁL

„Ahol Magyar Királyságunk épsége ered”

Nándorfehérvár első török ostroma (1440)

„ez a magasba nyúló vár,
a magasan röpködő sas nem szállhat át fölötte,
árka a föld gyomráig lenyúl,
bástyái a Fiastyúk csillagzatig érnek.” (Lutfi pasa, nagyvezír)

Nándorfehérvár 1456. évi török ostromához több történeti mítoszunk fűződik. Legutóbb az is bebizonyosodott, hogy Dugovics Titusz személye sem több egy XIX. században megalkotott figuránál. Bár Nándorfehérvár több mítosztól megfosztott, maradt még említésre méltó történeti tényünk, „diadalmas viadalunk”. Mert ez a vár nem az 1456. évi nándorfehérvári ostrom alkalmával nézett először szembe a szultán vezette török haderővel, hanem 1440-ben, az idén éppen 570 éve.

Ennek ellenére erről a népszerűsítő és a történeti szakirodalom jóval kevesebb szóval emlékezik meg.² Minden bizonnyal 1456 jogos dicsősége beragyogja és túlragyogja a 16 évvel korábbi várostromot. *Mályusz Elemér* 1980-ban megjelent tanulmányában³ mutatott rá erre a hiányosságra. „vannak történelmiünknek olyan mozzanatai, amelyek a kutatók figyelmét fontosságuk ellenére nem vonták magukra... tudósok és laikus olvasók Belgrád 1440. évi ostromát alig-alig méltatva figyelemre, átsiklanak a török–magyar élethalál küzdelem legfelemelőbb mozzanatán”⁴ Ezzel nemcsak a későbbi kutatás maradt adós, hanem már a kortársak is. Ahogy *Engel Pál* megjegyezte: „Míg a vár 1456. évi ostromára... az egész világ figyelt, erről az ostromról nem jegyezték fel többet néhány szűkszavú mondatnál.”⁵ Jelen tanulmányunk e néhány szűkszavú mondat nyomába eredve szeretne, a lehetőség szerint, árnyaltabb képet adni Nándorfehérvár első török ostromáról és körülményeiről. Nyomon követve a vár birtoklásának előzményeit, korszerű megerősítését, az ostromra vonatkozó forrásokat, illetve az ostromban alkalmazott haditechnikai részleteket.

I. Nándorfehérvár a nagyhatalmak erőterében

Nándorfehérvárt (Belgrád) elsősorban földrajzi-stratégiai helyzete emelte ki. Egyrészt a Duna és a Száva folyó találkozási pontja évszázadokon át meghatározó súlyúvá tette, a dunai vízi út kereskedelmi–haditengerészeti ellenőrzését tette lehetővé. Másrészt egy fontos ókori római transz-balkáni szárazföldi út állomása volt e hely, amely Belgrádig vezetett Byzantium–Konstantinápolyból a város érintésével a Duna partján felfelé és vissza.⁶ Nemcsak a keresztes hadjáratok fő szárazföldi útvonalaként is szolgált,⁷ hanem 1443-ban Hunyadi János téli hadjárata is érintette.

Maga a vár legrégebbi része egy hegyfokon épült fel. Későbbi oszmán elnevezéssel, a *Kalemegdán hegyfokon*, amely 125 méterrel magasodik a Duna és a Száva fölé. Meredek,

falszerű oldalai természetes védelmet nyújtanak. *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzásáról* írott munkájában *Belegrada, Belegradon* alakban a 40. fejezetben említi a várost, ahol Nagy Szent Konstantín tornya még megvan (pürgosz). A 42. fejezetben pedig a Belegradának nevezett kasztron-t (castrum) találjuk.⁸

Belgrád birtoklásáért évszázadokon át a magyar–bizánci–bolgár–szerb és oszmán kapcsolatok szövevényes nyomai húzódnak meg, amelynek teljes körű ismertetése meghaladja jelen tanulmány kereteit. Ez nyomot hagyott a vár(os) többféle elnevezésén. Ami másoknak Belgrád, nekünk Nándorfehérvár. Amennyiben elfogadjuk, hogy a (dunai) bolgárok neve nándor volt⁹ az Árpád-korban, akkor ezt őrzi a „Bolgárfehérvár” (Alba Bulgarica) név.¹⁰ *Anonymus* Gesta Hungarorumában is Bolgárfehérvár szerepel (39, 41. cap).

Bizánci Birodalomban a magyar állam elleni határvédelem fő központja volt.¹¹ A Bizánci Birodalom a Dunáig terjeszkedett, szomszédságba került a Magyar Királysággal. A Duna–Száva határvonal részeként, így lett Nándorfehérvár/Belgrád fontos *bizánci* határvár „Görögfehérvár” néven, amit a német elnevezés meg is őrzött (Griechisch Weissenburg). A XIV. századi krónikakompozíció említi 1071-ben Salamon király és a hercegek, Géza és László hadjáratát a város ostromára.¹² A krónika szöveg hagyománya Alba Bulgarica-nak nevezi, de már előfordul a „NANDORFEIRWAR” magyar alak is.

Nándorfehérvár az Anjouk Magyarországa Nagy Lajos királysága (1342–1382) idején játszott aktív szerepet a térségben.¹³ Ehhez kapcsolódtak a Bizánci Birodalomtól függetlenedni akaró szerb elszakadási kísérletek.¹⁴ Szerbia virágkora IV. (Dusán) Istvánnal (1331–1355) kezdődött. Dusán 1339-ben Belgrádot visszafoglalta és a Bizánci Birodalom területeit kezdte meghódítani. Szerb uralom alatt kívánta egyesíteni Bizáncot és az egész balkáni népeket.¹⁵

Ahhoz, hogy megértsük a Balkánon a XIV–XV. században kialakult új hatalmi erővonalakat, itt már részletesebben kell követnünk a vár birtoklásának történetét. Dusan halála után Szerbia részekre hullott. Délen Dusan helytartója, Branko Mladenovic épített ki területi hatalmat, fia Vuk Brankovic székhelye Koszovo vidéke lett. Északon a másik központ Hrebeljanovic Lázár István kenéz vezetésével alakult ki. Lázár kenéz Nagy Lajos segítségére támaszkodott, aki viszont hűbéri függésbe kényszerítette a Lazarevicseket és hadjáratot indított Szerbiába (1359).¹⁶ Nagy Lajos Szerbia feldarabolásában részt vett, így elveszte Nándorfehérvárt is. Amikor pedig Bulgária széttagolódott a viddini és a tirnovói bolgár cárságra, Lajos a szerb–havasalföldi–bolgár szövetség ellen hadjáratot indítva elszakította a viddini bolgár fejedelemséget. Éppen ez gyengítette meg a fenyegető oszmánokkal szembeni ellenállást.¹⁷ Ennek legfontosabb európai nagypolitikai fokmérője a Bizánci Birodalom megsegítésének kérdése.

Az oszmán veszélyt jelezte, hogy 1366-ban a bizánci császár, V. Palailogosz János (1341–1379) személyesen járt Budán és Nagy Lajossal folytatott tárgyalásokat. A magyar király ugyanis az V. Orbán pápa (1362–1370) által hirdetett keresztes hadjárat (1365) szárazföldi hadseregének vezetője lett volna.¹⁸ 1371-ben I. Murád szultán (1362–1389) viszont legyőzte Vukasin (1366–1371) túlerőben lévő szerb seregét a Marica-folyónál. Ennek következménye az lett, hogy déli szerb részfejedelmek török vazallussá váltak. A töröktől független területek Észak-Szerbiára korlátozódtak, ahol Lázár kenéz gyakorolta a hatalmat.¹⁹ Szerbia egysége többé nem állt helyre. A balkáni oszmán térhódítás és Bizánc sorsa összefonódott.

XI. Gergely pápa (1370–1378) a maricai vereség hírének hatására, Konstantinápoly megsegítésére keresztes hadjáratot tervezett, és 1373-ra Thébaiba kongresszust hívott össze. Ehhez a magyar királyt és Velencét szerette volna megnyerni. De a bizánci követjárásnál

(Ióannész Laszkarisz Kalopherosz) több ezúttal sem történt.²⁰ I. Murád hódításai folytatód-
tak, amely az Oszmán Birodalom történetében is sorsfordítónak bizonyult. Még 1361-ben
elfoglalta Drinápolyt a bizánciaktól és székhelyévé tette. Bizánc viszont kénytelen adót fizetni
a szultánnak. 1374-ben szerződést kötöttek, amely szerint V. János a szultán vazallusa lett. I.
Murád a Duna felé hódított, a kereskedelmi-stratégiai út legfontosabb központjait, Szófiát
(1386) és Nis-t (1387) megszerezte. A döntő ütközet 1389-ben Rigómezőnél (Koszovo
polje) zajlott. Bár a szultán a sátrában merénylet áldozata lett, a török vazallus Lázár kenéz
és szövetségesei vereséget szenvedtek.

A szerb állam központi területe észak felé tolódott el. Ez pedig a Brankovicsok területét
is érintette. Lázár fejedelem fiának, *Lazarevics Istvánnak* (Sztefan Lazarevic) (1389–1427)
ismét Belgrád/Nándorfehérvár lett a központja.²¹ Lazarevics kénytelen volt elismerni a
török vazallusságot a Gallipoliban megkötött egyezményben (1402) ami az állami²² létét
ugyan meghosszabbította, de a hűbéri kötelezettsége megmaradt egészen 1402-ig. Ekkor
Lazarevics még I. Villám Bajezid (1389–1402) hűbéreseként harcolt az ankarai csatában,
Timur Lenk ellen. A törökök katasztrófális veresége azonban éles külpolitikai váltásra ösz-
tönözte. Luxemburgi Zsigmond magyar király (1387–1437) felé tájékozódott, aki korábban
is már személyesen indított szerbiai hadjáratokat. 1396-ban Bizánc megsegítésére és az
oszmánok ellen indított keresztes hadjárata vereséggel végződött, Nikápolynál. Akkor I.
Bajezid szultán folytathatta Konstantinápoly blokádját, amelynek elfoglalása ezután fő célja
lett. II. Mánuel bizánci császár (1391–1425) emiatt indult segítséget kérni Nyugat-Európába
(Párizs, London), de utazása nem hozott eredményt (1399–1403).²³

Lazarevics megmaradt szerb állama és Zsigmond magyar király között gyümölcsöző
együttműködés alakult ki. Lazarevics tagja lett Zsigmond által alapított Sárkányos Társa-
ságnak (1408) és Zsigmondhoz élete végéig hű maradt, akitől a Száva túli, megmaradt
birtokokat megkapta. Főleg a Macsói Bánságot (Száva, Drina-folyók és a Cer-hegység között)
és vele Nándorfehérvárt is! Továbbá nagy kiterjedésű magyarországi birtokokat is kapott,
például a Szerémségben, Torontál megyében, ezenkívül Debrecen, Munkácsot is stb. A
szerbiai államának székhelyét Nándorfehérváron rendezte be és itt fontos korszerűsítő vár-
építkezéseket végzett.²⁴ A várost gyakorlatilag ő újíttotta meg. Az addigi kőhalomból vastag
várfalakat és bástyákat emeltetett, a vidéket pedig zsoldos helyőrség őrizte.²⁵ Megóvta a déli
magyar vármegyéket a török támadásoktól. Zsigmond 1404-ben a burgundiai herceghez
írott levelében ezt ki is emelte: „*A nevezetes István úr, Rascia despotája és hercege, szintén alá-
rendelve magát hatalmunknak és uralmunknak, csatlakozott hozzánk és elhatározta, hogy olyan
nagy erővel indul a törökök és egyéb ellenfeleink, vagyis helyesebben Krisztus ellenfelei ellen, hogy
többször viselven ellenük háborút, győzelmet aratott...*”²⁶ Szerbia az ütközőállam mintája lett
ebben az időszakban, egészen Lazarevics haláláig (1427).²⁷

II. A tatai szerződés és Nándorfehérvár átadása (1426–1427)

1426-ban a folytatásról fontos, közjogi-stratégiai jelentőségű, szerződés megkötésére
került sor Tatán,²⁸ mégpedig Lazarevics utódlása kapcsán, mivel félő volt, hogy fiú utód
nélkül hal meg. Eszerint a megmaradt szerbiai és a magyarországi birtokokat Lazarevics uno-
kaöccse,²⁹ *Brankovics György* szerb despota (1429–1456) öröklí. De két fontos vár megmarad

magyar kézen: Nándorfehérvár és Galambóc. Erről Thuróczy János is beszámol krónikájában, bár ő tévesen nem Lazarevicset említi szerződő félként, hanem már Brankovicot.³⁰ A jogcímként úgy fogalmaz, hogy „hűségének zálogaként” (*fidelitatis pro obside eidem cessit*) átadta Zsigmond királynak, aki ennek fejében neki és leszármazottainak adományozta Magyarország területén Zalánkemény, Kölpény, Becse, Világosvár, Tokaj, Munkács, Tállya, Regéc, Szatmár, Böszörmény, Debrecen, Tur és Varsány birtokát.

A tatai szerződésről szóló fontos jogtörténeti dokumentum egy későbbi oklevélátiratban maradt ránk. Ez sokkal szélesebb, közjogi szabályozási tárgykörrel tanúskodik. Először is a felek rögzítették Szerbia és a Magyar Királyság közjogi viszonyát: „*a rácz királyság jogaival és tartozékaival szent Koronánkhoz és nevezett magyar királyságunkhoz tartozott mindenba és régtől alá volt vetve... fűségünknék, a szent koronának és fent nevezett királyságunknak közvetlen jogos tulajdona volt, és most is az.*”³¹ Másfelől tárgyaltak az oszmán fenyegetésről is. Lazarevics, nehogy országa idegen kezekbe kerüljön, „*hűséget és engedelmességet fogadott és esküt tett*” a Szent Koronának, a magyar királynak és mindenkori utódainak. Brankovics György pedig a magyar bárók sorába emelkedett.

A szerb trónutódlás rendjét is felülszabályozza az a cikkely, amely szerint Lazarevics István férfi örökös nélküli halála esetén (magszakadás) csak a rokonát, Brankovics Györgyöt és az ő férfiágon való törvényes utódait iktatja be Szerbiába a magyar király. A szerződés további pontja a birtoklás kérdéseit rendezte Lazarevics férfiörökös nélküli halála esetén. Ebben az esetben ugyanis több felsorolt területet és birtokot, köztük Macsót, és Nándorfehérvárt minden tartozékaival, valamint Galambócot minden tartozékával „*koronánk és az említett Magyarország részére mindenkorra fenntartjuk.*” Vagyis Lazarevics ezeket örökös birtokul megkapta, de a család kihalása esetén mindez visszaháramlik a koronára. Továbbá Brankovics György immár, mint magyarországi báró engedelmességgel tartozik a magyar uralkodónak, a tanácskozásokban köteles részt venni, beleértve a hadi segítség nyújtásának kötelezettségét is.³² A szerződés nemsokára hatályba is lépett. Lazarevics 1427. június 19-én meghalt, halála után pedig Brankovics György követte.³³ Ez azonnal elindította a törekény együttműködés és az addigi *status quo* egyensúlyának megbomlását. Nándorfehérvár birtoklása ismét stratégiai célpont lett. Ez lett az oszmán és a magyar hatalom ütközőpontja.

Zsigmond király sietett a város átvételével. Brankovics megkapta Lazarevics magyarországi birtokait is. Zsigmond, a tatai szerződés értelmében, ünnepélyes szertartással beiktatta Szerbia és Albánia despotájának, megadva neki a korona, országalma és kard viselésének jogát.³⁴

Brankovics azonban kénytelen volt megváltoztatni politikáját, a két hatalom között igyekezett saját érdekét érvényesíteni. A székhelyét Szendrőre (Smederevo) helyezte át,³⁵ bár a Magyar Királyságban hatalmas birtokokkal rendelkezett és Zsigmond udvarának tagja is maradt. Galambóc várát átjászotta a töröknek. Ezzel közvetlen szomszédságba kerültünk az Oszmán Birodalommal. Zsigmond ugyan megpróbálta 1428-ban Galambócot megostromolni, de sikertelenül. A törökök katonai aktivitása érezhetően megnövekedett Szerbiában. Megpróbálkoztak a híres és gazdag Novo Brdo bányaváros ostromával, de szerbek, szászok és a raguzaiak ezúttal még visszaverték. Viszont megszerezték Nis-t és Krusevácot.

Azt mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy Brankovics György Szerbiában a török szorításában uralkodott, és nemcsak a szerződés miatt. Két lánya közül az egyiket, Marát (Mária) kiengeszteléseképpen II. Murád szultán (1421–1451) háremébe volt kénytelen küldeni. A férjhezmenetel már 1433-ban eldöntetett. Marának 1435 szeptemberében kellett,

hogy elinduljon a szultánhoz a hárembeli rabságba. Talán Arany János balladáihoz méltó történet lehetne, amint Mara tudta és megértette, hogy apja és Szerbia megmaradásának ő az ára, a despota pedig „országát és hazáját megmaradása érdekében, szorultságból” áldozta fel a lányát. Két fiútestvére, Gergely és István (Stefán) kísérte el Drinápolyba, ahol hű maradt a kereszténységhez.³⁶ Az idős Brankovicsot e családi tragédia életre szólóan megviselte.

A tatái szerződés végrehajtása a törökök szempontjából mindenképpen veszélyes volt szerbiai politikájukra nézve. A déli védelmi övezet legfontosabb részévé vált Nándorfehérvár, amely megakadályozta a Duna mentén észak felé az oszmán terjeszkedést.³⁷ Azt a megállapítást is megkockáztatjuk, hogy ekkorra Nándorfehérvár a Balkánon, a szorongatott bizánci főváros, Konstantinápoly mellett, méltó északi ellenponttá vált a török terjeszkedéssel szemben.

Ezt Zsigmond is felismerte és a déli védelmi rendszert egy kézben egyesítette. Közvetlenül királyi kézbe vette az al-dunai várakat, azokat megerősítette, újakat is épített. Az ún. *első végvári vonal* Szörényvártól az Adriáig húzódott. A déli vármegyéket pedig a temesi ispán irányítása alá vonta: Temesi Bánság néven.³⁸ Szörény és Haram közötti végvárak vonatkozásában Zsigmond a védelmet kezdetben a *Német Lovagrenddel* végeztette el (1429–1432). A lovagrend veresége után Zsigmond a külföldi származású Tallóciakat helyezte ezek élére és ehhez hatalmas gazdasági potenciált alakított ki. E döntése Nándorfehérvár sikeres megvédésében helyesnek bizonyult.

III. Nándorfehérvár korszerűsítése és a Tallóciak

Nándorfehérvár várának korszerű kiépítésében Lazarevics Istvánnak elévülhetetlen érdemei voltak. Amit *Giovanni da Tagliacozzo* 1456 után pontosan megfogalmazott, az érvényes volt korábban is, 1440-ben: „Ez a vár végvára az országnak, s mintegy fő kapuja a magyar földnek, melyen a legkönnyebben juthatni az országba.”³⁹ A Nándorfehérvárhoz vezető út tulajdonképpen az oszmán sereg felvonulási útján képezte Drinápolytól kiindulva. Az 1440. évi ostrom előtt, 1433-ban járt erre *Bertrandon de la Brocquière* lovag és láthatta a vár megerősítését, felszerelését. Hogy hogyan is nézhetett ki a korabeli Nándorfehérvár? Ezt a rekonstrukciót⁴⁰ legutóbb az 1456. évi ostrom kapcsán Cseh Valentin mintaszerűen elvégezte.⁴¹

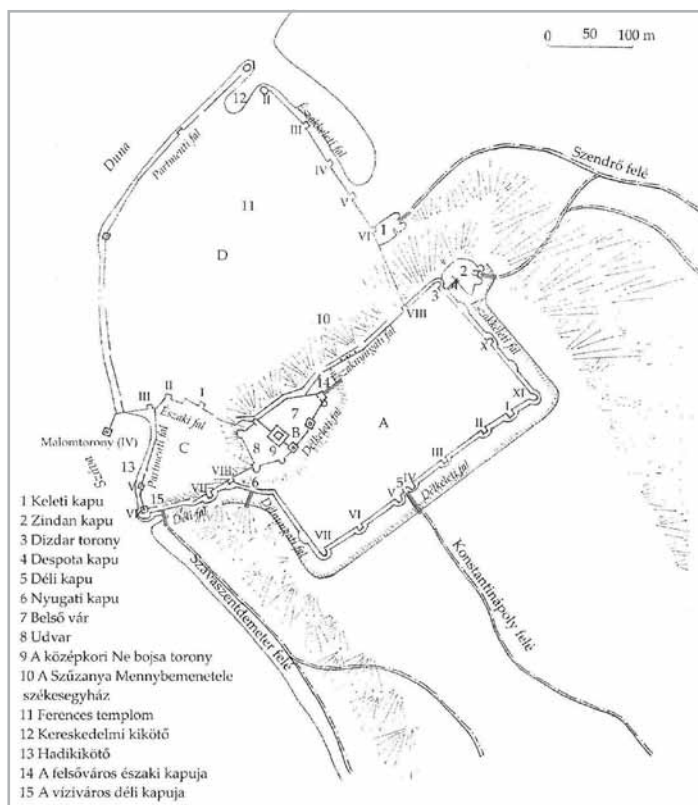
A természeti adottságok hozzájárultak a város fontosságához. A Duna itt 750 méter széles, a Száva pedig 450 méteres.⁴² Nándorfehérvár szomszédságban több, nagyobb hegy található. Az *Avala hegy* 506 méteres, a középkorban itt magasodott Zsarnó vára. Innen beláttak a törökök Nándorfehérvárra. A Kosmaj hegy 626 méter. Taktikai szempontból ugyanilyen fontosak a déli oldalról lévő kisebb, 200-300 méteres hegyek is,⁴³ amelyek 1440-ben

1. MELLÉKLET

KÖZÉPKORI SZERB ÁLLAMOK

(1196-1459) HISTÓRIA 2010. 1-2. 6. O. ALAPJÁN

2. MELLÉKLET NÁNDORFEHÉRVÁR ALAPRAJZA IN CSEH 2007. 51. O.

mi vámok is a despotát gyarapították. Lazarevics fontosnak tartotta a városok, a bányászat fejlesztését.⁴⁵ Szerbia legnagyobb bányászati központja a Novo Brdó-i szerb bányaváros, amely Európa legfontosabb ezüstműveje volt a török hódításig. Itt szakképzett bányászok dolgoztak. Hogy mennyire jelentős volt, azt jól mutatta, hogy az 1440-es nándorfehérvári ostrom után, 1441. június 21-én Sehabeddin ruméliai beglerbég foglalta el.⁴⁶

Lazarevics István 1404 és 1410 közötti első szakaszban bővítette ki a Fellegvárt és a Vízivárost. Majd 1410 körül tíz éven át a Felsőváros erősítéseinek megépítése folyt. 1420 körül, egészen Lazarevics haláláig az Alsóváros került kiépítésre.⁴⁷

A régi római castrum helyén épült ki a *Felsőváros* (A mellékelt ábrán az A jelű terület.). Ezen a téren várudvar volt, nemesek házaival. A várórség jelentős része itt tartózkodott. Szabályos négyzet alakú, majdnem teljesen sík vidék. Itt 11 magas torony állt falakkal együtt, a déli kapu Konstantinápoly felé vezetett.⁴⁸ A körülvevő falakat a tájolásuk szerint csoportosíthatjuk. Az *északnyugati falak* ötméteresek voltak. A többi három oldal, az *északkeleti*, a *délkeleti*, a *délnyugati fal* már kettős falövben folytatódott, amelyet 1410 és 1420 között építettek. Itt volt legjobban kitéve a vár az ellenséges támadásoknak. A belső fal hétméteres lehetett. A kettős falat még egy *várarokkal* is kiegészítették. A *kettős falrendszer* korszerű és ismert volt Európában is.⁴⁹ A nándorfehérvári védőfalakat továbbá *toronyokkal* tagolták. Ezek ún. külső tornyos rendszerűek, lehetséges volt a tornyokból az oldalazásra, a védekezésre. A

is elrejtették a védők elől a törökök ostrom előkészületeit. A torkolattól északra, a Duna-parti Zimony vára állt, a 30 méteres Gárdos hegyen (ma Belgrád egyik városrésze.). A várral szemben található a Nagy Hadisziget.

Miután Lazarevics hűbérbirtokként megkapta Belgrádot, fővárosává tette, és megkezdte az addigi vár helyreállítását és jelentős bővítését. 1404 és 1427 közötti építkezései során épült ki döntően Nándorfehérvár vára.⁴⁴ Az ehhez szükséges anyagi forrásokat elsősorban az ország nemesfémházai találta meg. A kereskedők is ösztönöztek a bányaközpontokba, főként a raguzaiak, akik az ércért finom kelméket, élelmet szállítottak. A kereskedel-

toronyok elsősorban az ostromnak kitett északkeleti-délkeleti falszakaszokon épültek. Közöttük a Dizdar-torony, a Felsőváros keleti bejáratánál, illetve a Despota kapuja. A délkeleti falon 8 torony épült egymástól egyenlő távolságra. A délkeleti falon volt a Vár főbejárata: a Déli kapu 2 toronnyal közrefogva, felvonóhíddal ellátva.⁵⁰

A Fellegvár (az ábrán a B jelzés) a legrégebbi, a Kalamegdán-hegyfokra épült. Itt már Mánuél bizánci császár, amikor 1151-ben elfoglalta a várost, citadellát építtetett, amit a XVIII. században lebontottak. Lazarevics megerősítette a Fellegvárat, ide helyezte saját székhelyét, a királyi lakosztályt. A Fellegvár két részre tagolódott és árok választotta el a Felsővárostól. A délkeleti falon 2 tornyot építettek az 1404 és 1410 közötti időben. A Lakótorony neve lehetett a „*Ne bojsa*” (=Ne félj!) a királyi lakosztállyal, a legbiztonságosabb hely. A Ne bojsa toronyról több forrás is beszámol, de a méretei nem ismertek, mert 1717 után, a törökellenes háború után lebontották. Az udvaron át a Lakótorony mögött volt a belső vár (az ábrán 7.) vagy „harmadik vár”, ahonnan – menekülés esetén – titkos ajtó nyílt a Dunára és a városba. A Fellegvár vízellátása a Dunából és az Alsóvárosból történhetett.⁵¹

A Fellegvárral együtt építette ki Lazarevics István a Vízivárost (az ábrán a C jelzés). Ez tulajdonképpen az Alsóváros nyugati, elkülönített része, amely a Száva partjáig ér. Kikötőjét tornyokkal védték. Az egyik tornya a folyómederbe épült, alatta átfolyt a Száva és egy vízimalmot működtetett. A Malomtorony nevét innen kapta. A Vízivárost *partmenti fal* és északi oldalról is fal védte. Az északi fal tornyokkal oltalmazta a Fellegvártól a Malomtoronyig terjedő szakaszt. A déli fala viszont kettős falrendszerű lett, amely a Fellegvárig és a Felsőváros délnyugati kettős faláig húzódott. Mára a Víziváros nem maradt fenn.⁵²

Nándorfehérvár legnagyobb része az Alsóváros, amely a Duna felőli parttól a Felsővárosig és a Vízivárosig terjedt (az ábrán a D). Sík terület, házakkal és középületekkel. Mivel a város gyorsan terjeszkedett, a Duna partján végig tervezték egy fal építését, de nem tudjuk, hogy ez Lazarevics idején elkészült-e. Itt volt a város leggyengébben megerősített része, mivel csupán a Duna védte. Egyik oldalon, az északkeleti részén viszont egészen a Dunáig egy fal védte, amely máig megvan. Itt volt a dunai kikötő 2 toronnyal közrefogva, majd ez egy öbölben folytatódott. Az Alsóváros főbejárata a keleti kapu, amely megsérülhetett az 1440. évi ostrom során a tűzfegyverektől, mivel később Hunyadi és Újlaki barbakánt épített elé: 2 félkör alapú tornyot, amely 1456-ra készen volt. Az Alsóvárosban élt a lakosság, iparosok, kereskedők. Itt volt a piactér, a görögkeleti érseki palota, a székesegyház. A lakosság összetétele vegyes volt. Bár sok magyar telepedett itt le, a lakosság többségét szerbek és raguzai kereskedők alkották. Innen kerültek ki a Tallóci fivérek is.⁵³ A tatai szerződést követően, a Tallóciak folytatták a vár kiépítésének munkálatait, amelynek következő szakasza 1427-től az ő irányításukkal történt egészen az 1440. évi ostromig. Ők látták el a vár kapitányságát. A déli végvonal ekkori irányításában betöltött fontos szerepük miatt sorsuknál érdemes részletesebben elidőznünk. A Tallóciak és Nándorfehérvár kapcsolata korábban kezdődött.

A Tallóci család történetének jelentős részét Mályusz Elemér feldolgozta. A forrásokban nem Tallóciaként, hanem Ragusaiakként szerepelnek, bár nem raguzai születésűek, hanem Curzola szigetéről (a mai Korcula) származnak. Apjuk helyi patrícus lehetett, akinek négy fia született. A négy testvér neve a forrásokban a latin névalak mellett szláv formában szerepel leggyakrabban: Máté (Matkó), Ferenc (Franko), Péter (Petko) és a legifjabb: János (Iován, Zovanus, Giovanni).⁵⁴

Legkorábban a legidősebb testvér, Matkó hagyta el Curzolát, és Raguzába ment, amely ekkor élte virágkorát.⁵⁵ Valószínűleg Matkót követték Raguzába testvéreik, Frankó és Petkó

is. Matkó önálló vállalkozó lett, Nándorfehérvárba települt, ahol, mint láttuk, tekintélyes raguzai kolónia élt. Itt saját konzuljuk is volt, aki széles hatáskörrel két bírótárrsal ítélkezett a raguzaiak ügyében. Matkóról tudjuk, hogy konzulként többször is eljárt (1424-ben). Tekintélyes raguzai kereskedő-vállalkozóként élt, kapcsolatban került Lazarevics István udvarával: áruhitelei, vám- és bányabérletei révén.⁵⁶ Mályusz szerint részt kapott a despota magyarországi uradalmainak kormányzásából is, de nem volt idegen tőle a katonai szolgálat sem.

Amikor 1428 júniusában Galambóc magyar ostrománál familiárisaival jelent meg a királynál, Zsigmond a szolgálatába fogadta. A déli védelem súlypontja eddig a temesi ispán tisztségén alapult (Rozgonyi István). A *tatai szerződés* értelmében viszont Temesvár jelentősége csökkent, a védelem kulcsa a magyar kézbe kerülő Nándorfehérvár lett. Zsigmond először helybeli birtokost nevezett ki az élére, majd 1429 szeptemberében Tallóci Matkót. „Raguzai” Matkó várkapitányságán túl együttesen Keve, Csanád, Krassó ispánja is volt. Matkó maga mellé vette öccsét, Frankót kevei ispánként.⁵⁷ Kevének voltak raguzai kapcsolatai, a szerbiai karavánutak elértek ide is. Tallóciak így kerültek a végvonalba, saját gazdasági vállalkozásukkal. Gyakorlatilag a vagyonukat fektették be a feladatba. Növekvő súlyukat mutatta, hogy Matkó Zsigmondot a legnépesebb kísérettel követte a római császárkoronázásra. Az út előtt, 1431-ben a királytól a Verőce megyei Tallócot kapta birtokként, és nevét Tallócira változtatta. Távollétében pedig öccsére, Frankóra bízta a nándorfehérvári kapitányságot. Látható a testvérek összehangolt tevékenysége. A működtetéshez szükséges gazdasági potenciál kialakítása érdekében a kapitánysághoz kapcsolták még más tisztségek jövedelmeit is. Így az üresedésben lévő kalocsai érsekség jövedelmeit, amikor 1433-ban Frankó számára kiutalták gubernátorságba az érsekség birtokállományát. Matkó tevékenységi köre később nyugatabbra szólt. 1435-ben Zsigmond kinevezte szlavón bánná. 1436–1437-től Matkó és Petkó közösen viselte a horvát-dalmát báni tiszteket. Matkó a szlavón báni tiszteket továbbra is megtartotta. A harmadik testvér, Frankó 1436-ban a szörényi bán lett. „*A Három bán*” Zsigmond uralkodása végére az országnagyok közé tartozott.⁵⁸ A déli birtokaik közvetlenül érdekelte tették a Tallóciakat az ország védelmében. Valóságos Tallóci gazdasági „birodalom” nőtt ki, és egymásnak tudtak segíteni a gazdasági tartalékaikkal: birtokaik, raguzai kereskedelmi kapcsolataik, jobbágaik bevonásával. Ezt 1440-ben a hosszú török ostromkor tudták megmutatni.

Matkó és Frankó is részt vettek Nándorfehérvár kiépítésében. Tudjuk, hogy például 1437-ben raguzai mestereket fogadtak fel. A fejlesztés az akkoriban újnak számító tüzéségre is kiterjedt, amit az átutazó burgundiai *Bertrandon de la Brocquière* lovag is tanúsított. A kikötőben jelentős számú flotta is működött, hiszen a lovag a Száván 15-20 hajót látott. A későbbi várvédő, a legfiatalabb testvér Johannes, (Jován, Zowanus) működéséről kevés adat maradt fenn. Frankó mellett kitanulhatta a katonai mesterséget. *Habsburg Albert* magyar király (1438–1439) kinevezte Nándorfehérvári kapitánynak. 1438-tól már Tallóci Jovánt találjuk e tisztségben.

Habsburg Albert halála nem várt politikai helyzetet teremtett. Támaszt keresve Matkó Ulászló pártjához csatlakozott. A kettős királyválasztás miatt 1440-re az országban polgárháború dúlt. A török ekkorra időzítette Nándorfehérvár megtámadását, a 4 testvér az ország védelmében sikeresen helytállt! A védők magukra voltak hagyva, a két párt a veszély pillanatában sem hagyta abba az egymás elleni háborút.⁵⁹

IV. Az 1440. évi török támadás előzményei

Az Oszmán Birodalom a Timur Lenktől elszenvedett ankarai csatavesztése után II. Murád szultán (1421–1451) idejében kapott újra életre. II. Murád 1422-ben az erejét mutatva Konstantinápoly ostromába kezdett. Ám a török sereg még nem rendelkezett korszerű tüzérséggel, így a többszörös falak kifogtak rajta. Ráadásul belső lázadás tört ki, amelyet a meg nem hódított kis-ázsiai emírségek is támogattak: a karamán és a germidzsán emírek. Murádnak a trónkövetelő Musztafát kellett legyőznie.

A bizánci kormányzó, majd társcsászár, VIII. János (1425–1448) a „szokásos” európai segítségkérő diplomáciai körútra indult (1423–1424).⁶⁰ Járt Velencében, Milánóban és Magyarországon. Ezúttal is eredmény nélkül, II. Mánuel császár kénytelen volt a vazallusi szerződést és adófizetést továbbra is elfogadni.⁶¹ A nyugati segítségnek drága volt az „ára”. IV. Jenő pápa (1431–1447) a szorult helyzetben lévő Bizánccal inkább az egyházi uniót sürgette. Az 1438-ban Ferrarában kezdődött zsinat átköltözött Firenzébe, ahol 1439-ben a kikényszerített egység megszületett. Bár aláírták, de a bizánciakban kételyek maradtak.⁶² Ahogy egy mondás tartotta: „*Jobb a szultán turbánja a bíborosok kalapjánál.*” Mivel az egységes európai törökellenes fellépés elmaradt, így II. Murád szultán nyugodtan indulhatott a Duna vonala felé. Az első számú célpont itt Szerbia. Már korábban is voltak megelőző hadműveletek. Brankovics György a magyarokkal való addigi szövetség felbontására kényszerült (1428), és át kellett adnia *Krusevac* várát. 1439-ben pedig a fővárosa, *Szendró* (Smederevo) került török kézre, Brankovics a magyarországi birtokaira menekült.⁶³ Nem is vett részt Nándorfehérvár ostromában.

1440 tavaszára az ország a királyválasztás kérdésében Habsburg Albert halála után két „pártra” szakadt. Az özvegy királyné, Erzsébet fiút szült és hívei május 15-én fiát, a 12 hetes csecsemő *V. Lászlót* (1440–1457) koronázták meg. A koronázás szabályszerű volt, bár a Szent Koronát Erzsébet ellopatta. Brankovics György despota őket támogatta, sőt dinasztikus tervei is voltak, mert Erzsébethez hozzá akarta adni a nála maradt fiát, Brankovics Lázárt. Erzsébet azonban, katolikusként, elutasította, hogy pravoszlávval kössön házasságot.⁶⁴ A rendek a koronázást érvénytelenítették. Július 17-én a lengyel III. *Jagelló Ulászlót* koronázták meg magyar királlyá I. Ulászló néven (1440–1444) a Szent Korona nélkül. Azt a királlyá tevő hatásától ideiglenesen megfosztották és átruházták Szent István székesfehérvári ereklyetartóját ékesítő koronára. Kitört a polgárháború. A királyi kúriában átmenetileg megszűnt a kancellária, a titkos kancellária, a különös és a személyes jelenlét bíróságának működése. A királyi tanács is, egyedül az országgyűlés folyamatossága maradt.

A sebezhető ország ellen II. Murád ekkor indította a szultáni hadseregét. I. Ulászló Brankovicsot pártütőnek nyilvánította, mivel az V. Lászlót támogatta, és elvette magyarországi birtokainak egy részét, azokat saját híveinek adományozta. Brankovics így a török elleni harcra nem vállalkozott, hanem Raguzát érintve Szerbiába, majd Zétába ment.⁶⁵ Nándorfehérvár a védőire maradt. A várban a védők nem számíthattak felmentő seregre kívülről, mint később, 1456-ban. A Lazarevics által elkezdett építkezések először ekkor vizsgáztak az oszmán szultáni haderővel szemben. A vár korszerű felszereltsége, kiépítése, a tűzi fegyverei, a védősereg fegyelmezettsége meghatározó volt, bár a pontos létszámukat nem ismerjük. Legalább ennyire meghatározó volt a gazdasági források rendelkezésre állása. Tallóci Jován várkapitány ugyanis számíthatott testvéreire. Erről két oklevél is tanúskodik. 1440. május 20-án kelt oklevelében Tallóci Frank szörényi bán megadóztatta saját jobbá-

gyait Krassószentmiklóson. Egy aranyforintot (*unum florenum auri*) kért telkenként (*unum fundum integrum seu curiam singulum*), külön kiemelve Nándorfehérvár védelmének fedezését (*in tuitione castris Nandoralbensis*).⁶⁶

A király, I. Ulászló is hozzájárult a költségekhez, utólagosan, amikor a török ostrom már tartott. Nándorfehérvár védelmére Szomolnok bányavároshoz (*Zmolnokbanya*) írt parancslevelében 400 aranyforint kifizetését kérte.⁶⁷ Ebben az 1440. június 7-én kelt oklevélben Nándorfehérvár ostromának időpontját, és a felvonuló török haderőnemeket is pontosabban fellelhetjük.⁶⁸ Szimbólumértékűek azok sorok, melyek szerint „*úgy tŕnik, egyedül Nándorfehérvár, ahol Magyar Királyságunk épsége ered.*”⁶⁹ A Tallóciak „előlegezték” a költségeiket. A hadvezetést vállalkozási jellegű tevékenységként intézték, megvédték birtokaikat, és ehhez saját jobbágyaik erejét is igénybe vették.

V. Az 1440. évi ostrom a források tükrében

Az *első forráscsoportot* Nándorfehérvár 1440. évi török ostromáról a latinul írt „magyar” források képezik. *Thuróczy János* 1488-ban megjelentetett *Magyarok Krónikájában*⁷⁰ (*Chronica Hungarorum*), illetve az *Antonio Bonfini A magyar történelem tizedeiben*⁷¹ (*Rerum Ungaricarum Decades*) talált leírásokat egy forráscsoportba sorolhatjuk, hiszen hasonlóan írják le a szultáni ostromot.

Thuróczy egy önálló fejezetet szentel Nándorfehérvár ostromának (230. *De obsidione castris Nandoralbensis*). Murád szultán (*cesar Thurcorum Amrates*) személyesen vonult hadba, és a szultáni sereggel indult Nándorfehérvár ellen. Megemlíti az előző évi szerbiai sikereit. A szultán a hadjáratának időpontját kifejezetten a belső polgárháborúskodáshoz igazította. Meghallotta, hogy a nemesség „*belső háborúskodásban marcangolja egymást, azt gondolta, hogy a meghasonlott nép nem képes saját védelmére.*”⁷² A török hírszerzői valószínűleg jelentették az országban uralkodó közállapotokat, ekkor meg is indította seregét. Teljes mozgósítás történhetett: „*Fegyverbe szólította az uralma alá tartozó fegyveres erőket, mozgósította minden hadifelszerelését*” (*cunctisque bellicis apparatusibus*). Sőt „*hadi- és ostromgépeket*” is vitt magával (*machinis et tormentis eductis*). Thuróczy sajnos nem említi a török hadsereg létszámát, csupán annak „*óriási tömegét*” (*hostilium copiarum ingens esset multitudo*). A vár kapitányát Jánosnak, mellékneven Zovánnak és raguzai nemzetiségűnek (*Zovanus Ragusiana de natione ortus*) nevezi meg, aki Matkó dalmát, horvát és szlavón bán testvére (*frater Mathkonis*). „*Serény és rettenhetetlen*” (*vir strenuus et animo impavidus*). A nyílt összecsapást nem vállalhatta a túlerővel szemben, hanem a leírás szerint az ellenség elé vonult, és „*csatázva vonult vissza a várba*” (*nec sine certamine in castrum reversus est*). Thuróczy kiemeli, hogy a vár felkészülten várta a török ostromot.

A török haderő a vár alá megérkezvén először teljesen körülzárta Nándorfehérvárt. Valószínűleg nem lehetett információja a falak gyenge pontjáról, a kiépített falrendszeréről. Ezért nem egy helyen összpontosította erőit, hanem „*körös-körül szétszította csapatait, mindenfelől őrségeket állított fel.*” Ostromzárral vette körül a várat, és felállította a gépeket és más ostromszereket (*machinis et ceteris tormentorum generibus*).

Az ostrom kezdeteként a szultán megkezdte a falak töretését az ostromgépekkel. Az eredményességéről szólva Thuróczy általánosan fogalmaz, „*rommá lövette (dissipabat) és a föld színével tette egyenlővé a tornyokat és falakat*”. De Zován „*nem rémült meg a sok ellenség*

látványától és a kemény ostromtól (ex... *dura expugnatione*).” Hanem a védők a nappal „*fáradtságosan lerontatott*” várfalakat éjszaka megerősítették (*muniebant*), sőt kitémadtak, zavarták az ellenséget. Nem derül ki, hogy a török faltöretés meddig tarthatott, de nem járt sikerrel. A leírásból azt nem tudhatjuk meg, hogy melyik falnál és milyen irányból történhetek ezek. A falak újra felépítése talán a kettős falrendszerű Felsővárosra vonatkozhat.

Ekkor a szultán (császár) más ostromtechnikát választott. Cselt (*aliud genus insidiarum*) eszelt ki. Ez az, amitől az 1440-es török ostrom különlegessé vált: aknászokat (bányászok) vetett be. A várhoz közeli kis domb (*colliculus*) mögött, hogy ne lehessen látni a védőknek, hatalmas „*föld alatti alagutat*” (*fossam subterraneam*) ásított, amely széles és hosszú (*longam latamque*) „*egészen a vár belsejéig*” elér. A hatalmas földmunkát sok ezer ember végezte. A földet emberek, tevék, lovak, szamarak hordták ki. Mindezt nagyon óvatosan, titokban. Thuróczy nem mondja meg, hogy ez a török alagút a vár melyik részén volt.

Thuróczy a szóbeli hagyományt alapul véve közli, hogy a védőket értesítették egy, a várba belőtt nyíllal az alagút helyéről. Zován ekkor hasonlóan elrendelte a török alagúttal szemben egy ellen alagút építését (*fossam consimiliter subterraneam*). A berobbanását is ismereti Thuróczy. Megtölték salétrommal (*saletro*), puskaporral (*bombardarumque pulveribus*) és egyéb égő anyagokkal, a várban lévő bejáratát ügyesen lezárták, és csak a begyűjtásra hagytak kis rést. Zován őröket állított a török munka figyelésére. Amikor a török alagút a vár falain belül jutott, és elérte a belső alagutat, Zován hirtelen meggyújtatta az alagutat. Az alagútban lévő emberek és állatok benn égtek. A szultán, kudarcát látva, visszatért hazájába. Az ostrom elhúzódott, az időtartamát Thuróczy hét hónapban⁷³ (*septem mensibus obsidione*) határozza meg, a kiadott magyar fordításban levő két hónap tévesen szerepel. A török veszteséget pedig 17000 főre teszi (*decem et septem sue gentis millibus*) a szóbeli forrásai szerint.

Antonio Bonfini az előbbi információkat bővíti ki ékeesebb latin nyelven (3. 4. 345–385.). Néhány helyen viszont pontosítani próbál Thuróczy leírásán. „*Körülbelül abban az évben, amelyben Albert király eltávozott az életből*”⁷⁴; Murád „király” (*Anrates rex Turcorum*) ostrom alá vette Görögfejérvárt (*Albam Grecam*), korábbi nevén *Taurun(i)umot*⁷⁵. Bonfini is kiemeli, hogy hadjáratát megkönnyítette az ország belső állapota (*interregnum*): „*bizsen a magyar államnak nem volt királya, és megtörte a két frakció meg a belháború*”.

Továbbá, hasonlóképpen Thuróczyhoz, leírja, hogy János (*Ioannes*) az ellenség elé kirohant, és csatába bocsátkozott, majd visszavonult, és „*bámulatos körülményekkel megerősítette a várost*” (*miraque diligentia munivit urbem*). Murád közel vonult a falakhoz és a hadigépekkel (*tormenta propius bellica admovere*) a „*lehető legkeményebb (quam gravissima potest) ostrom alá fogta*”. Eközben a várból folytatódtak a védők kitörései (*eruptio*), és az ellenségnek nagy kárt okoztak. Murád erre nemcsak ostromgépekkel (*machinas*) törette a falakat és bástyákat (*propugnacula*), hanem váltogatta az ostromot a falakra indított rohamokkal. Bonfini leírása szerint csak néhány torony (*turres*) dőlt le. A falak részben tönkrementek, éjszaka kellett helyreállítani. A védők az „*összehordott földből, szemétből, állati ürülékből fával borított sáncot (circummunitum) emeltek*”. A törökök már létrákon (*scala*) támadtak a falakra. A védők a nyakukba szurkot, ként (*picem ac sulphur*) zúdítottak, méhrajt eresztettek rájuk. A szultán egyik harcmóddal sem tudott eredményes lenni, de folytatta tovább a város ostromát. János, úgy tűnik, nem bízhatott eléggé a „külső falban”, mert odabent egy árkot és magasabb töltést húzatott.

Bonfini a szultán új tervét Thuróczyhoz hasonlóan ismerteti, bár néhol kibővíve. „*Rejtett föld alatti aknák*” (*adactis clam cuniculis*) segítségével tervezte bevenni a várost. Egy

kétmérföldnyire lévő dombocská (*monticulus*) mögött kezdtek el éjjel-nappal a munkálatokat, miközben cselből tovább folytatták az ostromot. 20 000 embert állítottak munkába. A barlangformájú aknából kivájt földet pedig a közeli folyóba öntötték. Bonfini sajnos nem közli, hogy az a Duna vagy Száva lehetett. Olyan széles volt, hogy már lovasok is négyes sorban bemehettek rajta. A falig jutott el, ekkor a szóbeszéd szerint egy keresztény katona figyelmeztette a védőket, vagy egy nyílveszőre tűzött cédula. Bonfini az ellenaknák alkalmazását bevett gyakorlatként ismerteti. A várkapitány „*ahogy hasonló esetben szokás*” (*veluti in re tali fieri solet*) ezzel szemben egy másik alagutat fúratott és megtöltötte lőporral, kénnel, (*nitro, sulphure*) rőzsével, majd egy kis rés kivételével, befalazta. Amikor a törökök alagútjával ez összeért, begyújtatta. Az állatokon kívül 17 000 ember pusztult el az aknában.

Bonfini nemcsak a vár ostromáról beszél, hanem város körüli harcokat is sejtet. Hiszen Murád ezen kívül a „város” (sic!) ostromában 8 000 embert veszített (*praeter hec in urbis oppugnatione*). Ez valószínűleg az Alsóvárosban lévő harcokat jelenti. Bonfini az ostromot ismét hosszúnak, héthónaposnak (*septem mensibus*) mondja. Murád rengeteg pénzt és embert veszítve visszavonult, hogy bosszút állhasson.

A második, a *török forráscsoport* az ostrom merőben más eseményeit emeli ki, főleg a város körüli portyázó harcokat. Ehhez a *korai török történetírások* beszámolóit kell összegyűjtenünk. Az *1486-i Névtelen* által írt munka egyben az első ránk maradt török történeti munka, melynek címe: *Az Oszmán-ház története*.⁷⁶ A Névtelen megemlíti Murád szultán korábbi hadműveletét, amikor elfoglalta Szemendré (Szendrő) a hidsre 842. évében (1438. június 24–1439. jún. 13.). Ezután tér rá szűkszavúan, de annál tárgyilagosabban „Belgrád” ostromára. „*Murád szultán ezután Belgrádot támadta meg, de nem tudta elfoglalni. Visszatért tehát és útközben Novaberde várát (Novo Brdo) s néhány tartományt bódított meg. A hidsre 843. évében történt (1439. június 14–1440. június 1.)*”⁷⁷ Szinte évkönyvszerű bejegyzés, de az évmegjelölése a Giese kiadásban egy évvel korábbi: 842.⁷⁸

Nesri, aki I. Szelim szultán korában alkotott *Az Oszmán-ház története* című munkájában az ostrommal kapcsolatban egészen más, de a törökök számára lényeges mozzanatról számol be: az ostrom során elrabolt óriási zsákmányról. „*Murád szultán...összegyűjtve az iszlám seregét, elindult Belgrádra támadt, s míg ezt megszállva tartotta, portyázókat küldött át a Száván. A harcosok annyi zsákmányhoz jutottak, hogy egy szép leányt egy csizmáért adtak el. A foglyok száma nagyobb volt a seregénél. Azt mondják, hogy az iszlám keletkezése óta a hit harcosai még nem szereztek ily töménytelen zsákmányt*”⁷⁹ Mintha az ostrom végső kimenetelét elkendőznék e megszépítő beszámoló. Az évszám itt is korábbi, 841. évre teszi az eseményt.

A perzsa származású, híresen művelt történetíró Szeád-eddin *A történetek koronája* című munkájában hasonló beszámolót kapunk, de ékeesebb perzsa stílusban. Mivel a vár „*bevétele sok időt kívánt egy nagy harcos csapat küldetett át a Száva vizén, hogy Magyarországot dúlja és rabolja...sok tündérencút hálójokba ejtettek, megszámlálhatatlan mennyiségű pénzzel és sokféle árukkal rakodtak meg*.” A foglyok számáról ő is Nesrihez hasonlóan ír: „*annyi volt a fogoly, hogy egy igéző szépségű leány egy pár cipőért, egy cziprustermetű ifjú pedig 150 piasterért adatott el*”⁸⁰

Az ostrom sikertelenségéről szólva meg kell jegyeznünk, hogy a török történetírók többségében kiemelik a vár helyzetét és jó felépítését. Szeád-eddin megállapította: „*az ország kapuja és kapujának kulcsa Belgrád vára lévén...a vár szilárdságában és hozzáférhetetlenségében hegyhez hasonlított*”⁸¹ Sőt nem maradtak el a költői hasonlatok sem, főleg a vár végzetes 1521. évi török ostroma kapcsán. Így az albán származású Lutfi pasa, nagyvezír (1539–1541) így írt: „*Mihelyt Szulejmán szultán meglátta Belgrádot, azt mondta, hogy ilyen erős várat még nem*

látott.” „ez a magasba nyúló vár, a magasan röptülő sas nem szállhat át fölötte, árka a föld gyomráig lenyúlik, bástyái a Fiastyúk csillagzatig érnek. Kemény kövön erős bástyája már kétezer éve áll.”⁸² Valamint Ferdi A törvényhozó Szulejmán szultán története című munkájában hasonló költői képekkel ír Belgrád váráról: „mely Magyarországnak nagyon megerősített és híres, rendkívül szilárd, erős és jelentékeny vára s arkainak mélysége a föld középpontjáig ér le, tornyainak csúcsaiba pedig az égi oroszlán vágta körmeit.”⁸³

Sokkal részletesebben számol be egy későbbi „török” forrás, a Tarihi Üngürüsz⁸⁴ az 1440. évi török ostromról. A szerzője, Mahmud Terdzüman a magyar királyok történetét ültette át az iszlám világ számára.⁸⁵ Ez is nagyon hasonlít az előbbi keresztény leírásokra, ezeket használhatta, de az iszlám érdekek szerint, így mások a súlypontjai.

A Tarihi Üngürüsz is röviden megemlíti a király háborúságát népével, amikor is Murád elindult „Belgirád vára ellen”, amelynek Johanisz volt a főparancsnoka. Johanisz előretört és az iszlám sereg előcsapataival vette fel a harcot. Az iszlám padisahja pedig a vár erődítményeit körülzárta. Johanisz viszont éjszakai kirohanásokkal az iszlám katonaságnak rendkívüli kárt okozott. Murád ekkor hatalmas földsáncok (*havale*) emelését rendelte el. Olyan magasra, hogy a várfalak magasságáig érjen, erre vontatták fel az ágyúkat, innen minden oldalról kezdték lövetni a várat.

Az aknák építésének leírásában a szerző viszont jelentősen módosított. Nála a vár védői a veszélyt érezve kezdtek „föld alatti folyosót” ásni, amelyet lőporral töltöttek meg, ezzel akarták a levegőbe (sic!) röpíteni az iszlám népet. A támadók a Tarihi Üngürüsz szerint is hét hónapig ostromolták a várat. Amikor ezen „föld alatti folyosók” fölé (sic!) érkeztek, a védők berobbantották a folyosókat és sok müszlim vértanúhalálát okozták. Murád megtartotta a legfelső dívánt, lemondott a vár bevételeéről. Visszafordult, Iszakh pasát hagyva hátra.

A bolgár szakirodalomban, bár Thuróczyra hivatkozik, Cvetkova is ehhez hasonló változatot ismertet. A bolgár történész szerint a védők a várárkokat töltötték meg fával, robbanóanyaggal és erre szórták a lőport. Amikor másnap hajnalban az oszmán seregek a várárkokon való átkelést megkísérlik, akkor a védők égő fáklyákat dobtak az árkokra. Mindenesetre a Tarihi Üngürüsz szerinti föld alatti folyosók nehezen értelmezhetők várárkoknak. Cvetkova azonban a török sereg hajóvesztését is említi, amiről idézett forrásaink hallgatnak.⁸⁶

A legutóbbi szerb szakirodalomban a történészek mind a két ostromváltozatot ismertetik. „1440 áprilisában megkezdődött az ostrom. A védőknek az erős tornyok és a mély árkokkal szegélyezett kettős falak jelentették a legnagyobb segítséget... II. Murad titokban föld alatti alagutat kezdett ásatni... ők is (t.i.: a védők) elkezdtek ásni az ellenséggel szemben... Katonái (t.i.: Murádé) betömtek a vár körüli árkot, s létrákon másztak a falakra, ahol nyílzáppal és fáklyaesővel várták őket, s a faanyagokkal együtt ők is meggyulladtak. Súlyos harcok után a törököknek mégis vissza kellett vonulniuk, s Belgrád hat teljes hónapig tartó ostrom után felszabadult.”⁸⁷ Látható, hogy előbb a föld alatti alagutat említik, – hasonlóan Thuróczy és Bonfini leírásához, – majd a várarak betömését is.

Szándékolatlanul hagytuk legutoljára a harmadik forráscsoportot képező, az ostromra vonatkozó görög nyelvű⁸⁸ bizánci forrásokat, amelyekre ezúton kívánjuk felhívni a figyelmet, és amelyet – tudomásunk szerint – a szakirodalom eddig még nem használt fel. Ehelyt két fontos bizánci forrás ismertetésére vállalkozunk.

Laonikosz Khalkokondülész⁸⁹ bizánci történetíró nagyszabású munkájában (*Apodeixisz Hístorión*),⁹⁰ melyet 1480 körül az Oszmán-dinasztia felemelkedéséről írt, követve hérodotoszi–thuküidészi archaikus-klasszikus stílust, egy rövid szakaszban említést tesz

„Mpelográdész” (Belgrád, Nándorfehérvár) ostromáról.⁹¹ A város természeti fekvését ismer-teti: „Ezt a várost kétfelől két folyó fogja körül, egyik oldalról az Isztrosz (Duna), a másik oldalról pedig a Szabba (Száva), amely a város mellett torkollik az Isztroszba.” (ford.: Szabó Pál)⁹² Az előzmények kapcsán megemlíti, hogy miután „Amouratész” (Murád) szultán Brankovics két fiát magánál tartotta és megvakította, „megérkezett Szpenderóba (Szendrő), a triballoszok (t.i.: a szerbek) fővárosába, és a városban elegendő őriséget hagyott hátra. Rögtön sereggel elvonult a paiónok (t.i.: a magyarok) városához, Mpelográdészhoz” (ford.: Szabó Pál).⁹³ Ezután következik az ostrom ismertetése a faltörtetésről és a védők által okozott súlyos károkról: „Mehmetész fia, Amouratész megostromolja a várost. A vár falát messzire ható lövedékekkel (τηλεβόλους) törtette és nem kevés részét lerombolta. Viszont a hadserege elszenvedte a védők messzire ható lövedékeinek és mindenféle kidobált dolgainak csapását, ezernyi nyíl zúdult mind a harcosokra, mind pedig a császári táborra” (ford.: Szabó Pál).⁹⁴ Khalkokondülész név szerint megemlíti egy vitéz törököt, aki a falak lerombolása által eredményesen harcolt seregével. „Ott (t.i.: a táborban) Haliész⁹⁵, Brenedész fia (Αλίης ὁ τοῦ Βρενέζεω), aki a táborban kiválóságáról volt híres, bátor lévén, először övével megostromolta a falat, majd árkot⁹⁶/aknát (τάρφρον) ástott a célből, hogy a városhoz legközelebb üssön táborát saját csapataival. Alighogy a fal leomlott az újonnan érkezettek bejutottak a várba és a várnak nagy részét uralmuk alá hajtották. Miután a városban egybegyűlők odaérkeztek, közelharcba bocsátkoztak az újonnan betörőkkel és kiszorítva visszaverték őket a falaktól. Mivel a hadsereget kiverték és a város elfoglalása neki (ti.: Murádnak) nem sikerült, elvezette a sereget és hazatért” (ford.: Szabó Pál).⁹⁷

A másik általunk idézett, XV. századi bizánci történetíró, Dukasz⁹⁸ Bizánc története című munkájában⁹⁹ (30. fejezet) az előzményekről részletesebben számol be. Dukasz leírásában jól érzékelhető, hogy a szultán az egykor magyar király vazallus államait hogyan „semlegesítette” a hadjárata előtt. Mourat (Murád) elfoglalta Szmedrobont (Szendrő). Nála is szerepel a Geórgiosz (Brankovics György) szerb despota két fiának megbilincselése és megvakíttatása. Megemlíti Drakoulioszt (Vlad Dracul) is, aki Blakhiából (Havasalföld) járult Murád elé, hogy behódoljon. De a szultán megbilincselte és Kallioupolisban (Gallipoli) őrizetben tartotta egy bástyatoronyban, mivel attól tartott, hogy átáll a magyarokhoz. Tűszként tőle is fiait követelte, akiket – miután megkapta – Ázsiában őriztetett, a hűségeskü letétele után pedig elbocsátotta Drakoulioszt.¹⁰⁰

Dukasz nemcsak a város földrajzi helyzetét, hanem a vár birtoklására vonatkozó, a magyar királlyal kötött (tatai) szerződés indokait is ismerteti. „Belgrád szerbiai város volt, jól megépített és nehezen elfoglalható (ὄχυρὰ καὶ δυσάλωτος), két folyó a Danoubéosz (Duna) és a Szaba (Száva) torkolatánál. A magyar király (ὁ κρᾶλης Οὐγγρίας) kevés idővel korábban ezt a város kérte, és Geórgiosz despota nekiadta, félve attól, nehogy ugyanezt a törökök elfoglalják és a túlsó partra átkeljenek, és majd elfoglalják a magyarok és a despota városait. Mert a Szerbnek (t.i.: a despotának) a túlsó parton voltak még erős városai. Azért, hogy a magyarok hatalmasabbak (δυνατωτέρους) és harciasabbak (μαχιμωτέρους) legyenek tehát, a despota átadta nekik Belgrádot, hogy ezután ők őrizzék. Miután a despota átkelt az Isztroszon, mivel Mourat Szmedrobot (Szendrőt) akarta, ő a saját városaiban tartózkodva, meg tudja magát majd a magyarokkal oltalmazni” (ford.: Szabó Pál)¹⁰¹

Murád ezután tavasszal vonult „Pelogradó” (Belgrád) ellen. „Amikor a tavasz megérkezett nagy és erős sereggel elindult Ázsiából és Thrákiából és Pelogradó városa ellen hadjáratot indított.”¹⁰² A despota tettére „Abban az időben a törökök ezt ellenségesen felhasználva, megérkeztek Pelogradóhoz. Miután a sátrakat körben felállították, sok kőhajítógépet (πετροβολισμοὺς

πολλοὺς), mind a kicsiket, mind a nagyokat előkészítették, sáncokat (χωματτα) emeltek. Készen állt (t.i.: Murád) arra, hogy a folyón több mint 100 triérésszel átkeljen.” (ford.: Szabó Pál)¹⁰³ Dukasz elég pontosan ismerteti az oszmánok régimódi, szokásos „hideg” tüzéségét, de fontos említést tesz a felvonuló török flottáról is, amelyről más források, kivéve I. Ulászló előbb említett júniusi oklevelét, nem szólnak. Az ostrom azonban elhúzódott. „Az egész időben, 6 hónapon át elhúzódván, sem a szárazföld, sem a folyóvíz nem volt hasznára, hanem inkább sokakat elvesztett az ő legjobb szolgálói közül a dögvész betegsége miatt és a várból, a hadi-szerkezetekből kilőtt lövedékek miatt.” (ford.: Szabó Pál).¹⁰⁴ Ezek az ólomlövedékek pontoszi dió nagyságúak voltak. Megtették a hatásukat, az ostrom végső szakaszát eldöntötték. II. Murád kénytelen volt veszteségeit felmérni a hosszú, hat hónapos ostrom során. Dukasz szerint a seregben pestis is pusztított. Így a szultán hazavonult. A történetíró ezek után a bizánci egyházzal való unió létrehozásának történetével folytatja világkrónikáját.

VI. Az ostromban alkalmazott haditechnika

Az 1440. évi várostromban, bármelyik leírást nézzük, meghatározó volt az aknász ostromtechnika (undermining) és a védők által újszerűen alkalmazott tűzfegyver. Az aknaásás, a föld alatti folyosó (*cuniculus*) az ókorban is ismert és alkalmazott haditechnika volt. Példaként tudjuk csak megemlíteni, hogy nemcsak a kínai haditechnikában¹⁰⁵ (Hadakozó Fejedelemségek Kora, Kr. e. 453–221) alkalmazhatták, hanem a görög történetíró, *Polübiosz* (Kr. e. 200. k.–118) leírja, hogy *V. Philipposz* makedón király (Kr. e. 229–179) amikor Prinasszosz erődjét akarta bevenni, ilyen cselt alkalmazott (XVI. 11) I. Attalosz pergamoni király (Kr. e. 241–197) ellen. Ugyanis elhitette, hogy aláaknáztatta a városfalakat és ha a védők nem adják fel a várat, akkor az aknákban a falakat alátámasztó gerendákat meggyújtja. A védők hittek neki és megadták magukat.¹⁰⁶

A rómaiak által alkalmazott aknaásás hadtörténeti párhuzamaiból kettőt emelünk ki, melyek leírásukban emlékeztetnek az 1440. évi ostrom egyes mozzanataira. *Titus Livius: A római nép története* című nagyszabású munkájának V. könyvében (19–21.) írja, hogy a dúsgazdag *Vei* városának rómaiak általi ostroma túlságosan elhúzódott.¹⁰⁷ Amikor Kr. e. 396-ban *M. Furius Camillus* a rómaiak diktátorrá nevezték ki, ő azonnal „katonáit ostromművek építésére fogta. Legtöbbet és legfáradtságosabban egy föld alatti folyosón (*cuniculus*) dolgoztak, amelyet az ellenséges vár irányában kezdetek ásni...óránként váltották egymást, nem pihenve sem éjjel, sem nappal, míg a fellegrvárba vezető alagút el nem készült.”¹⁰⁸ Mindeközben „megrohanta a város minden pontját, hogy elterelje a figyelmet az alagút felől fenyegető veszélyről”.¹⁰⁹ A rómaiak az alagúton át előzönlöttek *Vei* fellegrvárát és az ostromlók előtt kinyitották a kapukat. A város, amely „tíz nyáron és tíz télen volt egyfolytában körülzárva” elesett.¹¹⁰ Szembetűnő a török ostrommal való hasonlatosság abban, hogy a rómaiak az erőd ellen indított rohamokat tovább folytatták, hogy az akna ásását elvégezhessék. E haditechnika későbbi ismeretében nem érthetünk egyet a fordító Muraközy Gyula e részhez írt megjegyzésével, amely szerint „elégge valószínűtlen, hogy az ostromlók a meredek heggyen álló fellegrvárat egy alagúttal meg tudták volna közelíteni”.¹¹¹

Az ostrom során alkalmazott aknaásás részleteiről történetíró Livius további adalékkal szolgál, amely érdekes párhuzamot mutat Nándorfehérvár török ostromának humanista leírásával. A szerző a XXXVIII. könyvben (4–9.) a rómaiak III. Antiokhosz (Kr. e. 223–187)

elleni háborúját tárgyalja, a Kr. e. 189–187 közötti eseményeket. Kr. e. 189-ben Az épeiroszi *Ambrakia* erődjét, amely Pürrhosz egykori székhelye volt, a római consul, *Marcus Fulvius Nobilior* ostromolta. A várat sáncokkal és árkokkal körülvette. Három ostromgépet is használt. „*A falakat faltörő kosokkal (arrietibus) döngették, a falomzatot vaskampókkal ellátott gerendákkal bontották meg*”.¹¹² A védők eredményesen védekeztek, így a rómaiak „*mégsem tudtak behatolni a nagyrészt védtelenné vált városba, mert a védők a lerontott fal helyett, a lehető leggyorsabban, újat építettek*”.¹¹³ A consul, látva a közvetlen rohamok és ostrom kudarcát, „*egy ostromfedéllel előzőleg eltakart helyen rejtett akna (cuniculum occultum) ásását kezdte meg. Az ellenség, noha a rómaiak éjjel nappal dolgoztak, nemcsak ezt nem vették észre, de azt sem, hogy a földet kiboradják*”.¹¹⁴ Ekkor a védők ellenakna ásását kezdték meg: „*félelmükben, hogy az ellenség falaik alatt már utat is készített a városba, elhatározták, hogy árkot ásnak a falon belül (fossam intra murum) a védetőkkel befedett hely irányában*”. A védők a helyes irányt jól megtalálták, ugyanis „*teljes csendben, fülüket odaszorítva hallgatóztak, merről hallják az ásás zaját*”.¹¹⁵ Amikor a két akna összeért, láthatatlan viadal kezdődött a föld alatt, amelynek során egymást megpróbálták kiűzni az aknából. Erre egy tollal megtömött hordót használtak, amelynek aljára egy csövet erősítettek. „*A tollpihe közé parazsat tettek, s ezt a hordó végében elhelyezett csövön át, fújtatóval lánggra lobbantották*”. A keletkező sűrű füst és bűz „*harci gázként*” hatásosnak bizonyult. A consulhoz követek érkeztek, kérve tőle, hogy kímélje meg a várat. A háborút végül III. Antiokhossal Kr. e. 188-ban, az Apameiában megkötött béke zárta le.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a későbbi humanista történetíróink bőségesen merít(h)ettek az antik szerzőktől, – így Liviustól is –, ami Nándorfehérvár ostromának leírásakor némi mintául is szolgálhatott.¹¹⁶ Ambrakia erődjének ostromáról, korábban, Polübiosz is részletes leírást hagyott ránk (XXI. 27–28), amely Livius mintájaként szolgált.

Ha a két antik szerző és a humanista történetírók két párba illeszthető, „párhuzamos” beszámolóit összevetjük, haditaktikai hasonlóságokat mutatnak. A feltételezhető humanista mintán túlmenően az események hasonló epizódjai a fontosabb „rácspontokban” egymásra illeszthetők. Ahogyan Livius átvette a korábbi, Polübiosz tudósítását Ambrakia ostromáról, úgy Nándorfehérvár ostromáról – a Livius felhasználó – Bonfini is Thuróczy beszámolóját. Pontokba szedve a főbb epizódokat, a következő oldalon látható összehasonlító táblázatban ábrázoljuk.

Mindebből jól látható a várostromok menetének taktikai sorrendje. Továbbá az, hogy a hagyományos ostromnak, illetve a falak töretésének eredménytelenségét követően alkalmaztak alagutat a korabeli haditaktikában. Az akna használatára középkori haditechnikai párhuzamokat is kereshetünk. Európa nyugati felén, a százéves háborúban (1339–1453) maga V. Henrik angol király (1387–1422) is aknát ásott Caen ostrománál.¹²¹ A védők vízzel töltött edényeket helyeztek a falakra, hogy észleljék az aknaásás kísérleteit.¹²²

A török hadseregben is természetesen voltak az aknászok, a *lagumdsi*-k, akik a műszaki szolgálathoz tartoztak. Nevük a *'lagum'* akna szóból ered.¹²³ A mesterek a hozzájuk rendelt bányászokkal az akna fúrását, ellenakna készítését, betömését és robbantását végezték. Ilyen csapattestek a XVI. században Isztambulban már laktanyában voltak, amely az első török hadmérnöki főiskolának volt tekinthető.¹²⁴

Thuróczy és Bonfini Nándorfehérvár 1440. évi ostrománál sajnos nem említi az aknaásás lehetséges helyét. A Thuróczy-kommentár megemlíti, hogy az *Avala* hegyről valószínűsíti.¹²⁵ 2009 júniusában viszont arról szólt a hír, hogy a mai belgrádi Underground klub falaihoz közel van egy középkori tömegsír, amely egy berobbantott aknában őrzi a török

Polübiosz ¹⁷ (XXI. 27–28)	Líviusz ¹⁸ (XXXVIII. 4–7)	Thuróczy ¹⁹ (230.)	Bonfini ²⁰ (3. 4. 345–385)
Ostromgépekkel, faltörő kosokkal „a támadás mindenfelől, hatalmas erővel egyszerre indult”	„A consul befejezte a város bekerítésére épült sáncok és falak megközelítésére szolgáló ostromművek elkészítését”, „A falakat faltörőkösökkel dönggették” „váratlanul kitörést intéztek az ostromművek ellen”	„erős ostromsárral vette körül a várat. Felállította a gépeket és más ostromszereket.” A védők „dumaszak módjára gyakran kivíjzoltak nagy zavart helyre”	„Az ellenség... odatovinitatta a hadigépeket, körülzártta a várost” „a városbeliek... váratlanul ki-ki törtek a táborra” „gyakori kirobbanások”
„a védők gyakori kitöréseik alkatművel vitésül barcoltak... egyszer éjjel... mások fényes nappal”	„mégsem tudtak behatolni a nagy-rész védetlenné vált városba, mert a védők a lerontott fal helyett, a lehető leggyorsabban újat építettek”	„a várfalakat, amelyeket a császár nappal fűrészszerűen lerontatott, éjszaka megerősítették”	Murád „makacsul törte a falakat és bástyákat” A védők „éjszaka a ledőlt falakat állították helyre”
„Ezért tanácsatlanságukban arra jutottak (t. i. a rómaiak) hogy a föld alatti keszdenek valamit és aknát ásnak”	A consul „mivel közvetlen támadással igen kevés eredményt ért el... rejtett akna ásását kezdte meg” „a rómaiak éjjel-nappal dolgoztak”	„A császár látta, hogy Zován vitésül védi a várat, csett eszelt ki... egy föld alatti alagutat ásott” „a munka állandóan folyt”	„a török látta, hogy sem az egyik, sem a másik baramóddal nem ér el semmit”, „azt tervezte, hogy rejtett föld alatti aknák segítségével” próbálkozik. A „barlang formájú víjatot éjjel-nappal ásák”
Ezt „folytatták is szünet nélkül, éjjel és nappal váltva egymást”	A védők „félelmükben... elhatározták, hogy ár-kot ásnak”	„elrendelte, hogy... föld alatti alagutakat készítsenek a császár alagútjával szemben”	„Már a falakig vitték az alagutat...” amikor a kapitány „egy másik alagutat fűrés amazzal szemben”
A védők „pontosan szembetalálkoztak” „barcoltak a föld alatt” Tollal reletömört hordó füstjének alkalmazása a rómaiak ellen.	„az ostromművek találkoztak” „láthatatlan viadalt kezdtek a föld alatt” Tollpíhével megtöltött hordó.	„amikor az ellenség alagútja a vár falain belül elérte a városbeliek által ásott alagutat... Zován meggyújtatta.” Az akna berobbantása.	„az ellenséges akna a falak alatt összeért az övével” Az akna berobbantása.

TÁBLÁZAT A PÁRHUZAMBÁ ÁLLÍTHATÓ FORRÁSOK FŐBB EPIZÓDJAINAK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

holttesteket 1440. évi ostromból. A török holttestek a kőtörmelék alatt maradtak, elzárták az egyik ilyen alagutat.¹²⁶

Az aknák ásását alkalmazta később II. (Hóditó) Mohamed szultán (1451–1481) is 1453-ban, Konstantinápoly erős falai ellen. Konstantinápoly török ostroma analógiákkal szolgálhat az előbbi, szűkös ismeretek kiegészítéséhez. Amikor április 6-án Mohamed elrendelte a falak ágyúzását, ezzel egyidejűleg elrendelte az aknák ásását is. Mivel nem volt kellő szakértelmű aknász, *hivatasos bányászokat* kellett hozatnia. Így szerbeket például a Novo Brdó-i ezüsbányából. A falaktól messze kezdtek el a munkálatokat, hogy ne vegyék észre a védők. Ez a technika ott eredményes, ahol a talajviszonyok is lehetővé teszik, valamint, ahol egyszeres a védőfal. Ez a Blakhernai-falnál volt. Amikor a védők május 16-án felfedezték, Johannes Grant mérnök ellenaknát ásott. Bejutottak a török aknába, és felégették a fa tartóelemeket, a tető beomlott, maga alá temetve az aknászokat. A törökök május 21-én újabb aknát a Kaligari-kapunál kezdtek. Ezt vízzel árasztották el, vagy kifüstölték. Május 23-án a Blakhernai-falnál újra próbálkoztak aknák ásásával, de Grant ezt is megsemmisítette, s ezután a törökök felhagytak az akna építéssel.¹²⁷

Nándorfehérvár végső, 1521. évi török ostroma szintén jó párhuzamot kínál számunkra. A török sereg immár tüzérséggel felszerelve látott hozzá az ostromhoz, de az aknászok szerepe szintén döntő jelentőségű volt a vár feladása szempontjából. *Lutfi* pasa leírása szerint, amikor a külső várat elfoglalták, a 28. napon aknával robbantották fel az éléskamrául szolgáló tornyot.¹²⁸ *Ferdi* is ezt erősíti meg, bár nem ír az 1440. évi ostromról, csak az 1456. esztendeiről. Az 1521. éviben pedig kiemeli a megfelelő tüzérséget: „*mennydörgő ágyúk és villámbatású puskák*”, „*sárkányhoz hasonló ágyúk*”. Elfoglalták a külső várat, a védők a belső várba zárták be magukat, de ezt nem bírták ágyúkkal, vivó árkokkal bevenni. Ekkor „*Jagimdsik hoztatta a bányákból és aknák nyitására fogtak.*”¹²⁹ Amikor ezzel a „Nebojsza” tornyot felrobbantották, a védők feladták a várat.

Nándorfehérvár 1521. évi török ostrománál már az oszmán hadsereg birtokában volt a megfelelő modern tüzérségnek, ami 1440-ben még hiányzott. A XV. század volt ugyanis a tüzérvesszerek megjelenésének a kora. Jelentőségük a százéves háborúban is főleg a várak ostromában és védelmében volt, együtt alkalmazva még a mechanikus kőhajtó gépekkel.¹³⁰ Ezek lehetnek nagy, nehéz ágyúk, amelyeket a falakon való rés ütésére használtak, a kisebb, hosszú csövű ágyúkat pedig a védők lövésére. Az anyaguk a XV. században még a költséges bronzból (réz és ón ötvözet) volt, az öntése nagy szakértelmet kívánt, elsősorban a harangöntőktől. A golyók nagysága is a kis söréttől a hatalmas kő- és vasgolyóig terjedt. Az ágyúkat felhevített vasruddal sütötték el. Használatukat akadályozta, hogy a töltés, tüzelés, újratöltés hosszadalmas volt és minden lövés után ecetes vízzel ki kellett mosni.¹³¹

Az oszmán sereg sokáig nélkülözte ezt a technikát. Példának okáért II. Murád 1422-ben hiába vette ostrom alá Konstantinápolyt, nem rendelkezett ehhez kellő nehéztüzérséggel, a falak kifogtak rajta.¹³² A bizánci történetíró, *Laonikosz Khalkokondülész* szerint a régi bombavető, kőhajtógépek pedig nagyobb zajt csaptak, mint kárt okoztak (V. könyv).¹³³ Kőlövedékei (*οἱ λίθοι τῶν τηλεβόλων*) pedig másfél talanton súlyúak voltak.¹³⁴ A törökök később is az ágyúöntéshez elsősorban külföldi mestereket alkalmaztak. Ehhez éppen az erdélyi magyar származású *Orbán mester* segítette hozzá a törököket. Miután Bizánc nem tudta őt szolgálatába fogadni, a török ágyúöntő műhely vezetője lett, és egy hatalmas méretű ágyút is elkészített. Bár naponta csak hétszer tudták elsütni, de hatása lenyűgöző volt. II.

Mohamed 1453-ban már ennek birtokában foghatott az ostromhoz.¹³⁵ A török tüzérség gyakorlatilag csak ekkor debütált.

1440-ben II. Murád – mint láthattuk – inkább kőhajítógépekkel törette a falakat. A védők viszont már fel voltak szerelve tűzfegyverekkel is. *Bertrandon de la Brocquière* lovag 1433-ban 3 nagy bronz ágyút említ, kőgolyókkal. Az egyik 42 hüvelyk széles, amelyet még ő sem látott.¹³⁶ A Magyar Királyságban a tüzérség Zsigmond király idején honosodott meg, megszorította a hadászati szakmunkákat is.¹³⁷ A Thuróczy leírásában szereplő „*ceteris tormentorum generibus*” kifejezésbe a tűzfegyvereket is bele lehet érteni.¹³⁸ Ugyanis a *tormentum* fogalmába többféle fegyver beletartozott: nemcsak a hajító gép (*tormentum iaculamentarium*), hanem a puska, vállpuska (*tormentum humerale*) is.

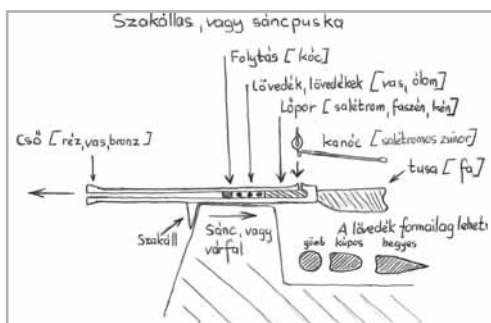
Érdekes szemügyre vennünk ebből a szempontból idézett bizánci forrásunkat. A bizánci történetíró *Dukas* bár elég körülményesen, megfelelő szavakat keresve, de egyedülálló részletességgel leírja a védők által használt, bronzból készített „csodafegyvert”, amelynek maga is elismeréssel adózik.¹³⁹ „*Mivel reájuk (t.i.: a törökökre) pontoszi dio¹⁴⁰ nagyságú ólomlövedékeket lőttek bronzból készített (eszközökből), amelyekben belül (egyenes) sorban (καθ' ὀρθοῦθα) 5 vagy 10 lövedék (βολίδας) van. Hátról pedig...tele salétrommal¹⁴¹, kénnel és faszénnel. Bizony kátrányszagot (áraszt), amikor a tűz szikráját, ha odaérintik ehhez a keverékhez, és hirtelen ráteszik, és mivel a levegő beszorul a lövedékek miatt (ὕπο τῶν βολίδων), a kényszerítő erőből kifolyólag, kilövi a lövedékeket (ὠθεῖ τὰς βολίδας)...mégpedig előlről.*” (ford.: Szabó Pál).

Ezek alapján megkíséreljük rekonstruálni a fent leírt fegyvert, ami ilyen nagy hatékonyságú. Ez az ún. *szakállas- vagy sáncpuska* lehetett, amelynek e forrás alapján elkészített rekonstrukciós vázlatrajzát az alábbiakban közöljük.¹⁴²

A forrás leírása tartogat számunkra néhány haditechnikai újdonságot. A szakállas puskák tulajdonképpen átmenetet képeznek az ágyúk és a későbbi puskák között. A szakirodalomban kézi ágyúként is emlegetik (*hand-cannon*). Tulajdonképpen ki voltak támasztva, nem kézzel kellett megtartani, ami pontosabb célzást tett lehetővé. A várfalra is helyezhették és a kilövéskor keletkező visszaható erő egyedül a „szakáll” fogta fel. Emiatt nagyobb lőportöltetet használhattak és messzebbre lehetett lőni, mint a kisebb kézi puskákkal vagy az íjakkal, számszeríjakkal. A nagyobb tűzerővel könnyedén át lehetett

a páncélt is lőni, holott a korabeli kézfegyverek erre képtelenek voltak. A kézi tűzfegyverek még a XVI. században is gyengék voltak a jó minőségű páncélok ellen. Talán ez okozhatta, hogy az 1440. évi ostrom során a törökök mindenképpen közel merészkedtek a falakhoz, bízva e fegyverek gyengeségében és a hagyományos hidegfegyverek elhárításában.

A szakállas puskák ekkor újak számítottak a korabeli hadászatban. Az anyaguk kezdetben bronz, később pedig vas volt. Az első példányok a XIV. század végén kezdtek megjelenni. Ilyen a svédországi *Mörkö* mellett előkerült lelet. Egy hatszögletű bronzból készült cső, alul jellegzetes „szakállal”, felül pedig egy Jézus irányzék figurával. 1426-ból való a németországi Schleswig tartományból, a Vedelspang-kastélyból előkerült ötszögletű, vasból készített cső.

3. MELLÉKLET SZAKÁLLAS VAGY SÁNCPUSKA VÁZLATRAJZA (KÉSZÍTETTE: DANI D. PÁL)

Továbbá fennmaradtak a XIV–XV. század fordulójából eredeti fa ággal és hosszú tussal készített példányai is, amelyekre maga a cső vaspántokkal volt felerősítve.¹⁴³

E viszonylatban, – ismereteink szerint –, Dukasz fenti leírása 1440-ből a szakállas puska közép-európai alkalmazásának első említése. A leírás a lövedékek szempontjából is újszerű. Dukasz említi, hogy öt vagy tíz, „*pontoszi dió nagyságú olomlövedékeket*” (βολίδας μολιβδίνας, ὅσον καρύο Ποντικῶν τὸ μέγεθος) lőtt ki. A szöveg alapján még tisztázásra vár, hogy ezeket hogyan tölthették be a csőbe. Nem pontos célzásnál, főleg a várfalnál nagy tömeg ellen vívott közelharc visszaverésére kiválóan alkalmas lehetett. Dukasz kifejezetten említi az ilyen lövedékek okozta pusztítást az ostromlók között. A lövés „nagy terítése” miatt a mai értelemben vett „sörét” elődjének is tekinthető.

Dukasz a dió alakú, gömbölyű alak mellett viszont leírja, hogy a lövedéke lehetett hosszúkás alakúra és szöghöz hasonlóan hegyesre kovácsolva, ami a félelmetes röppályát és átütőerőt biztosított. Ezzel a páncélt is át tudták lőni. Ez pedig, véleményünk szerint, az első említése a kúpos, hegyes lövedékeknek. „*Ekképpen az erő, amíg nyílásban rendelkezésre áll, lövedéket lő ki (βολίδα πέμπεται), sőt ellő egészen 1 római mérföldig is. Történetesen akár ember, akár élőlény, noha páncélozottan járjanak, e lőpor ereje annyira erős, hogy a lövedék (βόλις) átđőfvén egyet, nem lesz puha a másikig érve. Sőt még két testben nemcsak, hogy nem merül ki az ereje, – noha fegyvert viselők és páncélozottak –, hanem amikor a golyó (βολίς) fémből/vasból vagy valamilyen más anyagból van kovácsolva, fegyverkészítésre használva, kalapáccsal pedig hosszúkás alakúra (εἰς γραμμὴν) van kialakítva, – éppúgy, mint egy háló-szög (ἤλος ὁ βόλος) –, áthatol az a Föld legmélyén is, akár a Tüzes-folyó.*¹⁴⁴ (ford.: Szabó Pál)¹⁴⁵

A Dukasz-féle fegyverleírás tehát mindenképpen figyelemre méltó magyar vonatkozásban is, hogy az 1440. évi török ostromkor a Tallóciak korszerű tűzfegyvereket használtak. Mivel a család a nemzetközi kereskedelem fontos szereplője volt a térségben, így a Magyar Királyságba importálhatták ezeket a fegyvereket is.

VII. Epilógus

Az 1456. évi nándorfehérvári diadallal összehasonlítva látható, hogy az 1440. évi ostrom során a védőknek sokkal hosszabb ideig, – hat-hét hónapig! –, kellett szembenézni a szultáni sereg túleréjével és külső katonai segítséget sem várhattak. A védők és a Tallóciak helytállása ennek tekintetében kellene, hogy megillető helyre kerüljön hazai történetírásunkban. A kortársak sem fordítottak kellő figyelmet a déli végvár sikeres megvédésére, mivel a polgárháborús események kötötték le erejüket.

A tények alapján azt gondolnánk, hogy Nándorfehérvár sikeres megvédéséért hálátlan volt az uralkodó. 1441-ben Tallóci Jovánt leváltották, és Hunyadi Jánost nevezték ki erdélyi vajdává, temesi ispánná és nándorfehérvári kapitánnyá. Mintegy generáció-váltásként Hunyadi ekkoriban emelkedett fel az országos politika szintjére. Mai szemmel nézve ellentétet várnánk közöttük. Legutóbb Engel Pál rekonstruálta a „pályakezds éveit”. Eszerint Hunyadi Ozorai Pipónál kezdte, majd 1426-ban Lazarevics Istvánhoz került. Ekkor ismerhette meg igazán Nándorfehérvárt. A despota halála után Zsigmond király familiárisa lett, majd Tallóciakkal való kapcsolata is megkezdődött. Az akkori szörényi bán, Tallóci Frank szolgálatába állhatott. Habsburg Albert király 1439-ben Hunyadit nevezte ki szörényi bánná Tallóci helyére. Az idős Tallóciival mégis igazi barátságba került az ifjú Hunyadi, hiszen

Bonfini leírja, hogy Hunyadi apjaként tisztelte Tallócit. Amikor belépett a tanácssterembe mindig felállt előtte. Így tisztelgett, és megvárta, amíg leült, utána foglalt helyet. Mályusz Elemér szerint Tallóci Frank megérezte, hogy Hunyadi lesz az ifjú és méltó utóda a déli végeken. Nem leváltották, hanem korban szokatlan módon visszalépett a javára.¹⁴⁶ Bonfini továbbá említést tesz egy bizonyos *Csanádi Ferenc*ről, akiről Engel Pál derítette ki, hogy nem más, mint Tallóci Frank.

A Tallóciak bár házasságuk révén beilleszkedtek a magyar főurak közé, a hatalmuk azonban csak a királyi hatalmon alapult, ezért törekény volt. Ráadásul különböző jogcímen tartották kezükben a várakat, de nem magánbirokként, mint a bárók. Így a mindenkori királyi hatalom függvénye volt e várláncolat kézben tartása.

A Tallóciak 1440 utáni sorsa kevésbé ismert, okleveles feltáratlanság miatt. Tudjuk, hogy Tallóci Frankó török fogságba esett 1441–1443 között. A Hunyadival való barátsága továbbra is megmaradt. Kiszabadulása után ott volt 1444-ben a várnai csatában. Részt vett Hunyadi újabb hadjáratában és Thuróczy beszámolója szerint 1448-ban a II. rigómezei csatában halt meg.¹⁴⁷ Petkó megtartotta a haláláig a horvát-dalmát bániságot (1453). Matkó, aki a család támasza volt, szembekerült Cillei Ulrik terjeszkedésével a szlavón bániságért. 1445-ben halt meg. Jován sorsáról kevesebb ismeretünk van, Pekrec vár védelmében esett el, midőn már Szlavónia Cillei Ulrik kezébe került.¹⁴⁸

Nándorfehérvár 1440. évi szultáni ostromát elhelyezve a magyar és európai események között, megállapítható, hogy egyaránt jelentős hatással volt mind a hazai, mind az európai katonapolitikára. Az 1389-től kezdődő alapvetően védekező török elleni stratégiát 1440-től felváltotta egy offenzív, támadó szakasz 1456-ig.¹⁴⁹ Murád sem mondott le Nándorfehérvár megszerzéséről. Hunyadi első győzelmeinek hatására a szultán 1442-ben békét ajánlott Ulászlónak, de Nándorfehérvár átadásának és évi adó fizetése fejében. Ebben az offenzív szakaszban megemlítjük még Hunyadi 1443–44-es téli hadjáratát, az 1444-es várnai csatát és 1448-ban a rigómezei ütközetet.¹⁵⁰

Nándorfehérvár 1440. évi ostroma ezen túl „kiprovokált” egy egységesnek szánt európai törökellenes fellépéssorozatot. A lengyel érdeklődés is megnőtt e térségben, hiszen a lengyel–magyar király, Ulászló könnyebben harcolhatott magyar földön a török ellen, mint a sajátján.¹⁵¹ Hozzá kell tennünk, hogy ennek a balkáni katonai aktivitásnak nem csupán törökellenes éle volt. A hadjáratok irányát figyelembe véve ezek részét képezték az oszmánoktól szorongatott Bizánc megsegítésének, egészen Konstantinápoly 1453-ban történt oszmán elfoglalásáig.

JEGYZETEK

E tanulmány a 2010. március 19-én és július 17-én, Hódmezővásárhelyen, az Emlékpont Múzeumban a Vásárhelyi Történelmi Kör III. Történettudományi Találkozóján megtartott előadások szerkesztett változata.

¹ SZÓCS TIBOR: Egy „legendás” hős: Dugovics Titusz története. *Hadtörténelmi Közlemények* 2009/1. 3–35.

² Itt jól használhatók az 1456. évi ostromról szóló szakmunkák. Legutóbb 2007-ben jelent meg Cseh Valentin tollából az 1456. évi ostromot mintaszerűen feldolgozó monográfia. CSEH VALENTIN: *Nándorfehérvár ostroma 1456*. Keszthely, 2007. (A továbbiakban: CSEH 2007.)

³ MÁLYUSZ ELEMÉR: A négy Tallóci fivér. *Történelmi Szemle* 23 (1980) 531–576. Újabb kiadása

- Klió szolgálatában.* Budapest, 2003. Szerk. Soós István (A továbbiakban ezt használjuk: MÁLYUSZ 2003.)
- ⁴ MÁLYUSZ 2003. 131.
- ⁵ *Magyarország története 1301–1526.* Budapest, 1998. 202.
- ⁶ Ennek kezdete Konstantinápoly, majd átkelve a Boszporuszon Drinápoly, a Marica-folyó völgye, Philippopolisz (a mai Plovdiv), majd megkerülve a Rila-hegyet Szerdika (mai Szófia), Naisszusz (mai Nis), Morava-völgye, egészen a Dunáig, majd Belgrád, majd felfelé a Duna mentén. DIMITRI OBOLENSKY: *A Bizánci Nemzetközösség.* Varia Byzantina III. Ford. Bódogh-Szabó Pál. Budapest. 1999. 33–35.; BARTA GÁBOR: *Nándorfehérvár 1456.* Budapest, 1985. 6–7.
- ⁷ OBOLENSKY 1999. 36.
- ⁸ BÍBORBANSZÜLETETTKONSTANTÍN: *Abírodalomkormányzása.* Ford. Moravcsik Gyula. (Olajos Terézia bevezető tanulmányával) Budapest, 2003. 176–177., 182–183.
- ⁹ *Középkori Magyar Történeti Lexikon.* Budapest, 1994. (A továbbiakban KMTL 1994.) 481.; BARTA 1985. 8.
- ¹⁰ ENGEL PÁL: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig.* Budapest, 1990. 90.
- ¹¹ KMTL 1994. Belgrád címszó.
- ¹² 104., 106. cap.
- ¹³ PÁLOSFALVI TAMÁS: A Brankovicsok a középkori Magyarországon. *História* 2010/ 1–2. 6.
- ¹⁴ Историја српског народа II. Београд, 2000. (A mű rendelkezésemre bocsátásáért és vonatkozó részeinek fordításáért Kacziba Ágnesnek, az SZTE–BTK Szlavisztika Intézetének docensének tartozom köszönettel.)
- ¹⁵ LOUIS BRÉHIER: *Bizánc tiündöklése és hanyatlása.* II. Budapest, 1997, Bizantinológiai Intézet Alapítvány. (A továbbiakban: BRÉHIER 1997) 348.; ENGEL PÁL–KRISTÓGYULA–KUBINYI ANDRÁS: *Magyarország története 1301–1526.* Budapest, 1998. (A továbbiakban ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1988) 77.
- ¹⁶ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998. 85.
- ¹⁷ BRÉHIER 1997. 415.
- ¹⁸ BRÉHIER 1997. 417.
- ¹⁹ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998. 87.
- ²⁰ BRÉHIER 1997. 421.
- ²¹ BÍRÓ LÁSZLÓ: Koszovo a szerb nemzeti tudatban. *História* 2008./2. 23.
- ²² BISZTRA CVETKOVA: *A várnai csata.* Budapest, 1988. 37.
- ²³ BRÉHIER 1997. 431.
- ²⁴ PÁLOSFALVI 2010. 7.
- ²⁵ CVETKOVA 1988. 37.
- ²⁶ Idézi: Cvetkova 1988. 38.
- ²⁷ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998. 155.
- ²⁸ THALLÓCZY–ÁLDÁSY: *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II.* A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526. 1907, CXXXV. sz. okl. (A továbbiakban: THALLÓCZY–ÁLDÁSY 1907). Aszerződésszövegét fordításban közli ugyanitt Thallóczy Lajos: *Bevezetés* XXV–XXVIII. o. (A továbbiakban: THALLÓCZY 1907).
- ²⁹ Vuk Brankovics ugyanis Lázár István fejedelem lányát, Lazarevics testvérét, Marát vette feleségül. Ebből a házasságból született Brankovics György.
- ³⁰ 215. „De his, qui regis Sigismundi frequentaverunt curiam, et quomodo despotus castrum Nandoralbense eidem cessit.” A városról megjegyzi, „az ókorban Taurinumnak a mi öregjeink meg Bolgárféhérvárnak neveztek”.
- ³¹ THALLÓCZY 1907. XXV. o.
- ³² THALLÓCZY 1907. XXVI–XXX. o.
- ³³ THALLÓCZY 1907. XXXIV. o.

- ³⁴ THALLÓCZY 1907. XXXV. o.
- ³⁵ PÁLOSFALVI 2010. 7.
- ³⁶ Majd II. Mohamed küldte vissza apjához. Brankovics két fiának, Gergelynek és Istvánnak sorsa szintén megrendítő. Murád később megvakíttatta, és udvarában túszként tartotta őket. Lásd *Историја српског народа II*. Београд, 2000. (1371–1537). 241–242., 289.
- ³⁷ MATUZ JÓZSEF: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990. (A továbbiakban: MATUZ 1990.) 47.
- ³⁸ CSEH 2007. 23.
- ³⁹ Idézi: CSEH 2007. 6.
- ⁴⁰ A www.belgradexv.com weboldalon a középkori Belgrád építészek által rekonstruált képe tanulmányozható.
- ⁴¹ MARKO POPOVIC: *Fortress of Belgrade*. 1991. munkája alapul vételével.
- ⁴² CSEH 2007. 9.
- ⁴³ Dedina, Batina, Vracar, Milicevo. CSEH 2007. 7.
- ⁴⁴ CSEH 2007. 49.
- ⁴⁵ CVETKOVA 1988. 41.
- ⁴⁶ *Историја српског народа II*. Београд, 2000. 252.
- ⁴⁷ CSEH 2007. 49. követve Popovic korszakolását.
- ⁴⁸ CSEH 2007. 52.
- ⁴⁹ A többszörös falrendszer legjobb példája pedig Konstantinápoly hármas falrendszere.
- ⁵⁰ CSEH 2007. 54–57.
- ⁵¹ CSEH 2007. 62.
- ⁵² CSEH 2007. 63–64.
- ⁵³ CSEH 2007. 66–67.
- ⁵⁴ MÁLYUSZ 2003. 132–133.
- ⁵⁵ Ragusa a Velencétől független közvetítő kereskedelem központja volt a Balkán, Itália és Nyugat-Európa között. A befolyása magyar földre is elért, a szerémségi Újlakon volt képviselőjük, kolóniájuk Nagybányán. A Balkán felé a luxuscikkeket raguzaiak szállították (selyem, bársony, ötvösművek, ékszerek, üveg). Nem bankházaik voltak, hanem társas gazdasági vállalkozás (entega, collegantia) keretei közt kereskedtek. MÁLYUSZ 2003. 134–135. Legutóbb a középkori Raguzával *Juhász Ágnes* foglalkozott több tanulmányában. Pl: A raguzai mindennapok egy kézműves szakma tükrében: cipőkészítők a XIII. század végén–XIV. század elején. *Belvedere Meridionale* 2009/1–2. 64–72., Uő: A raguzai tisztségviselők a XIV. század közepén. In *Középkortörténeti tanulmányok* 5. Szerk. Révész Éva – Halmágyi Miklós. Szeged, 2007. 41–53. Uő: A raguzai (dubrovnikai) diplomácia a XIV. század közepén (1343–1367) In *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szerk. G. Tóth Péter – Szabó Pál. Szeged, 2010. 95–108.
- ⁵⁶ MÁLYUSZ 2003. 136.
- ⁵⁷ MÁLYUSZ 2003. 138.
- ⁵⁸ MÁLYUSZ 2003. 149.
- ⁵⁹ MÁLYUSZ 2003. 157–158.
- ⁶⁰ Az 1424. év eseményeire érdekes adalékkal szolgálhat: *Zsigmondkori Oklevéltár XI*. (1424). Közzéteszi: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Budapest, 2009.
- ⁶¹ BRÉHIER 1997. 441.
- ⁶² STEVEN RUNCIMAN: *Konstantinápolyeleste 1453*. Budapest, 2000. (Továbbiakban: RUNCIMAN 2000) 27–29.
- ⁶³ PÁLOSFALVI 2010. 7.
- ⁶⁴ *Историја српског народа II*. Београд, 2000. 250.
- ⁶⁵ Uo. 251.
- ⁶⁶ THALLÓCZY-ÁLDÁSY 1907. 134–135. (CXCVII. sz. okl.)

- ⁶⁷ MÁLYUSZ 2003. 159.
- ⁶⁸ Ford: Szabó Pál. In THALLÓCZY–ÁLDÁSY 1907. 135–137. (CXCVIII. sz. okl.) „*qualiter ipsi castrum nostrum Nandoralbense tam per navalem, quam per etiam per terrestrem potentiam et exercitum hostiliter obsedissent et circumvallassent*”
- ⁶⁹ „*signanter Nandoralbensis, in quos alius regni nostri Hungariae existere videtur*” THALLÓCZY–ÁLDÁSY 1907. 135–136.
- ⁷⁰ THURÓCZY JÁNOS: *A magyarok krónikája*. Ford: Horváth János Budapest, 1978. (A továbbiakban: THURÓCZY 1978) 380–381. Latinszövegkiadása: JOHANNES DE THUROCZ: *Chronika Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985. (A továbbiakban TEXTUS 1985.) 241–243.
- ⁷¹ ANTONIO BONFINI: *A magyar történelem tizedei*. Ford: Kulcsár Péter. Budapest. 1995. (A továbbiakban: Bonfini 1995) 590–592. Latinszövegkiadása: ANTONIUS DE BONFINIS: *Rerum Ungaricarum decades*. Ediderunt: I. Fögel–B. Iványi–L. Juhász. Tomus III. Lipsiae, MCM. (A továbbiakban: RERUM 1900) 101–103.
- ⁷² Ford.: Horváth János. A továbbiakban is ezt a fordítást használjuk az alább idézett részletekben. „*Hic cum audivit omnem regnicolarum regni Hungariae cetum se intestinis guerrarum rodere morsibus, divisam plebem in sui deffensionem arbitratus est valere nihil.*” (Textus 1985. 241.)
- ⁷³ Textus 1985. 243. THURÓCZY 1978. 381.
- ⁷⁴ Ford.: Kulcsár Péter. A további részleteket is az ő fordításában idézzük.
- ⁷⁵ Thuróczy is ezt az elnevezést említi a tatai szerződésről szóló fejezetében.
- ⁷⁶ Ennek teljes és az ostrom előzményeit is tartalmazó kiadása: *Die altosmanischen anonymen Chroniken*. Text und Übersetzung herausgegeben von Dr. Friedrich Giese. Teil II. Leipzig, 1925. (A továbbiakban: GIESE 1925) 88–89.
- ⁷⁷ Fordította: Thúry József. In: *Török történetírók*. I. kötet Budapest, 1893. 18.
- ⁷⁸ GIESE 1925. 89. „*Nach der Einnahme zog Sultan Murad wieder im Jahre 842 nach Belgrad.*”
- ⁷⁹ Fordította: Thúry József. *Török történetírók*. I. 1893. 55.
- ⁸⁰ Fordította: Thúry József. *Török történetírók*. I. 1893. 129.
- ⁸¹ Fordította: Thúry József. *Török történetírók*. I. 1893. 129.
- ⁸² Fordította: Thúry József. *Török történetírók*. II. kötet (1521–1566) Budapest, 1896. 8.
- ⁸³ Fordította: Thúry József. *Török történetírók*. II. kötet (1521–1566) Budapest, 1896. 51.
- ⁸⁴ A magyarok története. (Tarih-i Üngürüs; Madzsar Tarihi) Ford.: Blaskovics József. Budapest, 1982. 348–350.
- ⁸⁵ 1543-as török hadjáratban, Székesfehérvár elfoglalásakor kapott lehetőséget munkája megírására. A helybeli levéltárban ugyanis egy latin nyelvű krónika került a kezébe, Magyarország régi időktől való történeteivel. A könyvet lefordította törökre és Szulejmán szultánnak ajánlotta. Valószínűleg több könyvből dolgozott, válogathatott a könyvek és kéziratok között.
- ⁸⁶ CVETKOVA 1988. 44. Itt jegyezzük meg, hogy a török források között Cvetkova más események kapcsán többször hivatkozik a *Murád szultán harcai* című oszmán krónikára is (CVETKOVA 1988. 160–163, 165–166, 170, 177, 179, 180, 182–183, 185, stb). Ezt ez ideig nem sikerült megszereznünk, viszont a nándorfehérvári ostrommal kapcsolatban nem találunk hivatkozást e krónikára, csupán Thuróczy krónikájára. Ami azt valószínűsíti, hogy erről nincs benne releváns tudósítás.
- ⁸⁷ *Историја српског народа II*. Београд, 2000. 250.
- ⁸⁸ A könnyebb olvashatóság kedvéért, a görög szavak magyar átírásakor, a Magyar Tudományos Akadémia által elfogadott elveket követjük (*A magyar helyesírás szabályai*). A magyar nyelvből meghonosodott, közkeletű átírásokat meghagyjuk.
- ⁸⁹ Laonikosz KHALKOKONDULÉSZ Athénban született 1450 körül. Konstantinápolyban élt, tanúja volt a város oszmán elfoglalásának, 10 könyvben írta meg az Oszmán Birodalom

- felemelkedését, Bizánc hanyatlását 1294–1463 közötti eseményekről. Testvére, DEMETRIOSZ kiváló görög grammatikus, aki görög nyelvtant írt *Erotemata* címmel. Testvérével Itáliába telepedtek le. 1510-ben halt meg. RUNCIMAN 2000. 192–193.
- 90 *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes*. Tomi II. Pars prior. Libros V–VII. continens. Ed.: Eugenius DARKÓ. Budapestini, MCMXXIII. (A továbbiakban: DARKÓ 1923.)
- 91 DARKÓ 1923. 25–26. A továbbiakban innen idézünk.
- 92 DARKÓ 1923. 25. Ford.: Szabó Pál
- 93 DARKÓ 1923. 25. Ford.: Szabó Pál
- 94 DARKÓ 1923. 25. Ford.: Szabó Pál
- 95 A bizánci görög névalakban leírt Ἀλίης ὁ τοῦ Βρενέζεω véleményünk szerint *Ali, Evrenosz bég fia* lehet. (Említi: CVETKOVA 1988. 55.) Khalkokondülész előbbi munkájában többször megemlíti. Továbbá ő az, aki az 1486. évi névtelen krónikájában is szerepel a mohamedán időszámítás szerinti 834. évben „Evrenos Beg Oghlu Ali beg” In: GIESE 1925. 88. A másik számításba jöhető személy *Khalil Csanदारli*, Murád régi barátja és ekkori hűséges nagyvezíre (1438–1453), de nevének bizánci átírása nem hasonlítható az előbbi névalakhoz. Említi: RUNCIMAN 2000. 65., 170; MATUZ 1990. 52.
- 96 A görög *τάφρος* szó jelentése kettős: egyrészt sáncot, másrészt pedig árkot is jelent. Mivel a fal leomlása emiatt történt valószínűbbnek tűnik, hogy Ali inkább aláasta vagyis aláaknáztta a várfalat. GYÖRKÖSY ALAJOS – KAPITÁNYFY ISTVÁN – TEGYEY IMRE: *Ogörög magyar nagyszótár*. Budapest, 1993. 1056. A földsánc kifejezésre a *χωμα* szót (Ld. uo. 1219. használja például Dukasz is.
- 97 DARKÓ 1923. 25–26. Ford.: Szabó Pál
- 98 A nevén kívül személyéről keveset tudunk, keresztneve talán Mihály. Genovai szolgálatban dolgozott. Művét világtörténeti összefoglalóval kezdi és 1389–1462 között részletes. RUNCIMAN 2000. 192.
- 99 *Corpus Scriptorum Historiae Byzantine*. Ed.: I. Bekker. Bonnae, 1834. (A továbbiakban BEKKER 1834.) 209–211.
- 100 BEKKER 1834. 209–210.
- 101 BEKKER 1834. 210. Ford.: Szabó Pál
- 102 BEKKER 1834. 210. Ford.: Szabó Pál
- 103 BEKKER 1834. 211. Ford.: Szabó Pál
- 104 BEKKER 1834. 211. Ford.: Szabó Pál
- 105 A Hadakozó Fejedelemségek időszaka a technikai újítások legtermékenyebb időszaka az egyre kegyetlenebbé váló háborúkkal. JAUQUES GERNET: *A kínai civilizáció története*. Budapest, 2001. 71.
- 106 „Elrendelte, hogy emberei nappal a föld színe alatt csapjanak olyan zajt, mintha teljes erővel folytatnák az ásást, éjszaka aztán nagy mennyiségű sziklatörmelékkel hordatott a gödrök mellé, hogy a város lakói azt higgyék a magas kőhalmokat látva, hogy nagyon jól halad a munka, és ettől félelem töltse el őket.” (Muraközy Gyula fordítása) Polübiosz történeti könyvei. II. kötet Máriabesnyő–Gödöllő, 2002. 167.
- 107 LIVIUS: *A római nép története a város alapításától*. I. kötet Budapest, 1982. (A továbbiakban LIVIUS 1982) 410–414. Általunk használt latin szövegkiadása: *Livy in fourteen volumes*. III. Books V, VI and VII. London, 1967. 68.
- 108 LIVIUS 1982. 410. Ford.: Muraközy Gyula.
- 109 LIVIUS 1982. 412. Ford.: Muraközy Gyula.
- 110 LIVIUS 1982. 414. Ford.: Muraközy Gyula.
- 111 LIVIUS 1982. 695.
- 112 LIVIUS 1982. III. kötet 712. Ford.: Muraközy Gyula. Továbbá általunk használt latin szövegkiadása: *Livy in fourteen volumes*. XI. Books XXXVIII–XXXIX. London 1983. 20–24.

- 113 LIVIUS 1982. III. kötet 715. Ford.: Muraközy Gyula.
- 114 LIVIUS 1982. III. kötet 715. Ford.: Muraközy Gyula.
- 115 LIVIUS 1982. III. kötet 715. Ford.: Muraközy Gyula.
- 116 Ennek megvizsgálására jelen tanulmányunkban nem vállalkozunk. Az azonban figyelemre méltó, hogy a korai török történetírók és a bizánci források sem szólnak ilyen akna ásásáról. Továbbá Bonfini Livius munkáját különösen a Hunyadiak római eredetének bizonyítása során használta. Lásd: Kulcsár Péter: Bonfini Magyar Történetének forrásai és keletkezése. Budapest 1973. 111–112.
- 117 POLÜBIOSZ történeti könyvei. II. kötet. Ford.: Kató Péter. Máriabesnyő–Gödöllő, 2002. 254–256.
- 118 LIVIUS: *A római nép története a város alapításától*. III. kötet. Ford.: Muraközy Gyula. Budapest, 1982. 712–716.
- 119 THURÓCZY 1978. 380–381. Ford.: Horváth János.
- 120 BONFINI 1995. 590–592. Ford.: Kulcsár Péter.
- 121 JIM BRADBURY: *The Routledge companion to medieval warfare*. London – New York, 2006. (A továbbiakban: BRADBURY 2006) 303.
- 122 BRADBURY 2006. 198.
- 123 *Török történetírók*. I. kötet 1893. 413–414.
- 124 GENERÁL TIBOR: *Allah serege*. Budapest, 1987. 157.
- 125 JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum II*. Commentarii. 2. Abanno 1301 usque ad annum 1487. (composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó) 319. (Ad cap. 230.)
- 126 KultúrPart. 2009. június 16. „Tömegsírok Belgrád alatt!” Ez azért érdekes, mert rávetítve a helyét a mai várostérképre meghatározható lenne az egykori alagút pontos helye a várban.
- 127 RUNCIMAN 2000. 123–124.
- 128 *Török történetírók* II. kötet. 1896. 8.
- 129 Fordította: Thúry József. *Török történetírók* II. kötet. 1896. 52–53.
- 130 ENGEL PÁL: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. A magyarok Európában. I. Budapest, 1990. 252.
- 131 JOHN GILLINGHAM: *A Rózsák háborúja*. Budapest, 1985. 31–32.
- 132 RUNCIMAN 2000. 54.
- 133 DARKÓ 1923. 7–11.
- 134 DARKÓ 1923. 10.
- 135 RUNCIMAN 2000. 86., 121.
- 136 Idézi: CSEH 2007. 67.
- 137 IVÁNYI BÉLA: A tüzérség története Magyarországon 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények* (27) 1926/1. Illetve utóbb: VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Illusztrált technikai és haditechnikai kéziratok Zsigmond korában. *Művészet Zsigmond király korában. II. kötet*. Budapest, 1987. 212–225.; Uó: Zsigmond a katonai reformer? A haditechnikai írásbeliség és a technikai újítások kora. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1998/3. 657–665.
- 138 *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni hungariae*. cond.: Antonius Bartal. Lipsiae. MCM. 668.
- 139 BEKKER 1834. 211–212.
- 140 Itt köszönöm meg dr. Hoffmann Zsuzsanna docens segítségét. Az itt szereplő pontoszi „dió” az avellai/abellai mogyoró (*Corylus avellana*), amely nem pontoszi eredetű, a jégkorszaktól kezdve egész Európában elterjedt vadmogyoró fajta volt. Az abellai mogyorót említi még M. PORTIUS CATO: *A földművelésről* szóló munkájában is. (X. 8. 2.; 18. 9) Ford: Kun József. Budapest, 1966. 107.
- 141 Salétrom vagy más néven kálium-nitrát. A fent említett „fekete lópor” egyik összetevője. A „salétrom” ugyanakkor lehetett ammónium-nitrát is, amely készülhetett vizelettel átitatott szalmaőrleményből is. Valószínűleg ez lehet a bizánci szövegben szereplő „fű.”

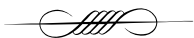
- ¹⁴² Köszönetem fejezem ki Dani Dániel Pál hadtörténésznek a rajz elkészítéséért és munkám e részéhez nyújtott segítségével.
- ¹⁴³ WILLIAM REID: *The lore of arms*. Gothenburg, 1976. 58–59. (Ezúton köszönöm meg Dani D. Pálnak, aki e művet rendelkezésemre bocsátotta.)
- ¹⁴⁴ Az Alvilágban folyó Phlegethón-folyó.
- ¹⁴⁵ BEKKER 1834. 211–212. Ford: Szabó Pál
- ¹⁴⁶ C. TÓTH NORBERT: *Mesélő Krónikák* 149. rész 2004. február 17. riport (Kossuth Rádió)
- ¹⁴⁷ MÁLYUSZ 2003. 162.
- ¹⁴⁸ MÁLYUSZ 2003. 163.
- ¹⁴⁹ Figyelemre méltó, hogy Engel Pál és Szakály Ferenc is a *Magyarok Európában* című szintézisben 1440-nél húzták meg a határt. ENGEL PÁL: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Budapest, 1990.; SZAKÁLY FERENC: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Budapest, 1990.
- ¹⁵⁰ GYULA RÁZSÓ: Hungarian strategy against the Ottomans (1365–1526). 230. In Ch. Oman: *The art of war in the Middle Ages*. New York, 1953.
- ¹⁵¹ JAKUBÍ GRYGIEL: *Great powers and geopolitical change*. 2006. The geostrategy of the Ottoman Empire (1300–1699). 105.

4. MELLÉKLET Az egykori vár falai ma. A Kalemegdan.

CZIRÁKI ZSUZSANNA

Brassói és barcasági katonák Bethlen Gábor hadseregében

Jelen tanulmány a Szász Universitas egyik meghatározó közösségének, Brassónak szerepvállalását járja körül a szászok katonaállítási kötelezettségére vonatkozóan Bethlen Gábor uralkodása idején. A fejedelmi haderő brassói és barcasági katonáinak vizsgálata csupán egyetlen apró szelete annak a kutatási folyamatnak, amelyben a brassói szászság és a fejedelmi hatalom kapcsolatát vizsgáltam az említett időszak tekintetében, a rendi alapú kiváltságok és kötelezettségek tükrében. Az eddig feltárt eredmények alapján nyilvánvaló, hogy a katonáskodás nem tartozott a legjelentősebb szász szolgáltatásfajták közé, mégis úgy vélem, e kérdés alapos körüljárása nyújthat olyan információkat, amelyek pontosítják eddigi ismereteinket a fejedelmi hadsereg és a szász városok hadszervezete tekintetében egyaránt, illetve színpompás részletekre vetnek fényt a XVII. századi hadviselésre vonatkozóan.

Munkám gerincét egy különleges forráscsoport, a brassói városgazda¹ számadáskönyvei szolgáltatják, melyekben egyéb városi kiadások mellett a hadi kiadásokat is pontosan rögzítették, függetlenül attól, hogy ezek fejedelmi vagy helyi érdeket szolgáltak-e. A szász történészek már a XIX. század végén felismerték a városi számadásokban rejlő lehetőségeket, ennek köszönhetően meg is kezdték feltárásukat.² Ezen kiadványok a számadások feldolgozásában azonban csupán a XVI. század végéig jutottak el, a XVII. századra – illetve a későbbiekre – vonatkozó iratanyag úgyszólván terra incognita a szélesebb körű történetudomány számára. Ezek a gyűjtemények külön csoportot alkotnak a régi brassói szász levéltár, a mai Romániai Nemzeti Levéltárak Brassói Fiókjának állományában Socoteli vilicale (Stadthannenrechnungen)³ tétel alatt. Bethlen Gábor uralkodásának idejét öt könyv fedi le, sajnos nem teljes mértékben, ugyanis az 1618-19-es esztendő számadáskönyvei elkallódtak. Ennek ellenére úgy vélem, a fennmaradó tizenöt esztendő 3906 oldalnyi iratanyaga elegendő információt biztosít ahhoz, hogy megbízható képet festhessünk Bethlen Gábor uralkodásának brassói viszonyairól.

Az erdélyi szász hadügy tekintetében olyan szolgáltatáscsoporttal van dolgunk, amelynek előzményei egészen a középkorig, az Erdélybe hívott német telepések első ismert jogbiztosító iratáig, az Andreamig vezethetők vissza. Mivel a dél-erdélyi hospesek betelepítését hadászati célok is indokolták, nem meglepő, hogy a rájuk vonatkozó kötelezettségek között kiemelt szerep jutott a katonáskodás kérdésének. Azt ugyan nem tudjuk pontosan, miféle terheket rótt II. Géza a jövevény közösségekre az országba érkezésük idején, II. András 1224-es rendezése alapján mégis fogalmat alkothatunk arról, mit is vártak el középkori királyaink a szászoktól a hadi szolgáltatások tekintetében.⁴ András király – és az oklevél bevezető szövege alapján valószínűleg elődei is – 500 főnyi fegyveres kiállítására kötelezte a Szászváros és Barót között élő németeket honvédő háború esetében. Amennyiben a király az ország határain kívülre vezetett hadjáratot, ez a szám 100 főre csökkent, egy másik uralkodó

megsegítése esetében 50 főre mérséklődött.⁵ A meglehetősen lényegretörő megfogalmazású diploma ugyan nem tesz említést egyéb, kiegészítő jellegű hadászati tevékenységről, mégsem zárhatjuk ki, hogy a németek már ekkor is részt vállaltak ezekben.

Az Andreanum újra és újra történő megújítása folytán bizonyos, hogy a középkor során a szászok hadi kötelezettségei mit sem csökkentek, sőt a XIV. század végétől újabb elemmel egészültek ki. A török beütések, majd hadjáratok arra kényszerítették a támadások arcvonalában élő szász közösségeket, hogy állandó védekezésre és harckészültségre rendezkedjenek be. A fenyegetettség légköre egyaránt tetten érhető Szászföld középkori gyökerű épített környezetében és társadalmi-gazdasági rendszerében egyaránt: a lakosságnak menedéket nyújtó templomerdők és erődített városok éppen úgy a szorongatott idők hírmondói, mint azok a hadi rendek, melyek az erős falak mellett a békeidőben termelésre berendezkedett céhes mesterembereket tették meg a városvédelem pillérévé, egészen a Habsburg-korszakig. Nem véletlen az sem, hogy a szászság élén álló Szeben már a XIII. század végén felvette pecsétjébe az „ad retinendam coronam” jelmondatot, mely egyaránt utal a közösség gazdasági és hadászati teljesítményére. A magyar történelem dicsőséges epizódjain elmélkedve ritkán esik szó róla, de ne feledjük, a szászok tevékeny részesei voltak a XIII. században a Kárpátokon túli pogányok ellen vezetett hadjáratoknak, majd a török háborúknak, melyekben olyan hadi tettekkel jeleskedtek, amelyek az uralkodó elismerését is kivívták.⁶

Ez a helyzet a fejedelemség korára némiképp megváltozott Erdélyben, a szászok támadó és védekező háborúban tapasztalt hadászati jelentősége a fejedelemség haderejében fokozatosan csökkent. A haditechnika és a harcmodor fejlődése természetesen itt is éreztette hatását, jóllehet a kialakuló új állam sokat megőrzött az archaikus hadi elemekből. Nincs módunk a fejedelemségkori erdélyi haderő részletes bemutatására, röviden azonban érdemes emlékeztetünkbe idézni annak alapvető beosztását. A fejedelem hadserege egyfelől a feudális hadi egységekből állt, melynek derekát a székely gyalogosok és lovasság valamint a vármegyei-nemesi hadak szolgáltatták, és ide sorolhatók a taksás városok, valamint a Szász Universitas által kiállított katonák. Mindez Bocskai István korától jelentős kiegészítést nyert a fegyverforgató hajdúság rendszeres felfogadása révén, azontúl zsoldos hadakkal is számolhatunk a fejedelemség haderejében, melyek létszáma és differenciálása korszaktól függött. A fegyvernemeket illetően a fejedelmi had lovasságra, gyalogságra és a dolgozatban tárgyalt korszakra vonatkozóan kevésbé jelentős tüzésre oszlott.⁷ De mi is jellemezte a szászok részesedését a hadi eseményekből a vizsgált időszakban?

Bethlen Gábor korára irányítva figyelmünket, a szászok kivételes helyzetéről, háborús szerepvállalásuk sajátos jellegéről árulkodik az 1614 kora tavaszán zajló rendi unió tárgyalások egyik pontja: *„Hadakozás és háboró üdőkben, miérthogy az mezei szolgálatból derekasban az nemesség és székelység visel sulyosabb terhet hazánk oltalmazására; az szász uraim pedig közönseges helytartói és az erősségek által gyikeres fundamentuma az megmaradásnak: kévállképen (...) mikor véletlen szencsétlenség találja, hadainkat olyankor, vagy az had előtt vagy az harcz után, minden javaknak, marhájoknak, magok személyeknek, feleségek, gyermekek, szolgálk és minden hozzá tartozóknak, valakik, valamely városhoz közel laknak, vagy az alkalmatosság úgy kévánja, oltalomért, az melyik közelebb lenne, bátorságos befogadása, szállása és oltalmazása legyen az erősségekben, (...) azon jussal őriztessenek mindenek, mint akarmely városi rendek.”*⁸ Mindebből arra következtethetnénk, hogy a szászok részesedése a hadi eseményekben inkább passzív jellegű, és elsősorban a defenzív oldalon keresendő.

Mégse higgyük, hogy a szászság kivonta volna magát a harci kötelezettség alól háború

idején. Az aktív hadi kötelezettség Szászföldön is jelen volt, és három meghatározó elem-ből állt. A szászság részt vállalt a hadianyagok, fegyverek előállításában és elszállításában, valamint a fejedelem zsoldosainak kifizetésében, ezen felül az Universitas bizonyos számú gyalogos katona kiállítására is kötelezték. A tanulmány szempontjából ez utóbbi tétel tart számot különös érdeklődésre. Hogy a szászok mikor és mennyi katonával tartoztak szolgálni Erdélyt, az országgyűlési iratok alapján jól nyomon követhető. Ezek alapján megállapítható, az egész szászságra vonatkoztatott „gyalogok” száma a középkor óta a duplájára, ezer főre emelkedett, ám a fejedelem lecsökkentette ezt a számot. Mivel a Bethlen Gábor trónfoglalását megelőző időben a szászság nem kis károkat szenvedett, erre hivatkozva a fejedelem csupán ötszáz katona kiállítását kérte 1614 szeptemberében.⁹ Úgy tűnik, az ezerfőnyi katona kiállításától továbbra is eltekintettek, Bethlen Gábor uralkodása idején ugyanis csupán 500–600 főről számolnak be a források.¹⁰ Azt is tudjuk, hogy a szászságtól lovas katonát nem, csak gyalogokat kértek.¹¹ Ezen felül Bethlen Gábor uralkodása idejéből már ismert az a szokás, hogy a katonaillesztést pénzen váltotta meg az Universitas. Az e két eshetőség közötti átmenetet világítja meg Bethlen István gubernátor 1621. május 21-én kelt hadfogatási rendelete, amelyben 600 főnyi gyalogos sereg kiállítására kötelezi a szászságot, jóllehet egyben biztosítja is a lehetőséget, hogy *„ha pedig az magyar gyalognak szerét nem tehetnék ő kegyelmek, kívánja ő felsége, hogy három hóra hatszáz gyalognak való hópénzt küldjenek”*.¹²

A Szász Universitasra kirótt katonaillesztési kötelezettséget – a szászokra kivetett adókhoz hasonlóan – Szebenben osztották el, a szászságot alkotó közösségek¹³ lélekszámahoz és teherbíróképességéhez mérten. A Barcaság fölött a XVI. századtól korlátlan uralmat gyakorló Brassó maga intézte a kerületre kirótt csapat összeállítását. Mint alább részlete-sen bemutatásra kerül, a Barcaság számára kiszabott létszámot elsősorban nem a városiak közül, hanem a környező barcasági falvakból toborozták. A brassói viszonyokat vizsgálva érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a szászság történetében olyannyira meghatározó városvédelem elsősorban inkább a helyi polgárok feladata volt. Szükség idején a hadi kötelezettségek alól senki sem vonhatta ki magát, a lakosság feladatait évszázados szokásokon és módszereken alapuló hadi rendek szabályozták, Brassóban csakúgy, mint Szászföld más erődített helyiségeiben.¹⁴

Ami a fizetett városi katonákat illeti, Brassóban két, eltérő funkciót betöltő fegyveres csoport különíthető el egymástól. Az elsőbe tartoztak a „Stadtdrabanten” vagyis városi darabontok, akiket helyi feladatok ellátására vetettek be, élükön pedig az állandó városi alkalmazottak körébe sorolt tiszt – hadnagy – állt.¹⁵ Létszámukról nem áll rendelkezésre megbízható adat, a számadáskönyvek elszórt információi alapján azonban úgy tűnik, 60–80 főről lehetett szó.¹⁶ A városi darabontokat június első hetében ünnepélyes külsőségekkel egybekötött mustrára hívták, melyről a városgazda nem mulasztotta el megjegyezni, hogy *„régiként”* történt.¹⁷ Ehhez kapcsolódóan kerítették sort a brassói és barcasági „pixenschützerok” vagyis tüzerok kifizetésére is.¹⁸ A városi darabontok feladata rendkívül sokrétű volt Brassóban és vidékén, melyek részletezése nem tartozik szorosán a tanulmány témájához. Csupán az említés kedvéért utalok arra a sokszínűségekre, ami hivatásukat jellemezte: bizonytalan időben darabontok kísérték a brassói urakat országjáró útjaik – országgyűlés, a Szász Universitas gyűlései és egyéb hivatalos alkalmak – során,¹⁹ ők biztosították a Barcaságba érkező hivatalos személyek kíséretét és védelmét,²⁰ valamint őrt álltak a Brassóba betérő magasrangú vendégek háza előtt.²¹ De elláttak barcasági rendvédelmi feladatokat is²² – első helyen az erdei rablók üldözése értendő ide – és kisebb-nagyobb jelentőségű városi

ügyeket, akár fuvarozást vagy üzenetközvetítést is rájuk bíztak. Voltaképpen bárhol bevetették őket, ahol fizikai erőre volt szükség, beleértve olyan kevésbé magasztos feladatokat is, mint a fejedelem brassói vendégeskedése során százával feldolgozott baromfi lenyakazása.²³

A második csoportba azok a zsoldos katonák tartoztak, akiket Brassó rendkívüli okból, a fejedelem által meghirdetett hadfölkelés folytán fogadott föl egy-egy erdélyi hadjárat erejéig. A két csoport különállását jól példázza az 1623-as esztendő, amikor a fejedelem a szokástól eltérően kétszer rendelt katonát magyarországi hadjáratára. Brassó elsőként a fogadott zsoldos századát küldte el Csukás István hadnagy vezetésével, másodjára pedig már a városi darabontok kibocsátására kényszerült Gyresch Jakabbal az élen.²⁴ Vannak azonban bizonyos vonások, amelyek mindkét csoportra érvényesek. Először is a katonákat jellemzően az egész Barcaságból toborozták, feltehetően a szerényebb életvitelűek közül. Ellátás tekintetében is ugyanarra voltak jogosultak, természetesen a szolgálati idő erejéig: a bevetés során lerokkant darabontok szerény fájdalomdíjban részesültek, bármely csapathoz is tartoztak, így az 1614-ben, a Szilágyságban fél lábát veszített Dániel Péter is, akinek évi 4 forint járandóságot utalt ki a város.²⁵ A város lehetőségeihez mérten támogatta a rendkívüli szolgálatot teljesítő fegyveresek családtagjait is.²⁶ A brassói katonák csoportjainak rövid áttekintését követően alább a fejedelmi hadjáratokban részes katonasággal foglalkozunk részletesebben.

Fejedelmi hadjárat esetén Brassó a Szász Universitas elosztásának megfelelően megközelítőleg százfőnyi fizetett gyalogost állított ki,²⁷ akik egy „Hauptmann” vagyis hadnagy²⁸ irányítása alatt álltak. A fejedelmi táborba készülő katonákat tizedekre osztották, ezek élére pedig „Zehntmann” vagyis tizedest helyeztek.²⁹ Közülük kiválasztottak egyet, akit vice-hadnaggyá – „Unterhauptmann”³⁰ – tettek. A különítményhez tartozott még rajtuk kívül a dobos³¹, a zászlótartó³² és a borbély³³, valamint a hadnagy rendelkezésére bocsátott szolga. A közkatonákat Brassóban a „Knechten” vagyis legények kifejezéssel jelölték, akik közül kilenc fő tartozott a tizedes alá. Bethlen István már idézett hadba hívó parancsából is kitűnik, a fejedelemség haderejébe „magyar gyalogokat” vártak a szászok részéről is. Ez kézenfekvő magyarázattal szolgálhat arra a jelenségre, hogy a Brassóban kiállított csapat név szerint ismert tagjai túlnyomó többségében magyar nevéűek voltak.³⁴ Mielőtt a csapat fejedelmi szolgálatba lépett volna, a többi erdélyi hadhoz hasonlóan a fejedelem megmustrálhatta, jöllehet erre nem került minden esetben sor. A brassói számadáskönyvekben fennmaradtak az 1616-os mustra körülményei, amikor a Fogarasban tartózkodó és brassói látogatásra készülő Bethlen Gábor színe elé rendelte a Brassóban kiállított századot. A mustrára a darabontokat soron kívül Fogarasba szállították, és külön ellátmányban részesültek: a közkatonák 50 dénárt, a hadnagy 6 forintot, a vicehadnagy 3 forintot kapott az eseményre.³⁵ Bethlen Gábor májusi tábori utasításaiból azt is megtudhatjuk, hogyan osztották be a csapatot az erdélyi fejedelmi haderőbe. A brassói katonákat is „registrumba” vették, majd egyesültek a szász gróf – vagy helyettese – által vezetett szász egységgel. Az így kiállított fekete darabontokat betagolták a fejedelemség többi, feudális alapon szervezett vármegyei és székely gyalogos egységei közé. Ekkor, 1616-ban a szászokat a nemesség gyalogjaival együtt Besenyei Menyhárt deákra bízták, míg az egész gyalogság vezetését Béli Kelemen látta el.³⁶

A fejedelemségkori Erdély hadi normáinak megfelelően a darabontokat Brassó saját szekereivel és fuvarosaival szállította a megadott helyre, és felszerelésük³⁷ egy részéről is maga gondoskodott. Külön tételt jelentett a katonák felruházása „von Fu auff”,³⁸ azaz tétőtől talpig. A brassói csapat saját zászló alatt vonult harcba, melyet egy helyi szabó készített vörös színű bogáziából vagy egyéb minőségi kelméből, közepére pedig a város címerében

is ékeskedő arany koronát hímezte. Ezen kiadások mellett természetesen a zsold kifizetése is a városi kasszát terhelte, melyet általában havi bontásban, „hópénzként” kezeltek, bár a fejedelem nem ritkán két-háromhavi zsolddal ellátva rendelte magához a fegyvereseket. A katonák fizetsége beosztásuktól és felszereltségüktől függött. A fizetési lajstrom élén természetesen a hadnagy állt, aki 16-20 forintot kapott a megbízásért.³⁹ Helyettese, a tizedesek közül kiemelt vicehadnagy 8 forintban részesült. A tizedesek fizetsége 4-4,50 forintot tett ki, ugyanennyi járt a zászlótartónak, a dobosnak és a borbélynak is. Ettől mindössze egy forinttal maradt el a közkatonák jussa, akik 3-3,50 forintnyi illetményben részesültek.⁴⁰ A város megfizette továbbá a kapitány szolgálatára rendelt legényt is,⁴¹ aki a maga 3 forintjával a rangsor legalján foglalt helyet. Az első zsold kifizetése az adatok alapján a toborzás idején megtörtént, a további járandóságokat utólag fizették, időről időre a katonák után küldve aktuális szolgálati helyükre. Amennyiben a küldetés nem kerek hónapokat tett ki, töredéköszeget is számítottak. A szolgálatban eltöltött idő alatt a magasabb rangúaknak felszerelésükre fordított költségeit – lószerszám, fegyverek, dobok, zászlók javítása – is megtérítették, illetve különleges alkalmakkor 1-1 forint borraivalóban részesültek.⁴²

Brassói darabontokat legalább tíz alkalommal találunk a hadra kelő Bethlen Gábor szolgálatában, aki elsőként a Lippa és Jenő átadása körül fokozatosan kibontakozó, illetve a Habsburg udvar ellenséges magatartását kísérő konfliktushelyzet során. A városi számadáskönyv 1614. október 18-án jegyzi a fejedelem szászsebesi táborába parancsolt fegyvereseket, szám szerint 90 főt.⁴³ Indulásuk is ekkor történhetett, jöllehet október 19-én még bizonyosan a Barcaságban voltak, hiszen az Enyedről hazafelé tartó Andreas Hegyes brassói tanácsúr ezen a napon még itt, a volkányi erdőkben találkozott velük.⁴⁴ Az őszön Naszuh pasa közbenjárására ugyan sikerült elodáznia a várak visszaadását, Bethlen Gábor azonban továbbra is fegyverben tartotta táborát, így a brassói különítményt is. Csupán kilenc főt bocsátott haza november 23-án, minden tizedből egy-egy katonát, ismeretlen okokból.⁴⁵ A zsoldkifizetések alapján megállapítható, hogy a küldetést meghosszabbították legalább 1614 decemberéig,⁴⁶ továbbá arról is értesülünk, hogy a brassói katonákat közvetlenül Lippára vezényelték.⁴⁷ Bethlen Gábor 1615 januárjában hirdette meg az általános hadfölkelést,⁴⁸ ám erre már nem érkezett újabb brassói csapat. Ezt támasztják alá a számadáskönyvek adatai, hiszen újabb zsoldlisták helyett már csak a lippai helyőrség és a fejedelmi hajdúk zsoldjára fordított további összegeket könyvelnek Brassóban, melyet Szebenben, az egész szászságra kirótt hadi költségekkel együtt kezeltek.⁴⁹

A Bethlen Gábor uralkodásának első éveire jellemző bizonytalan külpolitikai helyzet 1616-ban ismét hadbalépésre adott alkalmat, mely a brassóiakat is érintette, elsőként a csaknem kétesztendei időhúzást követően mégis megvalósuló lippai ostrom során. A küszöbön álló konfliktusok árnyékában – és itt a lippai események mellett joggal gondolhatunk a Homonnai Drugeth György Habsburg hátszéllel folytatott felső-magyarországi tevékenységére is – Brassóban a felkészülés már az év januárjában megkezdődött. A számadáskönyvek adatai a sereg felszerelése során ritkán tesznek említést a fegyverekről: ezúttal is csupán a javítási költségek során találkozunk egy ágyúval, amelyet egy helyi kováccsal „foltoztattak”.⁵⁰ A fejedelmi parancsnak megfelelően a városgazda először február 13-án indított útnak 98 katonát, hogy részt vegyenek a Bethlen Gábor jelenlétében tartott fogarasi mustrán. A városgazda ebben az esetben nem részletezte a felmerült költségeket, csupán az 503 forintnyi végösszeget rögzítette.⁵¹ Ezt követően történt a katonák ruházatának és a felszerelés alapvető elemeinek elkészítése és javíttatása, melynek költségeiről a számadáskönyvek 1616. májusi

bejegyzései részletesen beszámolnak.⁵² A városbíró utasításait tükröző adatokból⁵³ viszont élénk színekkel rajzolódik ki előttünk, hogyan is nézett ki egy brassói gyalog és milyen el-látással bocsátotta is őt útjára a város. A darabontok „egyenruhája” dolmányból, mentéből és nadrágból állt, melyekhez 61 vég aba posztót vásároltak 230,30 forintért városi polgá-roktól, helyi kereskedőktől, illetve egy részét a töröcsvári harmincad vámtételeiből emelték ki. A zsebekhez és a gallérokhoz 14 könyök vörös morván anyagot és egyéb kiegészítőket, prémekeket használtak fel, 9,80 forint értékben. Külön gondoskodtak a hadnagy ruházatáról, melyhez 6 és 5/8 könyök barna fajlandi posztót és 8 könyök zöld karáziát használtak fel 25,85 forint értékben. A darabontok mentéjéhez való fekete és az előljárókéhoz – tizedesek és vicehadnagy, valamint a zászlótartó és a dobos – való vörös anyagot külön említik, erre 125,66 forintot költött a város, míg négy darab vörös mentét készen vásároltak 10,30 forint-ért.⁵⁴ A tizedek mellé rendelt élelemszállító szekereket fekete és szürke anyaggal borították be. Ezen felül megjavíttatták a város címerét viselő zászlókat és sátrakat, amelyeket szintén a csapat mellé adtak, és kifizették a kocsisokat is. A ruházat, a zsold és a mustra díja mellett ez további 13,49 forintjába került a városnak. A darabontokat végül május 21-én indítot-ták útnak Lippa felé, egy hónapra való zsolddal ellátva, melynek összege 371, 50 forintot tett ki. Az adatokat összesítve arra jutunk, hogy Brassóban a darabontok kiállításának költsége tetemes összeget, 1289,90 forintot emésztett fel. Ehhez járulnak még a további zsoldkifizetések, a szolgálati időtől függően.⁵⁵ A forrásokból az is kiderül, hogy júliusban, Lippa ostromát követően Brassó 32,82 forintnyi összeget fordított a harc során keletkezett kisebb-nagyobb veszteségek helyrehozására: kijavíttatta a ruhákat és a felszerelést, pótolta az elkallódott fegyvereket, és gyógyíttatta azt a három darabontot, akik megsérültek harc közben.⁵⁶ A számadáskönyvek alapján továbbá arról szerezhetünk tudomást, hogy a brassóiakat Lippa alól Kolozsvárra vezényelték.⁵⁷ Mivel a brassói zsoldkifizetések július hónappal megszűntek, azt gondolhatnánk, hogy ekkor a darabontok brassói megbízatása is véget ért.⁵⁸ Ellentmond ennek azonban egy 1617. február 6-án kelt bejegyzés, amely arról számol be, hogy a városgazda 378,50 forintot fizetett ki Bakos Bálintnak⁵⁹, amit az előző év folyamán előlegezett meg a városnak a Váradra rendelt brassói katonák zsoldjára.⁶⁰ Ez tehát arra utal, hogy Kolozsvárról átirányítva a brassóiak még legalább egy hónapig szolgáltak a Rhédey Ferenc várad kapitányra bízott hadak mellett.

Mivel Szkender pasa 1616-os fellépése a portai érdekeket sértő Movilák ellen a vona-kodó Bethlen Gábort is hadba szólította, a hadi készültség nem szűnt meg Erdélyben. A fejedelem augusztusban ütött tábornak a Moldvával határos Székelyföldön, ám harcban nem bocsátkozott. Andreas Hegyes augusztus 6-iki naplóbejegyzése szerint brassói darabontok is állomásoztak táborában, feltehetőleg azok közül, akiket még Lippára rendelt magához a fejedelem.⁶¹ És bár a török haderő szeptemberben győzelmet aratott Moldvában, Bethlen Gábor mégsem ereszhette szélnek seregét, hiszen a harcok egészen 1619-ig elhúzódtak. Ennek megfelelően az októberi segesvári országgyűlés úgy rendelkezett, hogy a vármegyei, székely és szász csapatok készen álljanak, a fejedelem parancsára „mindjárt felülhessenek és indulhassanak”⁶². Brassóban november 22-én tettek eleget a felhívásnak, és elindítottak 96 felszerelt gyalogot a fejedelmi táborba, miután a fent említett módon felszerelték őket.⁶³

A moldvai beavatkozást sikeresen halogató Bethlen Gábor nem tarthatott igényt huzamosabb ideig a városi különítményre, hiszen egészen 1617 nyarának végéig nem találkozunk zsoldkifizetésekkel, csupán a felszerelés apróbb javításairól hallunk.⁶⁴ Január 9-én még Prépostvári Zsigmond mellett tudjuk őket,⁶⁵ majd 26-án tértek csak vissza, Váradról.⁶⁶ Az

országgyűlés ugyan már júniusban elrendelte az újabb hadfölkelést,⁶⁷ a brassóiak készülődése mégis csak augusztus elején fokozódott. A brassói gyalogokat ugyanis a fejedelem székelyföldi táborába rendelték, hogy csatlakozzanak a moldvai expedícióhoz. Ennek megfelelően a városgazda augusztus 22-én indította útnak a brassói csapatot, a fejedelem engedelmének köszönhetően ezúttal csupán 90 főt.⁶⁸ A gyalogokat két hónapig tartották fegyverben, szeptemberben és október értesülünk zsoldkifizetésekről.⁶⁹ Az októberi könyvelés esetében azonban egyéb információk is magukra vonják a figyelmet. Úgy tűnik, a fejedelem nemcsak brassói katonákat vitt magával a moldvai hadjáratra, hanem mesterembereket – kovácsokat, bognárokat, ácsokat – és fuvarosokat, a hozzájuk tartozó szekerekkel és lovakkal együtt. Az is kiderül, hogy az expedíció „barcasági ügynek” számított, hiszen Brassóiak mellett szép számmal találunk külvárosiakat és más barcasági településről származókat a dologra fogottak között. A szűnyogszegi, óbrassói, feketehalmi, rozsnói, keresztényfalvi, prázsmári, hermányi, szentpéteri, kilencfalusi, volkányi és botfalusi férfiak számára a város utólag megtérítette a különleges szolgálatot.⁷⁰

A számadáskönyvekre hagyatkozva az 1620-as hadi eseményekre vonatkozóan vehetjük fel ismét a fonalat, hiszen 1618-19-ből nem állnak rendelkezésünkre hasonló adatok. Azt azonban már bizonyosan állíthatjuk, hogy 1620 decemberében újabb brassói csapat felszerelésére kapott utasítást a városgazda.⁷¹ A város 1621 tavaszáig rendezte zsoldjukat, az utolsó kifizetésre március 26-án került sor, részben Stenzel János kolozsvári megbízott, részben pedig a városgazda által. A bejegyzésben utalnak arra is, hogy több társzekeret is a fejedelmi táborba bocsátottak, amelyekhez 21 legényt alkalmaztak.⁷² Decemberben a városi darabontok szokatlan feladata kelti fel figyelmünket: Gyresch Jakab hadnagy vezetésével több felvonásban küldtek ki 70 darabontot a hegyekbe,⁷³ lőporral bőségesen felszerelve, nyilvánvalóan robbantáshoz készülve. Az adatok alapján joggal feltételezhetjük, hogy a katonák akciója annak a határvédelmi intézkedésnek a részét képezhette, mely során Bethlen Gábor elrendelte a szorosok szigorúbb ellenőrzését, majd járhatatlanná tételét a Kárpátok mentén.⁷⁴

Bethlen Gábor 1623-as nyugati hadjárata során újabb brassói század kiállítására került sor, amelyet augusztus 9-én indítottak a kolozsvári táborba, kéthavi zsolddal és a fentiekből már megismert, szokásos felszerelésekkel ellátva.⁷⁵ A fejedelem azonban hamarosan utánpótlás csapat kiállítását kérte, amire a hadi események tükrében már csak késve, november 21-én – éppen a hodolini fegyverszünet napján – került sor. Gyresch Jakab hadnagy vezénylete alatt ezúttal 65 főnyi brassói katonát küldtek az erdélyi hadakhoz. A vállalkozás mérlegét a következő esztendő januárjában vonták meg Brassóban. Az adatok arra derítenek fényt, hogy a három hónapra előre kifizetett zsold dacára Csukás István, aki a teljes brassói csapatért felelt, mégis kölcsönökből oldotta meg a darabontok és a kísérő személyzet kifizetését. A hitelezők között Mikó Ferenc, Balási Ferenc, Nemes Tamás és maga a városgazda szerepelnek, arra azonban nem kapunk magyarázatot, közreműködésükre miért is volt szükség.⁷⁶

Az 1623-24-es hadjáratot lezáró második bécsi béke csupán lélegzétvételnymi szünetet iktatott a háborús cselekményekbe. Bethlen Gábor egy esztendő elteltével már a Habsburgok ellen irányuló protestáns szövetség mellett kötelezte el magát, ennek fényében lépett házasságra második feleségével, Brandenburgi Katalinnal. A fejedelmet már 1620-tól foglalkoztatta az idegen zsoldosok felfogadásának gondolata, amelyre többízben sort is kerített, s úgy tűnik, 1623-tól állandó német hadat tartott fegyverben, békeidőre pedig Alvincot jelölte ki számukra lakóhelyül. Létszámuk ingadozó volt, kétszáztól ezerkétszáz főig terjedt.⁷⁷ Esetünkben az a csoport tart számot érdeklődésre, amelyik 1625 májusában érkezett a pro-

testáns német tartományokból Erdélybe, állomáshelyükként pedig valószínűleg a fejedelmi birtokokat jelölték ki. A jövevények jelenléte Brassót is érintette, hiszen a „Moser” néven említett német katonáknak tett kisebb-nagyobb szolgáltatások rendre feltűnnek a városi számadáskönyvekben. A legjelentősebb tételt mindezek közül 1625-ös felbukkanásuk jelentette, ekkor Bethlen Gábor ugyanis egyszerűen a városra terhelte azoknak a zsoldosoknak az ellátási költségét, akiket Fogarasban helyezett el. Az 1996 forintot kitevő summát hat lóval szállították át a fogarasi várba.⁷⁸ A háborús készülődés valójában csak augusztusban érte el a várost, katonaaállításra ugyanis ekkor került sor Brassóban, a városgazda 21-iki bejegyzése alapján. A 99 főnyi gyalog mellett a fejedelem táborába társzekerek is indultak, a szászszágra kirótt mennyiségből tizenhárom szekér felszerelése és Fehérvárra bocsátása terhelte a brassóiakat. Ebben az esetben a szekerekről is részletesebb információkat szerezhetünk: minden jármű mellett két-két legény szolgált, egyenként 4 forintnyi fizetségért, a katonákhoz hasonló ellátás mellett.⁷⁹

1626-ban nem állított ki fizetett hadat a város, csupán a városi darabontok közül bocsátottak egy kisebb csapatot a fejedelemhez Kassára, Rozsnyai György vezénylete alatt, kéthavi zsolddal ellátva. A katonákkal 100 darab nyerget és lószerszámot fuvaroztattak, valamint lőport is adtak melléjük.⁸⁰ A küldetés bizonyára Brandenburgi Katalin érkezésével függött össze,⁸¹ és el is húzódnak, mert április 4-én még nyolcnapi zsolddal egészítették ki a katonák járandóságát.⁸² Az 1626-os hadi eseményekben való részvétel már egészen más lapra tartozik. Bár Bethlen Gábor csupán augusztusban vonult hadba a Habsburgok ellen, Brassóban a hadi készülődés már májusban kezdetét vette. Ezúttal a városgazda feljegyzéseiből arról is értesüléseket szerezhetünk, hogy a hadfogadás a városban előzetes mustrával egybekötött toborzással indult. Erre 6 forintot rendelt a város, valamint további 8 forintot az ilyenkor szokásos „grosses Schiessen” vagyis „nagy lövetés”⁸³ költségeinek fedezésére.⁸⁴ A már felfogadott hadat Brassó július 29-én megmustrálta és jegyzékbe vette, majd elindította a fejedelem radnóti táborába, ám sajnos pontos létszámadatokat ezúttal nem jegyeztek le a számadáskönyvbe.⁸⁵

A csapat összetételéről az 1627. január 29-én kelt bejegyzés árulkodik, amelyben a városgazda elszámolt Fekete György darabonhadnaggyal. Mindebből megtudhatjuk, hogy a 95 főnyi katonának és a melléjük adott két kocsisnak az 1626 augusztusában történt kéthavi kifizetést követően további másfél hónapra fizették ki a zsoldját, ami azt jelenti, hogy a brassói csapat 1626. november közepéig állt szolgálatban. Az adatok azt is tükrözik, hogy Fekete György Kassán 90 forint kölcsön felvételére kényszerült egy bizonyos Kovács István deáktól,⁸⁶ amit szintén ekkor rendezett el a város. A városgazda külön tesz említést a katonafeleségekről, akik a szolgálati idő alatt összesen 70 forintnyi juttatásban részesültek.⁸⁷ Továbbá megtudhatjuk, hogy a brassói különítmény tagja volt még egy ismeretlen funkciójú cigánylegény, akinek 6 forintnyi járandóságát április 21-én utalta ki a város.⁸⁸

Bethlen Gábor uralkodásának utolsó két évében mérséklődött a hadkészültség Brassóban, hiszen a fejedelem már nem bocsátkozott háborúba, így ekkor már a zsoldos gyalogok kiállítására sem került sor. Mindkét esztendőben csupán a városi darabontok helyi mustrájáról értesülünk,⁸⁹ akiket elsősorban brassói-barcasági feladatok megoldására vetettek be. 1629 áprilisában találkozunk csak olyan bejegyzéssel, amely némiképp módosítja ezt a képet: a városgazda megállapította, hogy a városi darabontok az utóbbi időben sokat tartózkodtak a fejedelem mellett Magyarországon, jóllehet feladatukat nem említi. Mindez 200 forint kiadást jelentett a városnak, amit Daniel Mihálytól voltak kénytelenek kölcsönözni.⁹⁰

Mindeddig kevés szó esett a fegyverekről és hadi anyagokról, amelyeket Brassó állított ki saját katonái, illetve a fejedelmi hadsereg számára. A brassói katonák felszereltségét vizsgálva azzal a ténnyel szembesülünk, hogy a számadáskönyvek egyetlen egy fegyver rendelkezésre bocsátásáról sem szólnak a város zsoldos gyalogjainak tekintetében. Egyéb fejedelemségkori mintákat figyelembe véve⁹¹ valószínűnek vehetjük, hogy a katona Brassóban is maga kellett gondoskodjon megfelelő harci eszközről és annak karbantartásáról, amit a mustrán le is ellenőriztek, Brassóban és a fejedelmi táborban egyaránt. Közismert, hogy a fejedelemségkori gyalogok, így a szászok által kiállítottak is könnyű fegyverzetben, különösebb védelmi eszközök nélkül, karddal, csákánnyal vagy lőfegyverrel vonultak hadba.⁹²

Más lapra tartozik azonban azoknak a fegyverszállítmányoknak az ügye, amelyek fejedelmi rendelésre, nagyobb hadjáratok idején hagyták el a várost. Jellemzően könnyű kézi fegyverekről volt szó, kardokról és kopjákról, szekercékről és sisakokról. Valamennyi közül a kopják előállítására képezte a legnagyobb tételt. Bethlen Gábor 1614-ben két alkalommal, júliusban és októberben rendelt 300-300 darabot belőlük,⁹³ 1615-ben egy brassói ajtónállóval küldtek el ismeretlen mennyiséget.⁹⁴ Újabb fegyverszállítmányról 1620-ból hallunk, az év májusában 2000 kopját csomagoltak vászonba és vittek Fehérvárra tizenkét ökrös szekérrel,⁹⁵ majd augusztus 30-án érkezett meg Farkas Péter, a „helytartó szolgálja”, hogy újbabbakat rendeljen. A szállításra decemberben került sor, ekkor 400 darabot küldtek belőle Kolozsvárra.⁹⁶ 1621 májusában újabb 2000 kopját,⁹⁷ augusztusban ismeretlen mennyiséget csomagoltak Brassóban.⁹⁸ 1623 januárjában 200 kopját és ugyanennyi szekercét indítottak útnak Marosvásárhely felé, egy napos eltéréssel másik 200 kopját pedig Fehérvárra.⁹⁹ Ezen felül a brassói megbízott, Gyresch Jakab még sátrakat és pokrócokat is szállított a fejedelmi táborba.¹⁰⁰ Ebben az évben még júliusban szállítottak ismeretlen mennyiséget,¹⁰¹ szeptemberben pedig 500 darab kopjatokat.¹⁰² 1625 augusztusában ismét kopják szállításáról értesülünk Brassóban, a gubernátor megbízásából.¹⁰³ Mennyiségét nem ismerjük, sem az 1626-os szállítmányét, amelyet februárban továbbítottak Fehérvárra.¹⁰⁴ Ebben az esztendőben különleges tétel is szerepelt a szállítási listákon: a fejedelem 200 pár csizmát rendelt Váradra a brassói vargáktól.¹⁰⁵ Bethlen Gábor uralkodásának utolsó hadi rendelését 1626. november 20-án teljesítették Brassóban, ekkor 200 darab bőrből készült német katonai vért került ki a brassói mesterek keze alól.¹⁰⁶ A fegyvereket brassói céhek állították elő, a kopjakat jellemzően a pajzskészítők céhe. Név szerint csupán egyetlen egyet ismerünk a gyártók közül a vizsgált időszakból, egy bizonyos Zsigmond mestert, aki az 1620-as kopjarendeléseket gyártotta le. Ő arra is kitűnő példát szolgáltat, hogy a város – hasonlóan a már említett szabókhöz – esetenként adós maradt a munkadíjjal, amit utólag – ebben az esetben 1620. december 28-án 68,30 forintértékben – rendeztek.¹⁰⁷

Mint az előző felsorolásból is kiderül, Brassó elsősorban kopjakészítéssel járult hozzá a fejedelmi fegyvertár gyarapításához, ez azonban semmi esetre sem tartozott a költségesebb hadi eszközök közé. Ennek ellenére – vagy talán éppen ezért – a kopja a kora újkori harcterek kedvelt kézfegyvereként Bethlen Gábor hadseregében is igen kelendő volt, a fejedelem mindenekelőtt ütőképes lovassága számára biztosította a megfelelő mennyiséget.¹⁰⁸ A fenti adatok tükrében Brassó legalább 5400 darabbal járult hozzá mindehhez Bethlen Gábor hadjáratai során. A számadáskönyvek adatai a felmerülő költségekre is vetnek némi fényt: a kopjatok előállítási költsége 14 dénár volt,¹⁰⁹ magát a kopját 16-40 dénárból lehetett kihozni.¹¹⁰ Tekintve az elkészített kopják mennyiségét, úgy becsülhetjük, hogy ez legalább 1000 forintos többletet jelentett a városnak a hadi kiadásokban. Mindezt tetézték a fegyverek

elszállítására fordított kiadások, a szekérfogadás, a fuvaros bére, és csomagolás költségei is. Mivel ezek meglehetősen rendszertelenül, gyakran az értelmezést lehetővé tevő kommentár nélkül fordulnak elő a számadások között, a ráfordítások mértékét még csak becsülni sem lehet. Egyedül a fuvarozásról vannak általános ismereteink, az egész szászságra vonatkozóan. Bethlen Gábor saját megfogalmazása alapján is tudhatjuk, „*eleitől fogva minden fejedelmek idejében partialis és generalis hadaknak instaurálásakor is az ágyukat, taraczkokat és egyébféle azokhoz való tüzes szerszámokat, machinákat az szász papok lovai hordozták*”¹¹¹. Az idézett szöveg folytatása egybevág a foghíjas brassói adatokkal abban a tekintetben, hogy a szászok valószínűleg minden tőlük telhetőt elkövettek e teher mérséklésére: 1626. július 1-én azt írja ugyanis a fejedelem, hogy a szászság ne akadékoskodjon a fuvaroztatás tekintetében, hanem késedelem nélkül küldjenek huszonnégy hatlovas erős szekeret a megfelelő személyzettel együtt, a szász papok szokásos kötelezettségeként.¹¹²

Mindent összevetve a brassói szász közösség példája alapján levonhatunk néhány általánosabb érvényű következtetést a Szász Universitas és az erdélyi fejedelmi had vonatkozásában is. Először is a létszám kérdése szúr szemet. A fejedelmek minden próbálkozása dacára, a szász kontingens létszámát nem sikerült 5-600 fő fölé emelni. Ebben része lehetett a szászok eredményes ellenállásának, amely – mint a néhai telepések erdélyi története során mindig – az Andreamura hivatkozva kardoskodott az uralkodó által támasztott követelések minimalizálásáért, ebben az esetben úgy tűnik, eredményesen. A szász had – közötté a brassóiak megközelítőleg százfős csapata – csupán elenyésző része Bethlen Gábor időszaktól függő, 10-20.000 főnyi hadseregének, melyben kétségkívül a hajdúké, valamint a lovasságé volt a döntő szerep.¹¹³ Bethlen Gábor háborúiban a gyalogok másodlagos szerepén a szász fekete darabontok jelenléte semmit sem változtatott, hiszen sem kiképzésük, sem pedig felszereltségük nem különbözött a többiekétől, ez pedig a számukra kiutalt zsoldösszegeken is tetten érhető. Egy brassói gyalog – és bátran kiterjeszthetjük ezt valamennyi szász gyalogra – semmivel sem képviselt nagyobb harcértéket vármegyei vagy székelyföldi társainál, messze elmaradva a fejedelem külföldön toborzott zsoldosaitól.

Annál is nagyobb a hasonlóság az említett katonák között, hogy a szászok által kiállított had is döntően magyarokból állt. E jelenség magyarázatában a magam részéről vitatom azt a Lovas Rezső által a negyvenes években feltételezhetően aktuálpolitikai megfontolások alapján felállított, történetírásunkban mégis máig kísértő nézetet, mely szerint a szász katonák bevetését azért kerülte volna a fejedelem, mert „Bethlen nem túlságosan bízott bennük”¹¹⁴ és „a szászok és oláhok használhatatlannak bizonyultak”¹¹⁵. A szászföldi magyar katonák toborzásának magyarázatát gyakorlati szempontokban – utalok az erdélyi hadsereg magyar vezényleti nyelvére – kereshetjük. A katonákat jellemzően Brassó magyar és székely lakosságú jobbágyfalvaiból, Apácáról, Krizbáról és más, hétfalusi településekről toborozta,¹¹⁶ ez pedig további hatalmi kérdéseket is felvet Brassó és a fennhatósága alá tartozó Barcaság viszonyára vonatkozóan, jöllehet ezek részletes tárgyalására itt terjedelmi okokból nincs mód. A brassói gyalogok és az erdélyi fejedelmi hadsereg egyéb gyalogos katonái között egy ponton azonban lényeges különbség fedezhető fel: a város mindig is kínosan ügyelt katonái pontos kifizetésére, akár kölcsönök árán is. Ennek egyik legfontosabb következménye az lehetett, hogy a korszakban viszonylag ritkán hallunk a brassói katonák fegyvelmezési problémáiról.¹¹⁷ A város felszerelésükről is szerényen, de körültekintően gondoskodott, bár természetesen Brassót, Erdély egyik leggazdagabb városát is érintették ellátási zavarok, ennek egyik megnyilvánulási

formája az az 1617-es eset, amikor nem kaptak elegendő fekete posztót a katonák mentéjéhez, így abban az esztendőben a brassói fekete darabontok zöldben vonultak hadba.¹¹⁸

A fentebb ismertetett adatokat áttekintve biztonsággal állíthatjuk, hogy a szászság Bethlen Gábor uralkodása idején nem hadi tevékenysége révén nyújtotta a legtöbbet az ország számára, még akkor sem, ha tekintetbe vesszük, hogy a tanulmányban részletesebben bemutatott katonaiállítást önmagában még nem jellemzi a szász háborús szerepvállalást: az Universitást emellett változó mértékű fuvarozási és ellátási kötelezettség is terhelte, nem is beszélve a fejedelemtől rendszeresen érkező fegyverrendelésekről. Ezen felül tekintetbe kell vennünk azt is, hogy az elmondottak távolról sem tesznek lehetővé semmilyen további következtetést olyan fontos és történetírásunkban népszerűbb kérdésekre vonatkozóan, mint a szászság lojalitásának vagy politikai attitűdjeinek megbecsülése. A brassói helyzet vizsgálata a hadügyek terén csupán azt igazolja, hogy a város – egyben a szászság – teljesítménye az erdélyi állam kötelékében Bethlen Gábor uralkodása idején is egyedül az állami szolgáltatások és kiváltságok középkori eredetre visszatekintő komplex rendszerében nyer értelmet. Vitán fölüli áll továbbá az is, hogy a szászföldi viszonyok részletekre kiterjedő, forráscentrikus vizsgálata további újdonságokkal szolgálhat az erdélyi állam működésének mind alaposabb, valamennyi rendi nemzet történetét egyaránt szem előtt tartó feltérképezése során.

BIBLIOGRÁFIA

- Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt.* Band IX. Kronstadt, 1999, Aldus Verlag.
- Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt.* Band IV. Kroniken und Tagebücher I. Brassó, 1918.
- FRANZ ZIMMERMANN – CARL WERNER – GEORG MÜLLER (szerk.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* I. Hermannstadt, 1892.
- GEORG KRAUS: *Erdélyi krónika. 1608 – 1665.* Fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Vogel Sándor. Budapest, 1994.
- SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek.* Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. VI. Budapest, 1880.
- SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek.* Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. VII. Budapest, 1881.
- Bethlen Gábor levelei.* Történelmi Tár. 1885.
- Levelek és acták Bethlen Gábor történetéhez.* Történelmi Tár. 1886.
- GÜNDISCH, KONRAD: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen.* Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Band 8. 1998, Langen Müller.
- TEUTSCH, GEORG DANIEL: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk.* I. Hermannstadt, 1899.
- B. SZABÓ JÁNOS – SOMOGYI GYÓZÓ: *Az erdélyi fejedelemség hadserege.* Budapest, 1996.
- OLCHVÁRY ÖDÖN: Bethlen Gábor hadseregének szervezete és hadviselési módszere. *Had-történelmi Közlemények,* 1888.
- GYALÓKAY JENŐ: Bethlen Gábor mint hadvezér. *Had-történelmi Közlemények,* 1929.
- LOVAS REZSÓ: A szász kérdés Bethlen Gábor korában. *Századok,* 1944.
- WITTMAN TIBOR: *Bethlen Gábor mint hadszervező.* Budapest, 1952.
- LIPPAI ERVIN (főszerk.): *Magyarország hadtörténete* I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Budapest, 1984, Zrínyi Katonai Kiadó.
- MAJA PHILIPPI: *Kronstadt.* Braşov (Kronstadt), 2006.
- MIKA SÁNDOR: *Weiss Mihály.* Egy szász államférfiu a XVII. századból. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest, 1893, A Magyar Történelmi Társulat kiadása.

JEGYZETEK

- ¹ A szász források Stadthann, villicus vagy questor néven említik.
- ² Vö.: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. I–III. Rechnungsbücher. Brassó – Kronstadt, 1886–1896.
- ³ Arhivele Naționale ale României Filiala Brașov. Socoteli vilicale. (A továbbiakban: ANR FB Stadthannenrechnungen.) V/19-V/23. A forráscsoport feltárása 2008–2009-ben zajlott, a brassói levéltár mai épületében, a Kovács-bástyában. Ezúton is szeretném megköszönni Gernot Nussbachernek áldozatkész közreműködését, amelyet a szövegek tanulmányozásában, a nehezen olvasható részek megfejtésében, valamint a barcasági szász világ megismerésében és megkedvelésében nyújtott nekem.
- ⁴ Nem mellékes szempont, hogy az Andreamum kibocsátásának ideje szoros összefüggésben áll a Német Lovagrend kellemetlenné váló barcasági tevékenységével. A napjainkban már általánosan elfogadott nézet szerint II. András király a túlzott önállóságra törő lovagok kiűzését éppen a szász hospesek helyzetének rendezésével készítette elő. 1225-ben a Barcaságba vezetett hadjárata során legyőzte a lovagokat, Brassót pedig a székely ispán hatáskörébe rendelve visszacsatolta a királyi közigazgatási rendszerbe. Számolt viszont azzal, hogy a lovagok kiiktatása a térségben komoly veszteséget jelent gazdasági és hadászati vonatkozásban is. A szászok – akkor még „teutonok” – kötelezettségeinek és privilégiumainak rendszerbe foglalása és írásos rögzítése megfelelő biztosítékkal kecsgettetett arra vonatkozóan, hogy a privilégizált közösség betöltsé a lovagok után támadt úrt határvédelmi-hadászati és gazdasági tekintetben egyaránt. Vö.: KONRAD GÜNDISCH: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Band 8. 1998, Langen Müller. (A továbbiakban: Gündisch.) 38–39.
- ⁵ „*Milites vero quingenti infra regnum ad regis expeditionem servare deputentur, extra vero regnum centum, si rex in propria persona iverit, si vero extra regnum iobagionem miserit sive in adiutorium amici sui sive in propriis negotiis quinquaginta tantummodo milites mittere tenentur nec regi ultra praefatum numerum postulare liceat nec ipsi etiam mittere teneantur.*” FRANZ ZIMMERMANN – CARL WERNER – GEORG MÜLLER (szerk.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt, 1892. Nr. 43. 32–35.
- ⁶ Gündisch, 52.; GEORG DANIEL TEUTSCH: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. I. Hermannstadt, 1899. (A továbbiakban: Teutsch.) 122–135.; Georg Hecht, a kardforgató szebeni polgármester a legismertebb győző a középkori Szászföldön, akit az 1479-es kenyérmezei ütközetben nyújtott teljesítményéért Hunyadi Mátyás lovagi címmel tüntetett ki. Vö.: Gündisch, 62.; Teutsch, 134.
- ⁷ Vö.: B. SZABÓ JÁNOS – SOMOGYI GYŐZŐ: *Az erdélyi fejedelemség hadserege*. Budapest, 1996. (A továbbiakban: *Az erdélyi fejedelemség hadserege*); OLCHVÁRY ÖDÖN: Bethlen Gábor hadseregének szervezete és hadviselési módszere. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 601–616. (A továbbiakban: Olchváry.)
- ⁸ Unio tárgyalások az országgyűlésen. 1614. február 23. – március 16. SZILÁGYI SÁNDOR: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. VI. Budapest, 1880. (A továbbiakban: EOE VI.) 407.
- ⁹ A fehérvári országgyűlés törvényei. 1614. szeptember 27. – október 7. EOE VI., 181.
- ¹⁰ A segesvári országgyűlés iratai. 1616. október 9. – november 7. 7. cikkely. SZILÁGYI SÁNDOR: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. VII. Budapest, 1881. (A továbbiakban: EOE VII.), 389.; Bethlen István rendelete a szászokhoz hadak fogadása ügyében. 1621. május 21. EOE VII., 558.
- ¹¹ Vö. A fehérvári országgyűlés törvényei. 1620. április 5–20. 7–8. cikkely. EOE VII, 541–542.
- ¹² Bethlen István rendelete a szászokhoz hadak fogadása ügyében. 1621. május 21. EOE VII., 558.

- ¹³ A Hunyadi Mátyás uralkodása idején összeforrott Szász Universitas a következő egységekből állt: Szeben anyaszék és a hozzákapcsolt „Hét Szék”, a megyesi és helyi „Két Szék”, illetve a brassói és a beszercei kerületek. A szászokat terhelő kötelezettségek egy részét – így az említett adókat és hadi terheket – egyben szabták ki a Szeben központú Szász Universitasra. Ezt követően a szász közösségek delegáltjai az Universitas szebeni gyűlésein határozták meg, hogy az egyes székek és kerületek mennyivel járulnak hozzá a közös terhek viseléséhez. Az elosztás során figyelembe vették az adott közösségek lélekszámát és gazdasági potenciálját, ennek megfelelően a teljesítések élvonalában rendre a nagyobb városok – elsősorban Szeben és Brassó – vidékét találjuk.
- ¹⁴ A városi védművek a mai napig őrzik a céheken alapuló védelmi rendszer emlékét: a tornyokat és bástyákat azokról a céhekről nevezték, el akik védelmüket ellátták a hozzátartozó falszakasszal együtt, például Takács-bástya, Kovács-bástya, Ötvösök bástyája, Kötélverők bástyája, stb. A XVI. század második feléből már olyan adatokat is ismerünk, mely a szükség esetén fegyvert ragadó céhesek között a tűzfegyverek elterjedésére is utalnak. Egy 1542-ből származó oklevél hátuljára firkálva ugyanis fennmaradt az a lajstrom, mely tizenhárom brassói céh által kiállított tüzekek létszámát összesíti. Vö.: Verzeichnis der von verschiedenen Kronstädter Zünften gestellten Büchenschützen. In *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. Band IX. Kronstadt, 1999, Aldus Verlag. 190–191.
- ¹⁵ 1613-tól Gyresch Jakab, majd 1626-tól Fekete György.
- ¹⁶ ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 561.; V/21, 645.; V/23, 124.
- ¹⁷ ANR FB Stadthannenrechnungen V/23, 91.; V/21, 645.
- ¹⁸ ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 565.; V/20, 854.; V/21, 648–649;
- ¹⁹ Vö.: ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 348–349. 521.
- ²⁰ Vö.: ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 402. 550.
- ²¹ Vö.: ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 403–406.
- ²² Vö.: ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 563.
- ²³ ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 476; V/21, 437.; Egy 1628. február 11-én kelt bejegyzés külön kiemeli azokat a darabontokat, akik Bethlen Gábor brassói tartózkodása idején a fejedelem és főemberei szállásán teljesítettek rendkívüli szolgálatot. ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 575.
- ²⁴ ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 410–413. 471.
- ²⁵ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 436.
- ²⁶ ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 297.; V/22, 893.; V/23, 52. 198.
- ²⁷ A városi seregek esetenként eltértek ettől a számtól, így 1614-ben 90, 1616 májusában 98, novemberében 96, 1620-ban és 1623 augusztusában ugyancsak 96 fő, majd 1623 novemberében 65, 1625-ben 99, 1626-ban 95 brassói katona érkezett a fejedelem táborába.
- ²⁸ 1614-ben Hans Schuster. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 462.; 1616–1617-ben, illetve 1620–23-ban és 1625-ben Csukás István. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 610. 719. 835. 853.; V/22, 410. 887.; 1626-ban Fekete György. ANR FB Stadthannenrechnungen V/23, 193.; 1623-ban a kiegészítő csapat élén Gyresch Jakab. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 419.
- ²⁹ A tizedesek nevét csak ritkább esetben tartották említésre méltónak a városgazdák, így csak néhány év vonatkozásában ismerjük őket. Név szerint említett tizedesek: 1614-ben Fekete János, Mihály deák (Nagy Mihály), Balaskó Ferenc, (Fölvinczy) Márton deák, Laczó András, Székely András, Monostori János. Stadthannenrechnungen V/20, 425.; 1625-ben Török Bálint, Erdély Mihály, Benkő Jakob, Giresch Tomas, Forgács Bálint, Béli János, Gergő Mihály, Vánca János. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 887-888.
- ³⁰ 1614–1617-ben, illetve 1620-23-ban és 1625-ben Bandi Pál. Stadthannenrechnungen V/20, 425. 610. 853.; V/22, 410.887.; 1623-ban a kiegészítőcsapatban Forró György. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 419.;

- ³¹ 1614-ben Fekete Péter. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 424.; 1616-ban Dobos János. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 719.; 1620-ban Dobos Péter és Dobos János, utóbbi valószínűleg 1621-től 1623-ig, illetve 1625-ben. ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 73. 205.; V/22, 410. 887.; 1623-ban a kiegészítő csapatban Bartha György. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 419.
- ³² 1614-ben Fekete István. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 424.; 1616-ban Benkő Jakab. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 719.; 1623-ban és 1625-ben Feredős Márton. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 410. 887.; Az 1623-as kiegészítőcsapatban Kozák István. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 419.
- ³³ 1614-ben Schärer nevű. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 424.; 1616–1617-ben, illetve 1620–23-ban Borbély Lőrinc. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 719.; 1625-ben Borbély János. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 887.
- ³⁴ A számadáskönyvek vezetésére nem jellemző az a gyakorlat, hogy megváltoztatták, lefordították volna a tulajdonneveket, legfeljebb a helyesírás terén tapasztalható bizonyos eltérések, németesítések. Ennek megfelelően meglehetősen biztonsággal állíthatjuk, hogy a magyar nevek magyarokat, a német nevek szászokat takarnak. A katonákat rendre Brassó jobbágyfalvaiból és a Barcaság egyéb, Brassótól függő helységeiből toborozták, ahol jelentős magyar és székely lakosságot találunk. Ennek dacára tudomásunk van német nevű katonákról is, akik feltételezhetően rendelkeztek a magyar vezényleti nyelvű fejedelmi hadseregben megkövetelt magyar nyelvtudással. Sajnos csupán kivételes esetben értesülhetünk arról, pontosan honnan származott az illető katona: 1621 novemberében egy tizedesről jegyzi meg a városgazda, hogy Apácáról való. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 1019.
- ³⁵ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 610.
- ³⁶ *Disciplina militaris in expeditione Lippensi ab illustrissimo principe et domino Gabriele Bethlen exhibita.* In *Bethlen Gábor levelei.* Történelmi Tár. 1885. 440.
- ³⁷ A brassói csapat felszereltsége csupán csekély eltéréseket mutat a vizsgált időszakon belül. A fejedelmi elvárásokról árulkodik Bethlen István gubernátor 1621. május 21-iki hadfogatási rendelete, melyben minden tíz legényre rendel egy négyökrös szekeret élelemmel, valamint egy sátrat a hópénzen felül. Ezzel szemben a városi számadáskönyvek általában csupán két-három szekér élelemről számolnak be. Vö.: ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 424–425. 647. 719. 824. 854–855.; V/21, 205–206.; V/22, 244. 413. 470–471. 887–893.; V/23, 39.
- ³⁸ ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 1149.
- ³⁹ Ez igen magas fizetségnek minősült a város rendszeres szolgálatban álló, fizetett alkalmazottaihoz képest, hiszen a legbőkezűbben jutalmazott brassói tisztviselők, a jegyző és az iskola rektora sem kaptak többet 25-30 forintnál negyedévente. Vö.: ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 583.
- ⁴⁰ A források alapján feltűnő, hogy a tizedesek és a közkatonák esetében az első zsold 50 dénárral több volt, mint a rákövetkezők. Ennek oka feltételezhetően az lehetett, hogy a toborzás során bizonyos felszerelési tárgyakra maguknak kellett gondoskodni, s éppen a különbözetet, 50 dénárt kapták, amennyiben a küldetés előtt vették mustra alá őket. Vö. Bethlen István rendelete a szászokhoz hadak fogadása ügyében. 1621. május 21. EOE VII, 558.; Stadthannenrechnungen V/20, 424–425.; A brassói katonák fizetsége lényegében megegyezik a fejedelmi hadseregben szolgáló fizetett hadak zsoldjával. Vö.: WITTMAN TIBOR: *Bethlen Gábor mint hadszervező.* Budapest, 1952. 23.
- ⁴¹ A csapatot vezénylő hadnagynak a személyes szolgálatára rendelt legényen kívül saját sátor és közlekedési eszköz – ló vagy szekér – is járt. Vö.: ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 411.
- ⁴² ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 434. 462.
- ⁴³ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 424–425.

- ⁴⁴ Diarium des Andreas Hegyes. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. Chroniken und Tagebücher IV. Brassó, 1918. (A továbbiakban: QGSK Hegyes.) 506.
- ⁴⁵ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 432.
- ⁴⁶ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 434.; A katonákat Lippáról Váradra vezényelték, majd haza bocsátották őket Brassóba. QGSK Hegyes, 512.
- ⁴⁷ Stadthannenrechnungen V/20, 462.
- ⁴⁸ Bethlen Gábor hadfőfelkést hirdet. 1615. január 18. EOE VII, 209–211.
- ⁴⁹ „29. Dito (May.) Schickt durch den Andras Deak und Talpas Marton ihn die Hermanstad an unserer Portion des Lippay Praesedi(um) R 228.– Item An der auszallung der hayduken wegen der R 1000.- auff uns treffendt R 190.–” ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 513.
- ⁵⁰ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 647.
- ⁵¹ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 610.
- ⁵² ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 644–647.
- ⁵³ A számadáskönyvek 1616. májusi bejegyzései híven tükrözik a feszült belpolitikai helyzetet Erdélyben. Ekkor ugyanis rendhagyó módon a városbíró kezelte a városi javakat, hiszen a hasonló ügyekben egyébként illetékes városgazda, a Bethlen Gábor elleni összeesküvésben részes Johannes Benkner pere ekkor már folyamatban volt. Vö.: ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 641. 644.
- ⁵⁴ A szász katonákat fekete egyenruhájuk – pontosabban mentéjük – után nevezték „fekete darabontoknak” az erdélyi hadseregben. Mint láthattuk, ez a közkatonákra vonatkozott, előljáróik esetében a zöld és vörös színek domináltak. Előfordulhatott azonban az is, hogy a városban nem állt rendelkezésre elegendő mennyiségű fekete posztó, ebben az esetben mással pótolták. Így történt 1621 decemberében, amikor a brassói darabontok egy része zöld mentében volt kénytelen hadba vonulni. Vö.: ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 202.; A ruházathoz kötődően egyéb érdekességekre is fényt vetnek a számadáskönyvek adatai: ugyancsak az 1620-as katonaillesítés során következett be az az eset, hogy a szabó olyannyira elszabta az egyik darabont dolmányát, hogy a küszöbön álló indulás végett készen kellett vásárolni egyet Georg Teutsch brassói polgártól 3 forintért. Am az elszabott ruhadarab sem vezetett kárba, a takarékos brassóiak elhelyezték a törösvári vámtételek között. ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 205.; 1623-ban egy mente hiányzott a csapatnál, amelyet sebtében a magyar prédikátor fekete kabátjával pótoltak. ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 413.
- ⁵⁵ Ebben az esetben még további két alkalommal küldtek zsoldot a brassói katonák után, június 15-én 378,50 forintot és július 10-én 369 forintot. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 651. 656.
- ⁵⁶ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 656.
- ⁵⁷ Andreas Hegyes tudósítása szerint július 14-én került sor erre. Továbbá azt is megtudhatjuk naplójából, Brassóban július 23-án vették hírért Bethlen Gábor újabb tervének: Kolozsvárról megindul a moldvai határ felé, Szkender pasa megsegítésére. QGSK Hegyes, 556.
- ⁵⁸ Uo.
- ⁵⁹ Bakos Bálint nem csupán pénzügyi tevékenységével vívta ki a brassóiak bizalmát. Egyike volt azoknak, akik már Báthori Gábor regnálása idején aktív részesévé váltak a szászság önálló Habsburg-diplomáciájának, hiszen számtalanszor kockáztatta életét a fejedelem ellen Bécsben támogatást kereső Szász Universitas titkos levelezésének továbbítása során. Vö.: GEORG KRAUS: *Erdélyi krónika*. 1608–1665. Fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Vogel Sándor. Budapest, 1994. 84–85.
- ⁶⁰ ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 769.
- ⁶¹ QGSK Hegyes, 559.
- ⁶² A segesvári országyűlés irományai. 1616. október 9 – november 7. EOE VII., 389.

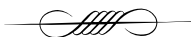
- 63 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 719–720.; A ruhadarabok varratását késedelmesen, csupán 1617. január 12-én fizették ki a szabónak. A bejegyzésből az is kiderül, hogy a dolmányok és menték munkadíja 35 dénár volt, míg nadrágot 15 dénárért varrt a mester. ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 764.
- 64 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 803. 822–824.
- 65 QGSK Hegyes, 575.
- 66 Uo.
- 67 EOE VII, 438.
- 68 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 835.
- 69 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 845. 855.
- 70 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 854–855. A költségek összesítése során az aprólékos városgazda még azt a vasalt kereket is feljegyezte, amelyet erőszakkal vettek el és vittek a székelői táborba egy feketealmi gazdától. Uo.
- 71 ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 201–204. 206.
- 72 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 1135.
- 73 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 998.
- 74 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 995–997.; Bethlen Gábor már 1619 tavaszán tervbe vette a határátkelők szigorúbb ellenőrzését, erről árulkodik a májusi országgyűlés 5. törvénycíkké. EOE VII., 514.
- 75 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 410–413.
- 76 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 471.
- 77 Az erdélyi fejedelemség hadereje, 57–58.
- 78 „3. May. Empffing der Hoffrichter von fogarsch wegen der Teutscher Soldaten Proviant auf 2 Monat , für die Proviant R 1996.–“ ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 811–812.
- 79 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 887–891.
- 80 ANR FB Stadthannenrechnungen V/23, 16.
- 81 Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalain eskövőjére 1626. március 1-jén került sor Kassán.
- 82 ANR FB Stadthannenrechnungen V/23, 52.
- 83 A mustrát kísérő nagy lövetés funkciója bizonytalan Brassóban, nem kizárt, hogy valamilyen próba kísérőeleme volt. Valószínűbb azonban, hogy egyfajta díszsortúrról lehetett szó, hiszen a város életében felmerülő jelesebb alkalmakkor – például a fejedelmek beiktatására rendezett ünnepség során – is ugyanezt említik.
- 84 ANR FB Stadthannenrechnungen V/23, 91.
- 85 ANR FB Stadthannenrechnungen V/23, 124.
- 86 Kovács István deák többször is kiségitette a várost. Április 13-án könyvelték Brassóban azt a 167 forintot, amit a brassói darabontoknak kölcsönzött kocsifogadásra. ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 342.
- 87 ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 297.
- 88 ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 346. Mivel a középkori és kora újkori Brassóban „Pharaones” vagyis „fáraók” néven emlegetett cigányság tevékenységi köre jellemzően az egyszerűbb kovács- és fémmunkákra, fegyverjavításokra és a lovak ellátására terjedt ki, feltételezhető, hogy a hadsereg mellett is hasonló feladatokat láttak el. Vö. MAJA PHILIPPI: Die Zigeuner im mittelalterlichen Kronstadt. Maja Philippi: KRONSTADT. Braşov –Kronstadt, 2006. (A továbbiakban: Philippi: Kronstadt.) 74–76.
- 89 ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 561.; V/21, 645.
- 90 „Ist zu wissen daß in verschiener Zeit, unsere Trabante(n), alß sie mit dem fürsten hinauß auff Ungern verreiset, vo(n) Daniel Mihaly geldt entlehnt haben, welche ich iezund gezahlt, durch H. Valent(inus) Forgatsch R 200.–“ ANR FB Stadthannenrechnungen V/19, 533.
- 91 LIPPAI ERVIN (főszerk.): *Magyarország hadtörténete*. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Budapest, 1984, Zrínyi Katonai Kiadó. (A továbbiakban: Magyarország hadtörténete) 247.

- 92 Uo.
- 93 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 399. 426.
- 94 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 525.
- 95 ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 62.
- 96 A városgazda arról is tájékoztat ebben az esetben, hogy a küldemény szállításával megbízott Nagy Mihály kengyelfutó 10 kopját elhagyott útközben. ANR FB Stadthannenrechnungen V/21, 213.
- 97 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 1093.
- 98 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 1054.
- 99 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 242–243.
- 100 Uo.
- 101 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 352.
- 102 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 413.
- 103 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 874.
- 104 ANR FB Stadthannenrechnungen V/23, 35.
- 105 Stadthannerechnungen V/23, 22.
- 106 ANR FB Stadthannenrechnungen V/23, 195.
- 107 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 1148.
- 108 GYALÓKAY JENŐ: Bethlen Gábor mint hadvezér. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1929. 301.
- 109 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 413.
- 110 ANR FB Stadthannenrechnungen V/22, 251.; Erdélyi limitatiokról. EOE VIII, 458.
- 111 Gabrielis Bethlen mandatum in bellica expeditionis causa anno 1626. *Levelek és acták Bethlen Gábor történetéhez*. Történelmi Tár. 1886. 657.
- 112 Az erdélyi hadsereg körül teljesített fuvarozási kötelezettség 1558 óta terheli a Szász Universitást. Vö.: Az erdélyi fejedelemség hadereje, 67.
- 113 Magyarország hadtörténete, 252.; Gyalókay, 303.; Wittman, 27.
- 114 LOVAS REZSŐ: A szász kérdés Bethlen Gábor korában. *Századok* 1944, 452–453.
- 115 Uo.
- 116 MIKA SÁNDOR: *Weiss Mihály*. Egy szász államférfi a XVII. századból. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest, 1893, A Magyar Történelmi Társulat kiadása. 26–30.; A brassói katonák származási helye egyben indokolja a tanulmány címének szóhasználatát is, hiszen a városi csapat tekintetében nem csupán brassói, hanem barcasági katonákról is szó van.
- 117 Csapán a darabontok felügyeletével megbízott Andreas Hegyes tanácsúr említ 1616-ból egy esetet, amikor a fejedelmi táborba indított darabontok zúgolódtak mentéik késedelmes kiállítása miatt. QGSK Hegyes, 553.
- 118 ANR FB Stadthannenrechnungen V/20, 764.

TÓTH HAJNALKA

A „Birodalom utolsó reménységének” veresége

1687. augusztus 12.

A nagyharsányi csatát a magyar történetírásban szokássá vált „második mohácsi csatáként” emlegetni. Az 1687. augusztus 12-én lezajlott csata helyszíne viszonylag közel esett ahhoz a területhez, ahol 1526. augusztus 29-én II. Lajos magyar király (1516–1526) hadserege I. Szülejmán szultán (1520–1566) hadaitól vereséget szenvedett. Az 1526. évi mohácsi csata elvesztésének következménye a Magyar Királyság szuverenitásának, területi egységének elvesztése, egyben az Oszmán Birodalom kárpát-medencei uralmának kezdete volt. Több mint 160 évvel később a közel azonos helyszínen és időpontban aratott győzelem a „győzhetetlen török császár” serege fölött – szimbolikus értelemben is – nagy jelentőséggel bírt a keresztények számára. A visszafoglaló háborúk időszakára (1683–1699) vonatkozóan jelentős számú ún. nyugati (magyar, német, olasz, angol nyelvű) levéltári és elbeszélő forrás áll a kutatók rendelkezésére. Ezzel szemben török részről ez idáig kevés történeti munkát és levéltári anyagot sikerült a kutatásba bevonni. Az oszmánok számára kudarccal végződő hadi eseményekről pedig – ahogy a nagyharsányi csatáról is – meglehetősen szűkszavúan tudósítanak a török krónikások. A rendelkezésünkre álló források alapján az alábbiakban azt a folyamatot mutatjuk be, amely elvezetett keresztény részről a győzelemhez, míg oszmán részről a súlyos vereséghez.

Az 1526-ban elveszített mohácsi csata nem önmagában eredményezte a Magyar Királyság pusztulását. Az Oszmán Birodalom határai a XIV. század végén már a Balkánon húzódtak, hadserege mind gyakrabban került összeütközésbe a Magyar Királyság haderejével is. Miután az oszmánok a XV. század második felében sikeresen integrálták birodalmukba a balkáni országokat, hozzákezdhetek a magyar végvárrendszer szisztematikus felőrléséhez. A fővárok elfoglalása és ezáltal a végvárrendszer összeomlása után a mohácsi ütközetben mértek megsemmisítő vereséget a Királyság hadseregére.

Ugyanígy a keresztény hadak oszmánok feletti sikerei, azok magyarországi uralmának felszámolása I. Lipót német-római császár és magyar király (1657–1705) valamint Sobieski János lengyel király (1674–1696) szövetséges csapatainak 1683. szeptember 12-én Kahlenbergnél aratott győzelmével vette kezdetét.¹ Az ekkor meginduló ún. visszafoglaló háborúk időszakának (1683–1699) egyik legjelentősebb eseménye pedig a Magyar Királyság egykori kormányzati központjának, Buda várának 1686. szeptember 2-án történt visszafoglalása volt.² Az 1541 óta a török hódoltság kormányzati központjaként működő vár elvesztése pedig alapjaiban rengette meg az oszmánok magyarországi uralmát.

A keresztény hadak régóta várt sikerei mögött döntő szerepe volt a megváltozott nemzetközi körülményeknek. Miután 1683-ban Bécs alatt sikerült megállítani az oszmánokat, 1684 tavaszán XI. Ince pápa (1676–1689) védnöksége alatt I. Lipót, Sobieski János és Marcantonio Giustiniani velencei dózse (1683–1688) részvételével létrejött egy nemzetközi törökellenes szövetség, a Szent Liga, amelynek egyetlen célja az oszmánok kelet-európai hegemóniájának

a megtörése volt.³ Ezt követően az Oszmán Birodalomnak egyidejűleg három hadszíntéren kellett felvennie a harcot a keresztény erőkkel: az Adriai-tengeren a Velencei Köztársaság hajóhada fenyegette a birodalom területeit, a szárazföldön pedig a szövetségesek hadereje egyrészt a kárpát-medencei magyar hódoltság területén indított támadást, másrészt a kelet-európai steppe nyugati peremén.⁴

A magyar hadszíntéren 1684–1685-ben elszenvedett vereségek⁵ hatására IV. Mehmed szultán (1648–1687) 1685 decemberében azzal a reménnyel nevezte ki nagyvezérévé Szári Szülejmán pasát – aki szerdárként a lengyelországi hadszíntéren jelentős sikereket ért el –, hogy ő majd itt is véget vet a kudarcoknak és megállítja a keresztény haderő előnyomulását.⁶ A nagyvezér személyesen szállt táborba 1686 tavaszán, majd júniusban már mint ún. főszerdár (*serdar-i ekrem*) indult útra hadaival Magyarország felé.⁷

Ezzel egy időben a keresztény oldalon is – ha viszonylag lassan, de – megindult a hadjárati készülődés. Június elején Lotharingiai Károly herceg (1643–1690) Párkányánál kb. 34 ezer fős sereg fölött tartott szemlét, majd I. Lipót parancsa szerint indult meg Buda felé június 9-én.⁸ A szövetséges keresztény csapatok június 18-án vették ostrom alá Buda várát, a török felmentő sereg előhadai pedig csupán augusztus első napjaiban jelentek meg az ostromlók háta mögött. Innentől kezdve állandósultak az ostromlók és a török sereg elővédjei közötti kisebb-nagyobb csetepaték. A nagyvezér több alkalommal is megkísérelt katonákat bejuttatni az ostromlott várba, de ezek a próbálkozások rendre kudarcba fulladtak az ostromlók jól kiépített védművei között. Mindemellert az ostrom egyik legjelentősebb momentumának azt tarthatjuk, hogy bár Szári Szülejmán pasa nagyvezér többször is hadrendbe állította seregét, a két szemben álló haderő között nem került sorsdöntő összecsapásra. A császári hadvezetés számára jelzés értékű volt a nagyvezér és rettegett hadának tétlensége (vagy tehetetlensége?). A források hiányos volta miatt csak találgatni lehet, hogy Szári Szülejmán pasa miért nem vállalta fel az ütközetet. Lotharingiai Károly – mérlegelve az augusztus végéig történeteket és felmérve a saját haderejének tartalékait – megtévesztésből szeptember 2-án felsorakoztatta seregét a nagyvezér hadával szemben, de rövid ideig tartó feszült várakozás után csapatait a vár felé fordította és egy általános rohammal bevette Budát.⁹

A nagyvezér, a „Birodalom utolsó reménysége”¹⁰ pedig csatarendbe állított hadával mozdulatlanul nézte végig Buda elvesztését. Az események egyik megörökítője, Szilahtár Mehmed török történetíró¹¹ kizárólag Szári Szülejmán pasát hibáztatta a kialakult helyzetért, amiért nem nyújtott segítséget a várban lévőknek: „az ő nemtörődömségéből adódott ez a helyzet. Éppen ezért szegyenkezve felkerekedett arról a helyről, és visszafordult Eszék irányába”.¹² A nagyvezér, miután erősítést küldött Székesfehérvárra és Egerbe, szétzilált seregével megindult délre, útközben a Duna menti várakat, palánkokat sorra kiürítettette és leromboltatta.¹³ A gyors visszavonulás során nagy pusztítást hagyott maga után a Devlet Giráj kalga szultán által vezetett kb. 17-18 ezer fős krími tatár segédhad is.¹⁴

Szeptember 2. után a császári és szövetséges hadak számára két lehetőség kínálkozott: egyrészt megindulni a rendezetlenül visszavonuló nagyvezéri sereg után és nyílt ütközetre kényszeríteni, másrészt a Buda visszavételével és a török felmentő sereg tehetetlenségével létrejött helyzeti előnyüket kihasználva kísérletet tenni további várak elfoglalására.¹⁵ A Lotharingiai Károly vezette egyesült szövetséges haderő¹⁶ szeptember 6-án azzal a szándékkal indult el Eszék irányába, hogy Szári Szülejmán pasa hadával megütközzön és vereséget mérjen rá.¹⁷

A nagyvezér Buda elvesztését követően szinte azonnal békeajánlatot tett a császáriak-

nak.¹⁸ A háromfrontos háborúban álló Porta és a megszegyenült nagyvezér számára a béke (vagy fegyverszünet) megkötése mindenképpen haladékot jelentett volna erői újbóli összpontosítására. A pasa Baló Mátyás erdélyi követet és általa Apafy Mihály erdélyi fejedelmet (1662–1690) arról akarta meggyőzni, hogy Buda visszavételéért maga a császár fog majd hadba vonulni, „készebb lesz [...] Candiától is megválni, mint Budát a németnek engedni”.¹⁹ A bécsi vezetés azonban jól érzekelte a Porta, illetve a nagyvezér terveit, és nem kívánták az előttük álló lehetőséget – a török hadsereg feletti döntő győzelem megszerzését és az országból való kiszorításukat – elszalasztani.²⁰

A Lotharingiai Károly herceg vezette keresztény sereg végül Tolnáig előnyomulva szeptember 19-én haditanácsot tartott. Meghatározták a további hadműveleteket, amelyek alapján a nagyvezér seregének üldözéséről és az útközet kikényszerítéséről lemondtak, ugyanakkor további török várak visszafoglalását tűzték ki célul. A sereget két hadtestre osztották, az egyiket Bádeni Lajos őrgróf vezetésével Pécsre küldték, míg a másikat Antonio Caraffa generálissal Szegedre.²¹ Már az 1686. évi hadműveletek megindulásakor a Budát ostromló főszereg mellett két másik hadtest is működött az ország területén: egy a Dráva mentén, egy pedig Felső-Magyarországon és később Erdélyben. A Dráva-Száva között szolgálatot teljesítő hadtest – Erdődy Péter horvát bán (1670–1693) segítségével és tetterekészsége ellenére – nem ért el jelentősebb sikereket. Szeptemberben azonban az északon és Erdélyben sikeresen fellépő Friedrich Scherffenberg gróftól neveztek ki a Dráva menti hadtest élére.²² Scherffenberg és Bádeni Lajos hadtesteinek²³ egyesülését nemcsak a Pécsről és Szigetvárról ki-kicsapó török őrség hátráltatta, hanem a megáradt Dráva is. Így a drávai hadtest csak október 9-én tudott átkelni a folyó bal partjára, de időközben Bádeni Lajosnak szeptember 23-án már sikerült bevennie Simontornyát.²⁴ Majd az egyesült sereg Pécs alá vonult, ahol a török őrség október 21-én adta meg magát.²⁵ Ezt követően a sereg egy része az őrgróf vezetésével Dárdához vonult az eszéki híd felégetésére, a másik rész pedig Scherffenberg parancsnoksága alatt Siklós alá, ahol október 30-án hat napi ostrom után a védők feladták a várat.²⁶ A császáriaknak sikerült az eszéki törökök lövései közepette a híd dárdai oldalát és a hajóhidat is felégetniük. A téli időjárás közeledtével Bádeni Lajos az elfoglalt várakba császári helyőrséget hagyott hátra, Scherffenberg katonáit téli szállásra küldte, majd saját hadtestével megkezdte a visszavonulást, útközben azonban még körülvárta Kaposvár várát, amely november 12-én szintén megadta magát.²⁷

A dél-dunántúli eseményekkel egy időben a Szeged elfoglalására küldött kb. 20 ezer főből álló sereg²⁸ figyelmét és erejét megosztotta, hogy az ekkor Eszéknél táborozó Szári Szülejmán pasa nagyvezér segítséget küldött a vár felmentésére. A Csorumlu Mehmed aga vezette 5-6 ezer fős török-tatár sereget azonban Zentánál a császáriak megfutamították.²⁹ A második 10-12 ezres felmentő sereg a Mehmed agát megverő császári hadtestbe botlott és szintén vereséget szenvedett.³⁰ Szeged török őrsége október 23-án megadta magát.³¹ A tél beálltakor a jelentősebb várak közül csak Eger, Nagyvárad, Temesvár, Szigetvár, Székesfehérvár és Kanizsa maradt a törökök kezén.

Szári Szülejmán pasa nagyvezér miután november 14-én Belgrádba érkezett – és nem is tért vissza Konstantinápolyba –, ismét béketárgyalásokat kezdeményezett.³² A bécsi udvar elhatárolódott a békekötéstől, de az 1687. évi hadművelési tervek lassan és nehézkesen körvonalazódtak. I. Lipót Belgrádot jelölte meg hadászati célpontként, de hadvezérei ellemezték, hogy jelentős török erődöket a hátuk mögött hagyva kíséreljék meg a vár elfoglalását. Ugyanakkor Lotharingiai Károly és Bádeni Lajos abban a kérdésben nem értettek egyet,

hogy mely várak bevételére irányuljon a következő évi hadjárat.³³ A létrejött megállapodás értelmében aztán 1687 nyarán Lotharingiai Károly hercegnek 40 ezer fős sereggel kellett elindulnia Esztergomból Eszék irányába a Duna jobb partján, hogy megkísérelje a hídon való átkelést és az eszéki vár elfoglalását. Miksa Emánuel bajor választófejedelem hadainak pedig a szolnoki gyülekezést követően a bal parton kellett előre haladniuk Pétervárad felé.³⁴

A hadműveleti terv körüli huzavona és a lassú táborba szállás következtében Szári Szülejmán pasa is időt nyert a hadi készülődésre. Maga a Porta is jelentős összegeket áldozott az ez évi magyarországi hadjáratra.³⁵ Mivel a nagyvezér és hada a telet Belgrádban töltötte, a bécsi udvar számára nyilvánvaló volt, hogy a nagyvezér az elmúlt esztendő kudarcáért, továbbá saját presztízse és élete megmentéséért elégtételt kíván venni a keresztény hadakon. Június elején már arról szóltak a hírek, hogy Pétervárad felől 4 ezer tatárt akarnak átküldeni Szeged felé.³⁶ Ugyanakkor Lotharingiai Károly június 4-én csupán kb. 15 ezer főnyi sereggel tudott elindulni Esztergomból Budára, majd onnan június 9-én Eszék irányába. Ekkorra pedig már nagyobb török előőrsök érkeztek Péterváradra, illetve némely egységek már a Drávát is elérték. Szári Szülejmán pasa parancsot adott az eszéki híd felújítására.³⁷ Lotharingiai Károly június 15-én Földváron arról értesült, hogy Eszék alatt már 10 ezer török van, a nagyvezér pedig Péterváradnál táborozik.³⁸ Amikor a herceg csapataival június 18-án Tolna mellé ért, Szári Szülejmán pasa a hírek szerint javában Eszék felé menetelt.³⁹

A császári sereg Mohácson és Baranyaváron keresztül június 24-én megérkezett Dárdára, ellenőrzése alá vonta a drávai híd bal oldalát és elvágta a kapcsolatot Eszék és a még fennálló dunántúli török várak között. Az eszéki híd dárdai oldalán lévő töltést őrző janicsárokat a császáriak ugyan megfutamították, a hídon való átkelést azonban az eszéki vár őrségének megerősítése miatt ismételen nem tudták végrehajtani.⁴⁰

Ezek után Lotharingiai Károly a drávai átkelés helyéül a folyó felsőbb szakaszán lévő Old nevű települést jelölte ki,⁴¹ amely elég távol esett ahhoz, hogy a törökök megzavarhassák őket. A császári sereg július 12-re kelt át a Dráván azzal a szándékkal, hogy Eszékéről kicsalogassák a törököket és végre nyílt csatára kényszerítsék őket. A herceg terve szerint a Duna bal partján előre nyomuló Miksa Emánuelnek is át kellett kelnie a Dunántúlra, hogy csatlakozzon hozzá. Ez a terv azért is tűnt reálisnak, mert amikor a Szolnokról késve induló császáriak július 1-én Szegedre érkeztek, a nagyvezér erősítést hátra hagyva Péterváradról Eszékre tartott. A bajor választó július 8-án kezdte meg az átkelést a Dunán Bajánál és Lotharingiai Károly serege után vonult. A két sereg aztán július 15-én már a Dráva jobb partján, Valpónál egyesült.⁴²

Amikor július 18-án a császári és a bajor hadsereg egésze megérkezett Eszékre, ott már Szári Szülejmán pasa nagyvezér serege a vár előtt kiépített, mindkét szárnyával a Drávára támaszkodó sáncrendszer mögött várakozott.⁴³ A stratégiai jelentőségű eszéki vár megtartása szempontjából a nagyvezér ezen taktikai lépése mindenképpen hasznosnak bizonyult. Ugyanakkor a keresztény hadak várakozásaival szemben arra is utalt, hogy Szári Szülejmán pasa most sem akar seregével nyílt színi ütközetbe bocsátkozni, ahogyan egy évvel korábban Buda alatt sem vállalta fel a harcot.⁴⁴ Július 19-én Lotharingiai Károly serege támadást indított a törökök sáncai ellen, de a több órás sikertelen küzdelem után az egyetlen reális lépésként visszavonult, hogy ezáltal megkísérelje kicsalogatni az ellenséget.⁴⁵ A törökök a visszavonulókat üldözőbe vették, de 5-6 ezer fős lovascapatuk nagyobb veszteséget szenvedett, mint az üldözöttek.⁴⁶

A török főszereg nem mozdult ki a sánckból, ezért a császáriak július 23–24-én átkeltek

a Dráván⁴⁷ és a kistótfalui völgyig vonultak vissza.⁴⁸ A keresztények visszavonulását török részről sikerként könyvelték el.⁴⁹ A nagyvezérnek a továbbiakban arról kellett döntenie – amiről török történetírók értesülése szerint a táborban vita is támadt –, hogy kövesse-e az ellenséget a Dráva bal partjára vagy sem.⁵⁰ A pasa győzelmet akart aratni a keresztények felett és az átkelés mellett döntött.⁵¹ Amikor erről a herceg értesült,⁵² hadait Siklósra Mohács közelébe vezényelte, hogy a török sereg útját északról elvágják és a saját raktárbázisukat megvédjék.⁵³ Szári Szülejmán pasa augusztus 3-án kelt át a Dráván,⁵⁴ majd Baranyavár felé vette útját, amely környékről aztán napokig nem mozdult el hadaival.⁵⁵

A császári vezetés a törökök látszólagos mozdulatlansága miatt ismét kezdeményezésre kényszerült. Mérlegelve Szári Szülejmán pasa lehetséges szándékait – amelyeket a török források sajnos nem részleteznek –, két tervet vázoltak fel: vagy tovább vonulnak Mohácsra északra, vagy a siklósi és pécsi raktárhoz mennek, majd azok kiürítése és felégetése után indulnak el Székesfehérvár irányába.⁵⁶ Az adott taktikai lépések háttérében továbbra is az a szándék állt, hogy végre csatára kényszerítsék a nagyvezért, mert ahogy a herceg naplójában olvasható: „már több mint egy hónapja igyekszünk a nagyvezírt harcra bírni [...] s ez a hatalmas oszmán hadsereg továbbra is minden lehetségest megtesz, hogy a harcot elkerülje, folyton elsáncolva magát.”⁵⁷

A császári és bajor sereg kimozdult a kiürített és felégetett Mohácsra Siklós irányába a Villányi-hegység északi oldalán,⁵⁸ de hadmozdulataikat a törökök folyamatos zaklatása közepette tudták csak megtenni. Az oszmán sereg előőrsi két helyen is elzárták a Siklósról vezető utat: Kistótfalunál és a Villányi-hegység déli lábánál is, minek következtében augusztus 11-én összecsapásokra is sor került az ellenséges csapatok között.⁵⁹ Hóvári a nagyvezér tudatos lépéseként értékeli, hogy Kistótfalunál egy kb. 10 ezer fős sereggel feltartóztatták a keresztény hadakat, szerinte Szári Szülejmánnak „tisztaban kellett lennie azzal, hogy küszöbön áll a döntő összecsapás”.⁶⁰ Ugyanakkor azt írja: a nagyvezér nem gondolt arra, hogy a herceg visszafordul és a hegység déli oldalán próbálkozik az átvonulással. Ezzel szemben Nagy az oszmán hadmozdulatokat cselként értelmezi: az utat északon lezáró seregrész célja az volt, hogy a keresztényeket déli irányba eltérítse, és így az ott táborozó oszmán seregekkel bekerítsék őket.⁶¹ Ezt a nézetet támaszthatja alá az a bajor választó naplójában olvasható bejegyzés is, miszerint a keresztényeket feltartóztató törökök nem akartak megütközni.⁶² Az augusztus 11-i eseményekkel kapcsolatban felmerült Miksa Emánuel foglyul ejtésének szándéka, amiről Szilahtar Mehmed is említést tesz, de a keresztények között is híre ment.⁶³ A fejedelem elfogása nyilván helyzeti előnyhöz juttatta volna a nagyvezért és akár a békét is kikényszeríthette volna I. Lipót császártól.

Szári Szülejmán pasa nagyvezér a 11-én délután történt események után kimozdította táborát Baranyavárról északnyugati irányba, a 60-70 ezres sereg nagyobbik része a Karassó (vagy Karasica) folyó völgyében és az attól nyugatra emelkedő fennsíkon építtette ki a nem túl megbízható sáncrendszerét, amelyet nyugatról erdő határolt.⁶⁴ A nagyvezér ezen lépését a török történetírók felelőtlennek értékelték, a nehéz terepviszonyok, az erdő és a bozotos miatt, ami lehetlenné tette, hogy jól védett tábor alakítsanak ki, egyértelműen rossz döntésnek tartották.⁶⁵

A keresztény haderő által várt tényleges összecsapásra mindezek után augusztus 12-én délelőtt került sor, amikor is a mohácsi csata helyszínétől 15–16 km távolságban délnyugatra a nagyvezér csapatai indítottak támadást a császári sereg ellen.⁶⁶ Lotharingiai Károly herceg a hajnali órákban hadrendbe állított hadai élén a kistótfalui völgyből elindult vissza Villány felé,

hogy azután rátérjen a Nagyharsányon át Siklósra vezető útra, a Villányi-hegység déli oldalán. A keresztény sereg az út két oldalán két vonalban vonult: elől Lotharingiai Károly vezetésével a sereg jobbszárnya kb. 30 ezer fővel, mögötte a szintén 30 ezres létszámú balszárny Miksa Emánuellel. Szilahrtár Mehmed tudósítása szerint a csata előtt „az elől lévő valamennyi vezír, mírmírán és emír is elrendezte a lovas iszlám csapatok jobb és bal szárnyát”.⁶⁷

Elsőként a keresztény sereg hátsó, balszárnya – azaz a gyengébbnek hitt bajor seregetest –, annak is a második vonala ellen indított támadást az anatóliai lovasság északról, míg a janicsárok megkísérelték dél-délkelet irányból kettévágni a két vonalat, illetve a hadsereg két szárnyát elválasztani egymástól. A törökök támadása kapcsán Nagy megjegyzi, hogy azok nem számítottak a keresztény vonalak között és előtt lévő bozótosra, ami aztán jelentősen nehezítette a mozgásukat.⁶⁸ Hóvári azonban úgy látja, hogy a nagyvezérnek tisztában kellett lennie a terepviszonyokkal.⁶⁹ Utóbbi esetben azonban vagy nem kellőképpen tájékozódott a nagyvezér, vagy a keresztények esetleges reakcióját nem mérte fel jól. Az áttörés vagy más-képpen az oszmán hadviselésre jellemző bekerítő/átölelő hadművelet nem sikerült: egyrészt Miksa Emánuel csapatai gyors és fegyelmezett hadmozdulatokkal szembehelyezkedtek a támadókkal és feltartóztatták őket, másrészt Lotharingiai Károly seregteste egy részét visszafordította és Piccolomini tábornok vezetésével az anatóliai lovasság ellen küldte.⁷⁰ Az ekkor már Nagyharsány térségéig jutó keresztény jobb szárny nem vett részt a hadakozásban, csupán egy a Nagyharsány irányába előre törő tatár lovassereget vertek vissza.⁷¹

A csata második fázisában a keresztény sereg, pontosabban a Miksa Emánuel által vezetett balszárny délután öt órakor ellentámadást indított déli irányba, amelynek következtében a török csapatok visszavonulásra – egyes szemtanúk szerint menekülésre – kényszerültek és sáncaik mögé húzódtak.⁷² A hevenyészett sáncok azonban nem tudták feltartóztatni a szigorú hadrendben előre nyomuló császáriakat, ami a török lovasságot, majd a gyalogságot is megfutamodásra készítette. A keresztények részéről megmutatkozó erőfölény azzal a helyzeti előnnyel is párosult, hogy a török sereg menekülése közben egy viszonylag szűk helyre – a nyugati erdőség és a keleti mocsaras terület közé – szorult vissza. Ahogy ezt bajor oldalról látták: „Ahogy a mieink a védőállásokhoz értek, már láthatták, hogy az ellenség megkezdte a visszavonulást, de azt is, ahogy azon a szűk úton a svadronok egymás hegyén-hátán összetorlódnak. Amellett a védőállásaikat is elhagyják, a puskáikat eldobálják és itt-ott már mindenki futásnak eredt.”⁷³ A rosszul kiépített sáncok és tábor nem nyújthatott menedéket a visszavonulóknak, a lovasság megfutamodása pedig a gyalogságot még védtelenebbé tette. Ezen körülmények között nem volt érezhető a keresztény jobb szárny hiánya sem, amely nem tudott bekapcsolódni a hadakozásba, mivel a sűrű erdő megakadályozta a délkeleti irányú előre nyomulását.⁷⁴

Az oszmán hadsereg vereségének drámaiságát a történetírók leírásai mellett, az áldozatok becsült száma is jól tükrözi. A hadinaplók alapján a veszteségüket kb. 25 ezer főre becsülik. Egy részük menekülés közben a Karassó mocsaraiban lelte halálát, míg sokuk a Drávába veszett.⁷⁵ A törökök veszteségeivel szemben a keresztények mindössze hétszáz katonát veszítettek és kétszáz sebesültjük volt.

Az 1687. évi hadi események a császári szövetséges haderő és az oszmán sereg között megvívandó döntő ütközet köré szerveződtek. A keresztények további török kézen lévő várak visszafoglalását tűzték ki célul, de Lotharingiai Károly herceg és hadserege számára a központi kérdés az volt, hogy sikerül-e a nagyvezér hada felett nyílt csatában győzelmet aratni. Szári Szülejmán pasának pedig – akihez a szultán nagy reményeket fűzött – Buda eleste

után – ha látszólag el is akarta kerülni – nem maradt más lehetősége, minthogy győzelmet vívjon ki a császári hadak felett.

Szilahtár Mehmed a nagyvezért és annak elhibázott döntéseit okolja a nagyharsányi vereséért.⁷⁶ A keresztény források pedig nyilván nem oszmán szempontból nézik a történeteket. Érdemes azonban a vereséggel kapcsolatban kiemelni néhány momentumot. Szári Szülejmán pasa a csata elkerülhetetlenségének kényszere alatt állt. Hadvezéri kvalitásait sajnos – főként a török források korlátozott volta miatt – nem láthatjuk tisztán. Tudjuk, hogy szerdárként sikeresen tevékenykedett a lengyelországi hadszíntéren. A hegyekkel, folyókkal szabdaltságot változtatós terepviszonyok között elsősorban a könnyűlovasság török és tatár csapatokkal sikerült feltartóztatnia a keresztény lengyel sereget. Magyarországi működése során azonban tehetetlennek vagy tehetségtelennek tűnik: 1686-ban otthagya Budát, nem tudta felmenteni Szegedet; 1687-ben Eszék alatt nem akart megütközni, végül pedig Nagyharsánynál vereséget szenvedett. De látnunk kell azt is, hogy Buda alatt az ostromlók által jól kiépített circumvallációval szemben nem tudott mit kezdeni, és akár reális döntésként is értelmezhetjük, hogy nem bocsátkozott harcba. 1687 nyarán Eszék alatt pedig ő is egy európai mintára kiépített erős sáncrendszerrel védte meg a várat és készítette visszavonulásra Lotharingiai Károly seregét. Az Eszékéről való kimozdulás sem feltétlenül meggondolatlan lépés, ha tudjuk, hogy mindenképpen döntésre kellett vinnie a dolgot és győzelmet kellett aratnia. A nagyvezér óvatossága továbbra is megmaradt, hiszen Baranyavár mellett jól kiépített tábor állított fel és a császári sereg megtámadásának terve is kidolgozottnak tűnik. A terepviszonyok kapcsán pedig azt is mondhatjuk, hogy a lengyelországi tapasztalatokra alapozva tudatosan választotta ki a helyszínt. A nagyvezér joggal feltételezhetette, hogy a hegyvidék, az erdős, bozótos terep az oszmán könnyűlovasság bekerítő taktikája számára előnyös is lehet, míg a császáriak az oldalirányú gyors támadások során nehezen fognak alakulatba felfejlődni.

Ezen a ponton azonban azt kell mondanunk, hogy az 1687. augusztus 12-i csata legmeghatározóbb tényezője a két hadsereg közötti fejlettségbeli különbség volt. Ez alatt nem elsősorban a haditechnikai eszközök közötti különbséget kell érteni, hanem az azok alkalmazásában, illetve a fegyverekben és használatukban lévő eltéréseket, és a két hadsereg szervezésében, irányításában meglévő különbségeket.⁷⁷ Ebben rejlett a modernizálódó, a nagy létszámú gyalogos mellett dragonyosereket és vértés alakulatokat alkalmazó, fegyelmezett, jól mozgatható császári hadsereg ereje és előnye. Az oszmánok számára a hagyományos könnyűlovasság harcmodor alkalmazása a keleti hadszíntéren még nem jelentett hátrányt, az ellenség velük szemben a hasonló harcmodort alkalmazó kozákokat vetette be. Lotharingiai Károly vértés ezredeivel szemben azonban alulmaradtak. Miután már nem lehetett számítani a császáriak lassú reakciójára, sőt nagy erejű ellentámadásba kezdtek, az oszmánok számára az addigi előnyök visszaütöttek, nem maradt lehetőségük hathatós ellenállásra, védekezésre, ami kapcsán talán megkérdőjelezhető a baranyavári tábor lebontásának ésszerűsége. Mindezek következtében pedig elkerülhetetlenné vált a „birodalom utolsó reménységé”-nek veresége.

JEGYZETEK

- ¹ A magyar történetírásban az oszmánok Bécs elleni 1683-as hadjáratával kapcsolatban a legrészletesebb monográfiát VARGA J. JÁNOS jelentette meg *Válaszáton – Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben* (Budapest, 2007.) címmel. A kötetéről készült recenziót lásd TÓTH HAJNALKA: Kahlenberg, 1683. *Aetas*, 24 (2009) 4. sz. 222–227.
- ² Az 1686. évi eseményekkel történetírásunk máig sokat foglalkozik, számtalan forráskiadás, monográfia, tanulmány született a témával kapcsolatban. Ezek felsorolására helyhiány miatt nincs lehetőség, csak a legfontosabbakat emelném ki. Máig a legalaposabb összefoglalás KÁROLYI ÁRPÁD–WELLMANN IMRE: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Budapest, 1936. (A továbbiakban: Károlyi–Wellmann 1936) Forráskiadásként lásd *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*. Szerk.: Szakály Ferenc. Budapest, 1986.; *Buda ostroma, 1686*. Szerk.: Péter Katalin. *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról*. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Lotharingiai Károly hadinaplója 1986) A török kiűzésének hazai és külföldi levéltári anyagáról: *A török kiűzésének európai levéltári forrásai*. I–II. Szerk.: Bariska István–Haraszti György–Varga J. János. Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. Budapest, 1986.; *A török kiűzésének hazai levéltári forrásai*. Szerk.: Felhő Ibolya–Trócsányi Zsolt. Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. Budapest, 1987.
- ³ A Szent Liga 1684 márciusában jött létre: Sobieski János március 5-én, I. Lipót március 28-án, míg a velencei dózse április 25-én írta alá. Már ekkor megfogalmazódott annak szükségessége, hogy Oroszországot is bevonják ebbe a szövetségi rendszerbe, amelynek létrejötte a lengyel–orosz konfliktus miatt elhúzódó folyamat volt. Oroszország 1697-ben vált ténylegesen a szövetség tagjává. Minderről lásd GEBEI SÁNDOR: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle*, 41 (1999) 1–2. sz. 1–6. UÓ: Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). *Aetas* 21 (2001) 2. sz. 134–154. – Érdemes megemlíteni, hogy a szövetségesek az iráni sahot is megpróbálták rávenni arra, hogy keletről támadja az oszmánokat, de egy 1686-os tudósítás arról számol be, hogy a sah és vezére mindössze jó szerencsét kívánt a keresztény hadaknak. NICOLAS JORGA: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Vierter Band. Gotha, 1911. (A továbbiakban: Jorga 1911) 202–203.
- ⁴ Az Adriai-tengeri eseményekre lásd: JOSEPH VON HAMMER[–PURGSTALL]: *Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. Sechster Band. Pest, 1830. (A továbbiakban: Hammer[–Purgstall] 1830) 442–445, 451–454.; JOHANN WILHELM ZINKEISEN: *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. Fünfter Theil. Gotha, 1857. (A továbbiakban: Zinkeisen 1857) 130–132.
A kelet-európai steppén történetekre lásd: Hammer[–Purgstall] 1830, 442, 462. Zinkeisen 1857, 138. Jorga 1911, 203–205.; ALEXANDRE BENNINGSEN: *Le Khanat de Crimée*. Paris, 1978. (A továbbiakban: Benning 1978) 343. ISMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI: *II. Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar*. In: Uó: Osmanlı tarihi. III. Cilt. I. Kısım. Ankara, 2003⁶. (A továbbiakban: Uzunçarşılı I. 2003⁶) 473–475.
- ⁵ Az 1684–1685. évi magyarországi eseményekre lásd: Hammer[–Purgstall] 1830, 433–442, 455–458. Zinkeisen 1857, 116–122. *Magyarország hadtörténete*. Főszerk.: Liptai Ervin. I. köt. Budapest, 1984. (A továbbiakban: Magyarország hadtörténete 1984) 311–314. R. VÁRKONYI ÁGNES: *A török háború: Béctől Budáig (1683–1686)*. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. I. köt. Budapest, 1987. (A továbbiakban: R. Várkonyi 1987) 1581–1622. Uzunçarşılı I. 2003⁶, 462–468. BÁNLAKY (BREIT) JÓZSEF: *A magyar nemzet hadtörténelme*. Budapest, 2000. CD-ROM vonatkozó részek (A továbbiakban: Bánlaky 2000).
- ⁶ Szári Szülejmán pasát 1684-ben nevezték ki lengyelországi szerdarrá. Nagyvezéri kinevezésére lásd: SILAHDÂR FINDIKLILI MEHMED PAŞA: *Tarihi*. II. Cilt. İstanbul, 1928. (A

- továbbiakban: Silahdár 1928) 226.; *Szilahtár Mehmed török krónikás visszatekintése 1686 eseményeire*. Ford.: Fodor Pál. In: Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Szerk.: Szakály Ferenc. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Szilahtár 1986) 414.; Hammer[-Purgstall] 1830, 465–466.; Uzunçarşılı I. 2003⁶, 469, 475. – A kérdésről legújabban lásd TÓTH HAJNALKA: A „tatár kán” és Batthyány II. Ádám. *Fons* 16 (2009) 3. sz. (A továbbiakban: Tóth 2009) 377–378.
- ⁷ Szári Szülejmán pasa nagyvezér (fő)szerdári kinevezéséről: Szilahtár 1986, 420.; Silahdár 1928, 236–237.; Uzunçarşılı I. 2003⁶, 469.; Vö. İSMAIL HÁMI DANIŞMEND: *Osmanlı Devlet Erkâmı*. İstanbul, 1971. 45. – A magyarországi hadszíntéren eddig is tartózkodott egy a hadi eseményekért felelős szerdár, ezt a tisztet 1685 decemberétől Szarhos Ahmed pasa töltötte be, kinevezésére lásd: Szilahtár 1986, 414.; Silahdár 1928, 226.; Uzunçarşılı I. 2003⁶, 469. – A nagyvezéri sereg felvonulására lásd Tóth 2009, 381–385.
- ⁸ A készülődésre, hadjárat megindulására újabban lásd TÓTH HAJNALKA: A Kanizsával szembeni végvidék 1686-ban Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális jelentései alapján. *Hadttörténelmi Közlemények* 121 (2008) 3–4. sz. 757–764.
- ⁹ Károlyi–Wellmann 1936, 371–378. Lotharingiai Károly naplója 1986, 208–214.
- ¹⁰ „Der feige Ainedschi-Soliman, diese letzte Hoffnung des Reiches” Jorga 1911, 217.
- ¹¹ Ma az eseményekre vonatkozóan két török történeti munkát ismer a szakirodalom: a már fent említett Szilahtár Findiklili Mehmed munkája (lásd 7. jegyzet), amelynek az 1686. évi Buda körüli eseményekre vonatkozó részeire már utaltunk (lásd 7. jegyzet). A munkának a Buda elfoglalása utáni történésekről szóló és az 1687. évre vonatkozó részeit magyarul Káldy–Nagy Gyula fordításában olvashatjuk: *Szilahtár török krónikás leírása a Magyarországra küldött török felmentő sereg hadműveleteiről, a török uralom térvészteséről*. Ford.: Káldy–Nagy Gyula. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2. 1526–1790. Szerk.: Sinkovics István. Budapest, 1968. (A továbbiakban: Szilahtár 1968) 680–690. A másik történeti munka RASID EFENDI: *Tarihi* I. Cilt. İstanbul, 1882. (A továbbiakban: Rashid 1882) A történetírókról lásd FRANZ BABINGER: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*. Leipzig, 1927. Rasid Efendiről magyarul KARÁCSON IMRE: Az 1663. török hadjárat Magyarországon. Rasid efendi török történetíró leírása szerint. *Hadttörténelmi Közlemények*, 9 (1896) 74. 2. jegyzet.
- ¹² Szilahtár 1968, 683. Vö. „A főszerdár pedig, akinek határozatlansága miatt estek így a dolgok, minthogy személyes vallási kötelessége lett volna a számtalan katonával segítségükre sietni, megszegyenülten felkerekedett arról a helyről és visszafordult Eszék irányába”. Szilahtár 1986, 433. Vö. még Silahdár 1928, 251. – A nagyvezér Buda elvesztésének oka-ként a lőporraktár felrobbanását jelölte meg. *Baló Mátyás erdélyi követ jelentése Szülejmán nagyvezér táborából*. In: Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686. Szerk.: Szakály Ferenc. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Baló 1986) 463. Vö. Jorga 1911, 217.
- ¹³ Vö. Jorga 1911, 217; Uzunçarşılı I. 2003⁶, 471.
- ¹⁴ Vö. NAGY LAJOS: *Az 1686–1687. évi hadjárat*. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs 1987. (A továbbiakban: Nagy 1987) 16.; Baló 1986, 467. – A „Galga szultán” személyére lásd Tóth 2009, 379., 385.
- ¹⁵ Az 1686. szeptember 2. utáni eseményekre részletesen lásd Bánlaky 2000, v. r., Nagy 1987, 13–21.
- ¹⁶ Az egyesült (császári, német birodalmi és bajor) haderő Nagy Lajos számításai szerint 45 ezer gyalogosból és 34 ezer lovasból állt és kb. 7 és fél ezer magyar huszár vonult előrttük. Nagy 1987, 15., 43. 1. jegyzet. Ellenértben Frederico Cornaro, illetve egy másik kortárs ismeretlen számításaival, akik 24, illetve 20 ezer lovasról, továbbá 12 ezer gyalogosról, illetve 5 ezer dragonosról számolnak be. *Frederico Cornaro levelei Marco Antonio Guistinianinak*. In: Buda ostroma, 1686. szerk.: Péter Katalin. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Cornaro 1986) 168. és *Ismeretlen levele*. In: Uo. 172. – Érdemes megjegyezni, hogy mindkét levél

- jelentős számú magyar katonáról tesz említést. Az újabb kutatások szerint a Buda alatt és az ostromhoz kapcsolódó hadműveletekben több, mint 15 ezer magyar katona vett részt.
- CZIGÁNY ISTVÁN: A Habsburg Birodalom megváltozott hadászati helyzete és a végvári katonaság szerepének módosulása. In: *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúban* (1686–1699) Szerk.: Bodó Sándor–Szabó Jolán. Studia Agriensia 9. Eger, 1989. 30–31.
- UÓ: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 102 (1989) 2. sz. 164–166.
- 17 A császári hadsereg vonulásának állomásait a táborhelyekről készült térképek alapján (a térképek bemutatásával együtt) lásd Nagy 1987, 15–16, illetve a képmelléklet.
- 18 Frederico Cornaro Marcantonio Guistinianinak 1686. szeptember 22-én keltezett levelében arról tesz említést, hogy a Porta tolmácsától, Maurocordatotól békeajánlatot tartalmazó levél érkezett Bádeni Hermannhoz, a Haditanács elnökéhez. A levél augusztus 26-i keltezésével kapcsolatban megjegyzi, hogy nyilván visszadátumozták, mert „a törökök nem akarnak szerencsétlen sorsukban nagyobb levertséget és rémületet mutatni”. Cornaro 1686, 194. Vö. Nagy 1987, 18.
- 19 Baló 1986, 463. Vö. Zinkeisen 1857, 125.
- 20 Frederico Cornaro fent említett szeptemberi levele szerint I. Lipót császár álláspontja: „Ófelsége semmit sem akar hallani a békéről; a dicsőséges béke megkötésére az lesz a legalkalmasabb idő, amikor a törökök zavarban lesznek, és más körülmények között elérhetetlen előnyöket lehet tőlük kicsikarni”. Cornaro 1986, 194. Vö. Zinkeisen 1857, 125.
- 21 *Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687*. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs 1987. (A továbbiakban: Lotharingiai Károly naplója II 1987) 79. Vö. Nagy 1987, 15.
- 22 Scherffenberg kinevezésére Nagy 1987, 19. A kinevezésről említést tesz Frederico Cornaro is. Cornaro 1686, 170., 172.
- 23 Bádeni Lajos hadoszlopának összetételére – amely három vértés, három dragonyos és hét gyalogos ezredből állt – lásd Nagy 1987, 18., 41. 25. jegyzet. Vö. Zinkeisen 1857, 124.
- 24 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 80.; Szilahtár 1968, 685.; Szilahtár 1986, 435.; Silahdár 1928, 252.; Baló 1986, 468.
- 25 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 83.; Szilahtár 1968, 685.; Szilahtár 1986, 435.; Silahdár 1928, 252.; Baló 1986, 468. Vö. Zinkeisen 1857, 124.; Bánlaky 2000, v. r.; Nagy 1987, 83.
- 26 Szilahtár 1968, 686.; Szilahtár 1986, 435.; Silahdár 1928, 253.; Baló 1986, 468.; Vö. Bánlaky 2000, v. r.; Nagy 1987, 19–20.
- 27 Bádeni Lajos már Simontornya elfoglalása után Kaposvár alá érkezett, de elvonult onnan, hogy egyesüljön a Dráván átkelő Scherffenberggel. Szilahtár 1968, 685–686.; Szilahtár 1986, 436.; Silahdár 1928., 253. Vö. Zinkeisen 1857, 125.; Nagy 1987, 20.
- 28 A hús ezredből álló hadoszlopban két magyar ezred is volt, a Barkóczy és a Petneházy huszárezred. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 80. Vö. Nagy 1987, 21., 45. 45., 46., 47. jegyzet. – A sereg élére kinevezett Antonio Caraffa tábornok csak október második felében csatlakozott hadtestéhez, amely már október 7. óta ostromolta Szegedet. Hammer[–Purgstall] 1830, 736.; Zinkeisen 1857, 125.; Nagy 1987, 21.
- 29 A Veterani gróf által vezetett császári hadtest: „7 lovasezred, 2 dragonyosezred, egy horvát ezred és Barkóczy huszárjai alkottak 6 ezer vagy még több lovassal”. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 81–83. Az eseményre lásd még Szilahtár 1968, 683.; Szilahtár 1986, 433.; Silahdár 1928, 251.; Baló 1986, 465. Vö. Nagy 1987, 21–22. Nagy a török forrással ellentétben tévesen Ahmednek nevezi ennek a segédhadnak a vezetőjét.
- 30 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 83. A második török segédhad valójában a nagyvezér seregének az előhada volt Oszmán Pasa Oglu Ahmed vezír pasa vezetésével. Szilahtár 1968, 684.; Szilahtár 1986, 434.; Silahdár 1928, 251–252.; Baló 1986, 465. Vö. Nagy 1987, 22.
- 31 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 83.; Szilahtár 1968, 685.; Szilahtár 1986, 434.; Silahdár

1928, 252.

- ³² A béketárgyalásra való felhívását a nagyvezér többször megismételte, az 1687 januárjában és februárjában Bádeni Hermann őrgróffal, a Haditanács elnökével való levélváltását lásd *Szulejmán nagyvezír és Hermann von Baden levélváltása*. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. 287–292. – „Sogleich erneuerte er die schon von Peterwardein aus den Siegern gemachten Friedensvorschläge in bescheidenem Tone”. Jorga 1911, 218. Vö. Hammer[–Purgstall] 1830, 476.; ONNO KLOPP: *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699*. Graz, 1882. (A továbbiakban Klopp 1882) 407.
- ³³ Lotharingiai Károly Nagyvárad bevételét sürgette, aminek bevételével rendezte volna Erdély bizonytalan helyzetét rendezte volna. A herceg terveire Lotharingiai Károly naplója II 1987, 92. Bádeni Lajos viszont Szigetvár ostromát javasolta. Bánlaky 2000, v. r.; Nagy 1987, 23.
- ³⁴ Mindkét seregetestnek a kijelölt helyen (Esztergom, illetve Szolnok) május 20-ig kellett összegyűlnie. Körülbelül hatvan ezer fős katonasággal számoltak. Zinkeisen 1857, 126; Bánlaky 2000, v. r. – Az 1687. évi hadműveletekről szóló források kevés szót ejtenek a magyar katonaságról. A császári seregben a Pálffy huszárezredet említik, míg a Barkóczy és a Csáky huszárezredet a bajor sereghez rendelték. Vö. Nagy 1987, 49. 84. jegyzet. A témában lásd még CZIGÁNY ISTVÁN: *A magyarországi katonaság és az 1687-es török ellenes hadjárat*. In *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. 115–124.
- ³⁵ „Es wurde im ganzen Reiche eine Kriegssteuer ausgeschrieben...” Hammer[–Purgstall] 1830, 476; HÓVÁRI JÁNOS: *A nagyharsányi csata török szemmel*. In *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989 (A továbbiakban: Hóvári 1989) 65.
- ³⁶ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 96.
- ³⁷ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 98.
- ³⁸ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 100.
- ³⁹ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 101.; Szilahrtár 1968, 686.; Silahdár 1928, 274.; Rashid 1882, 503. Vö. Uzunçarşılı I. 2003⁶, 471.; Nagy 1987, 24. – Jorgánál azt találjuk, hogy a nagyvezér június 19-én kelt át a Száván, azaz indult el Belgrádból, ami mindenképpen késő lenne. Jorga 1911, 218.
- ⁴⁰ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 104–106; Nagy 1987, 25.
- ⁴¹ Az Old nevű község déli határrészében lévő Újtónál. NAGY LAJOS: *A nagyharsányi csata*. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. (A továbbiakban Nagy 1989) 45. Az átkelőről még Nagy 1987, 25. Szilahrtárnál Újtó szerepel. Szilahrtár 1968, 686.; Silahdár 1928, 274.
- ⁴² A herceg seregéhez való csatlakozás nem probléma nélküli kérdéséről lásd még: Bánlaky 2000, v. r. – A bajor sereg létszámára Nagy 1987, 27, 46. 75. jegyzet. A bajor hadtestben szolgált két magyar huszárezredet Horvátországba rendelték. Nagy 1987, 49. 84. jegyzet. Ez azonban nem jelentette, hogy magyar katonaság ne maradt volna a választófejedelem és a herceg vezénylete alatt. Lásd pl. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 112.
- ⁴³ Lotharingiai Károly naplója II 1987, 114.; *Miksa Emánuel választófejedelem naplójából (1687)*. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. (A továbbiakban Miksa Emánuel naplója 1987) 156.; Szilahrtár 1968, 686.; Silahdár 1928, 274. Vö. Bánlaky Philipp Rödert, Bádeni Lajos életrajzíróját idézi: „aber keineswegs in ihrer üblichen Schlachordnung im freien Felde, sondern was seit Gründung des Reichs bei ihnen noch nie geschehen, in einem starken, ganz nach europäischer Art verschanzten Lager, das Essek im Halbkreise umgebend, beiderseits an den Donaustrom (sic! nyilván elírásról van szó és a Drávát kell érteni rajta) anlehnte und mit 60 Geschützen versehen war.” Bánlaky 2000, v. r., XVII/23. sz. melléklet. Vö. Nagy 1987, 30. – A nagyvezér hadseregének létszámára vonatkozóan a híradások július közepén 80 ezerről szóltak, a herceg több, mint 70 ezret említ. Lotharingiai

- Károly naplója II 1987, 112., 114., 115. Hammer[–Purgstall] a török haderőt 49 ezer emberre, 14 ezer tevére, 70 ágyúra és 400 lószerkocsira teszi, amihez a tatárokat is hozzáadva 60 ezerről ír. Hammer[–Purgstall] 1830, 479. Vö. Zinkeisen 1857, 126.
- 44 Nagy a török sereg visszahúzódását a sáncrendszer mögé azzal indokolja, hogy Szülejmán belátta: serege tehetetlen „a keresztény hadsereg vonalas hadviselésével szemben”. Nagy 1987, 29.
- 45 Nagy a herceg hadinaplója alapján végigveszi, hogy egyáltalán milyen lehetőségei lehettek volna, és hogy végül a katonai vezetés is a visszavonulást tartotta a legrealisabbnak. Nagy 1987, 30. Vö. Bánlaky 2000. v. r. Vö. Az „ellenség sokkal erősebb, mint eddig gondoltuk, [...] itt nem nyomulunk tovább, a katonaságunk erre jobb alkalmat keres majd, amikor az ellenség kint lesz a nyílt mezőn”. Miksa Emánuel naplója 1987, 158.
- 46 Nagy 1987, 30. A veszteségekkel kapcsolatban a fennmaradt források ugyan eltérő adatokat hoznak, de a vezérek hadinaplói a pár száz fős keresztény áldozat mellett inkább a törökök veszteségeiről szólnak. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 122. (100 magyarról, akiket az ellenség lekasabolt 114–115.), Miksa Emánuel naplója 1987, 169. Bonomo 1987, 236. A Szilahrtárnál olvasható több ezres veszteségre nincsenek adatok, nyilvánvalóan túloz a török történetíró. Szilahrtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 274. Vö. még Zinkeisen 1857, 126.; Bánlaky 2000, v. r.: ők a császáriak több, mint ezer fős veszteségéről írnak.
- 47 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 115.
- 48 1687. július 27. Lotharingiai Károly naplója II 1987, 116.
- 49 Miksa Emánuel naplója július 24-én a nagyvezérnek a szigetvári és kanizsai pasákhöz írt leveleit említi, amelyekben a keresztényekkel való sikeres megütözéséről számol be. A körbe zárt Szigetváron és Kanizsán továbbra is „vitézül védekezzenek [...], a segítség a kellő időben nem marad el”. Miksa Emánuel naplója 1987, 160; Hóvári 1989, 66.
- 50 Rashid 1882, 507.; Szilahrtár 1968, 686.; Silahdár 1928, 275. A magyar fordítást idézi Hóvári 1989, 66. Vö. a nagyvezér augusztus 4-én tartott tanácskozásáról Hammer[–Purgstall] 1830, 480.
- 51 Szilahrtár Mehmed – már a későbbiek ismeretében – a döntést elhibáztattnak tartotta. Szilahrtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.
- 52 Lotharingiai Károly hadinaplója 116. Elfogott törököktől értesültek az eszéki hajóhíd lefektetéséről, illetve a bal oldali töltés helyreállításáról. Nagy 1987, 31.
- 53 1687. július 29. Harkány és Mohács között. Lotharingiai Károly hadinaplója 116–117.; Nagy 1987, 31.; Hóvári 1989, 66. – A mohácsi hadibázisról lásd KUTI ISTVÁN–ÚJVÁRI ANDRÁS: Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. 75–96.
- 54 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 117.
- 55 A tábor helyének pontosabb meghatározását lásd Hóvári 1989, 66–68. Vö. Rashid 1882, 507.; Nagy 1987, 31.
- 56 Nagy 1987, 32. Nagy 1989, 46.
- 57 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 119.
- 58 Lotharingiai Károly naplója II 1987, 119–120. Augusztus 11-re virradó éjjel Szent Márton és Márok között táboroztak, 11-én átkeltek a Karassón és a Villányi hegység északi oldalán indultak el nyugati irányba. Nagy 1989, 46. – A mohácsi palánk felgyújtásáról a török történetírók is megemlékeznek Szilahrtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.; Rasid 1882, 507.
- 59 A továbbvonulás akadályoztatásáról Lotharingiai Károly naplója II 1987, 119.; Miksa Emánuel naplója 1987, 165; *Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy hadsereg főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról*. Ford.: Szita László. In: Budától–Belgrádig. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987. (A továbbiakban Hasslingen 1987) 201–202.; *Részletek páter Gaetano Bonomo Miksa Emanuel gyóntató papjának naplójából (1687)*. Ford.: Nagy Lajos. In: Uo. (A továbbiakban Bonomo 1987) 234.; Szilahrtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.; Rasid 1882, 507. Vö. Nagy 1987, 32–33; Hóvári 1989, 69–70.

- ⁶⁰ Hóvári 1989, 70.
- ⁶¹ Nagy 1987, 33–34; Nagy 1989, 47.
- ⁶² Miksa Emánuel naplója 1987, 165.
- ⁶³ Sziláhtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.; Klopp 1882, 408.; Nagy 1987, 33–34; Hóvári 1989, 69.
- ⁶⁴ Hóvári a török források elemzése során arra az érdekes momentumra is felhívja a figyelmet, hogy mind Sziláhtár Mehmed, mind pedig Rasid Efendi történeti munkájában maga a nagyharsányi csata az augusztus 11-i délutáni összecsapásokkal veszi kezdetét, a leírásuk szerint a nagyvezér ekkor indult meg északra a baranyavári táborból, hogy beavatkozzon, holott erre csak az következő napon, augusztus 12-én került sor. Sziláhtár 1968, 687.; Silahdár 1928, 275.; Rasid 1882, 507.; Hóvári 1989, 70. – A nagyvezér táborának elhelyezkedésére VERESS D. CSABA: Hol zajlott le a „második mohácsi” vagy a „harsány-hegyi csata” 1687. augusztus 12-én? In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. (A továbbiakban Veress 1989) 57. A terepviszonyokat nehezítette a Karassóval párhuzamosan, attól nyugatra húzóódó törésvonal, ami a völgyet a fennsíktól elválasztotta és a Mohács–Siklós utat is – Villáynál – keresztbe metszette.
- ⁶⁵ Sziláhtár 1968, 687–688.; Silahdár 1928, 275.; Rasid 1882, 507–508.; Hóvári 1989, 71.
- ⁶⁶ A mai Villány belterületén. A délutáni hadművelet pedig innen délre, délkeletre zajlottak. A helyszín azonosítása során az volt az alapvető kérdés, hogy a Harsány-hegyhez viszonyítva – amihez a kortársak kapcsolták az eseményt – hol zajlott a csata: az annak déli lábánál fekvő sík területen, Nagyharsány falu határában vagy az attól keletre elterülő fennsíkon, amely terület azonban Villány határához tartozott. Veress félrevezetőnek értékelte, hogy a keresztény csapatok táborozását ábrázoló térképeken Kistótfalu nevét tévesen a középkori Villány romos épületei mellett tűntették fel. Kistótfalu a csata helyszínétől 15 kilométerre északnyugatra található. Veress 1989, 49–61.
- ⁶⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a gondos előkészületeket nem a nagyvezérnek tulajdonítja. Sziláhtár 1968, 688.; Silahdár 1928, 275. Vö. Hóvári 1989, 71.
- ⁶⁸ Nagy 1987, 36.; Nagy 1989, 47. Vö. 66. jegyzet.
- ⁶⁹ Hóvári 1989, 70.
- ⁷⁰ A hadmozdulatokra Nagy 1987, 36–37.; Nagy 1989, 47.; Veress 1989, 55–56.
- ⁷¹ Veress 1989, 57.
- ⁷² A török lovasság [...] csaknem menekülésszerűen hátrált egészen a biztonságos futóárkok mögé”. Hasslingen 1987, 236. Vö. Nagy 1987, 38–40.; Nagy 1989, 47.; Veress 1989, 58.; Hóvári 1989, 72–73.
- ⁷³ Miksa Emánuel naplója 1987, 169. A török sereg visszavonulásáról és menekülésről még Lotharingiai Károly naplója II 1987, 121. „Az ellenség lemeszárlását, a gyilkolást nem lehet leírni.” Hasslingen 1987, 202. Vö. Bonomo 1987, 236.; Sziláhtár 1968, 688.; Silahdár 1928, 276. Veress 1989, 59.; Nagy 1987, 39.; Nagy 1989, 47.; Klopp 1882, 409.; Hóvári 1989, 72–73.
- ⁷⁴ Veress 1989, 55., 59.
- ⁷⁵ A nagyvezér serege a teljes hadifelszerelését hátrahagyva menekült el a csataterőről és a sáncokból. A források 70 zsákmányolt ágyúról és 12 mozsárágyúról, tömördek löporról és hadianyagról írnak, nem beszélve a lovakról és az ellátmányról. Áldozatokról és veszteségekről Lotharingiai Károly naplója II 1987, 122.; Miksa Emánuel naplója 1987, 169.; Hasslingen 1987, 202.; Bonomo 1987, 236. Vö. Zinkeisen 1857, 126.; Jorga 1911, 219.; Nagy 1987, 40–41.; Nagy 1989, 48.
- ⁷⁶ Sziláhtár 1968, 688; Silahdár 1928, 275; Rasid 1882, 507.
- ⁷⁷ Hóvári tanulmányában védelmébe is veszi a nagyvezért, mondván, hogy a török hadvezetés még általában nem látta tisztán a modernizálódó nyugat-európai hadseregek előnyeit, erősségeit. Hóvári 1989, 72.

Szilágy megye története

Az egykoron a Magyar Királysághoz tartozó Szilágy vármegye Szatmár-, Bihar-, Kolozs- és Szolnok-Doboka vármegyék által határolt területen fekszik. Területe 3716 km², a XIX. század végén mintegy kettőszáznegyvenegy településsel. Területéből a gazdálkodásra felhasznált terület a következőképpen oszlott meg: 154386 hektár szántóföld, 4502 hektár kert, 45600 hektár rét, 45681 hektár legelő, 91 hektár nádas, 5020 hektár szőlő és 107332 hektár erdő. Virágzó szőlő- és bortermelését a filoxéra tönkretette, az újratelepítés után újra kezdett fejlődni a nemes nedű szűrése. Legjobb borát az Érmelléken készítik, a tasnádi bakator a leghíresebb fajtájuk. Jelentős gyümölcsstermesztése minőségre is kiváló árukkal rukkolt elő. Alma, körte, dió, és nagymennyiségű szilva – melyből nagy mennyiségű szeszt főztek – voltak a legjellemzőbb gyümölcsök.

A XIX–XX század fordulóján az állattenyésztés legfontosabb jóságait 66705 darab szarvasmarha, 3149 bivaly, 9713 ló, 522 szamár és öszvér, 65911 sertés, 62652 juh valamint 8193 darab kecske jelenti. A számokból is kiolvasható a szarvasmarha, sertés és juh kiemelkedő fontossága. Különösen a kifejlett marháknak volt országosan is nagy keletje. Híres vásárai – Szilágycseh, Zsibó, Nagyfalu, Kraszna, Zilah, Égerhát – az ország minden részéről vonzották a kereskedőket.

Teljes népessége az 1910-es népszámlálás adatai alapján 215193 fő (1870-ben még csak 196108), ez alapján 57,9 fő/km²-es népsűrűségével a korabeli országterületen a közepesen belakott megyék közé tartozik (a

népsűrűség országosa átlaga 64,6 fő/km²). A vármegye lakossága legnagyobb részben – kb. $\frac{2}{3}$ arányban – román nemzetiségű, mintegy $\frac{1}{3}$ -ot tesz ki a magyar. Ezen kívül nagyon kevés szlovákot találunk (Nemzetiségek: magyar: 34,3 százalék, szlovák: 1,7 százalék, román: 62,6 százalék). A nemzetiségi megoszlásból többé-kevésbé levezethető a vallás eloszlás is: felekezetek szerint római katolikus a lakosság 5,6 százaléka, míg görög katolikusnak számít – nemzetiségeknél mutatkozó román többségből levezethetően – 60,7 százalék. A 25,1 százaléknyi református lakosság főleg magyar lehet – hasonlóan a katolikushoz. Ezekon kívül 4,4 százalék tartozik a görögkeleti és 3,7 százalék az izraelita egyház kötelékébe.

Oktatási szempontból vizsgálva a helyzetet az 1891-es adatok szerint vármegyében összesen 326 iskolát találunk. Ezek közül egy algimnázium Szilágysomlyón, egy főgimnázium pedig Zilahon működött. A szakoktatást hat ipari- és kereskedelmi iskola végezte, ezen kívül tizenegy óvoda működött a megye területén. Az országos átlaghoz képest Szilágy a tanügyileg elmaradottabb megyékhez tartozott. A tanköteles gyerekek 41 százaléka nem járt iskolába, s a hat éven felüli népességnek 67,3 (férfiak), 77,6 (nők) százaléka analfabéta volt.

Közigazgatásilag hat járásra (Krasznai j., Szilágycsehi j., Szilágysomlyói j., Tasnádi j., Zilahi j., Zsibói j.) és két rendezett tanácsú városra (Szilágysomlyó és Zilah) oszlott a terület.

A megye története a magyarországi kö-

zépkor második felére nyúlik vissza. Egyes adatok szerint a megye már a XIII. században létezett, bár valószínűsíthetően inkább vidéket, területet jelent, mely lefedett meglévő vármegyéket és nem rendelkezett pontosan körülírt, elhatárolt területtel, s nem volt törvényhatóság. Maga az elnevezés főleg Kraszna és Közép-Szolnok vármegyéket jelenti, de a történelem folyamán a fogalom ettől kisebb-nagyobb mértékben eltérhetett. Egyes korszakokban a szilágyi terület kiterjedt Szatmár megye egyes részeire is. A modern Szilágy megye megalakulását az 1876. évi XXXIII. tc.-nek köszönheti. Eszerint a megye Közép-Szolnok, Kraszna jelentős területeiből, valamint Kolozs és Doboka néhány településéből jött létre.

Az újonnan létrehozott megyét alkotó Kraszna megye már a XIII. század elején működő közigazgatási egység volt, míg Közép-Szolnok önállóságát a XV. századtól datálhatjuk, amikor leválasztották az addig egységes egészként létező Szolnok megyéből. Mivel Szolnokról XII. századig visszamenően találhatunk adatokat, így Közép-Szolnok ismert eredete is visszanyúlik idáig. Nevével már 1416-ban találkozhatunk s század közepétől főispánját is ismerjük.

A török hódítás, az ország feldarabolása következtében, az 1538. évi váradi béke értelmében a két megye Erdélyhez került. Az 1551-es, Izabella és I. Ferdinánd között kötött egység szerint visszakerültek Erdéllyel együtt Magyarországhoz, de az 1570-ik évi speyeri békeszerződés ismét elszakítja attól s János Zsigmond fennhatósága (Erdély) alá helyezi. Az erdélyi fennhatóság azzal a következménnyel is jár, hogy más magyar területekhez képest a török kevésbé zaklatta a lakosságot, illetve hogy a reformáció meg erősödött a megyében.

1660-ban, Nagyvárad, „Erdély kulcs”-ának török kézre kerülésével gyakorlatilag a megye is oszmán uralom alá került. Az követő hadjáratok, egészen a felszabadító háborúk

végéig itt is a „szokásos” pusztítással jártak. A török kiűzése után az ott állomásozó császári csapatok szedtek sarcot, majd a Rákóczi-szabadságharc okozott veszteségeket: a megye nemessége elköltözött, s a lakosság jelentős része is parlagon hagyta földjeit. A sokszor lakatlan területekre ekkor indult meg egyre növekvő mértékben román betelepülés, de a hagyomány szerint székelyeket, valamint palócos nyelvjárást beszélő magyarokat is telepítettek.

Egészen 1733-ig csak adózásilag tartozott Szilágy Magyarországhoz, közigazgatásilag Erdély alá osztották. Ez az állapotot szüntette meg a 1733-as Carolina Resolutio azzal, hogy az egész Szilágyságot Erdély alá rendelte.

A felülről elrendelt változás elleni tiltakozás alapjául szolgált, hogy az anyaországhoz szerettek volna tartozni, de Erdéllyel együtt, vagyis az Uniót követelték. A követeléseknek pusztán annyi eredménye lett, hogy az országgyűlés többször is törvényt hozott a Részek (Partium) Magyarországhoz való csatolásáról, de ezen törvényeket nem hajtották végre.

Magyarország és Erdély uniója végül az 1848-49-es forradalom és szabadságharc alatt valósult meg: a március 15-én felolvasott tizenkét pont egyike volt az „Unió”, vagyis a két országrész egyesítése, amit az 1848. évi VI. tc. valósított meg. A szabadságharc leverése után ismét újra kettéosztották az országot, így Kraszna és Közép-Szolnok is újra Erdélyhez került. A két megyét csak 1862-ben csatolták Magyarországhoz, majd 1876-ban egyesítve őket hozták létre Szilágy vármegyét.

A Szilágyság gazdag népi kultúrája fennmaradt gazdag népi dallamkincsében is megnyilvánul. Hangszeres zenéje már korántsem ilyen gazdag, a valamikor elterjedt citera mára már kiment a „divatból”. Valamivel népszerűbb a szájharmonika és harmonika („*Júzómuzsika*”). Gazdag a történeti

mondakincese és hiedelemvilága, melyben különösen a rontás és annak és az ellene való védelem játszik fontos szerepet. Falvainak többségében a falu központjában található meg a templom és a haranglábat. Református templomaiban gyakoriak a XVIII. század ismert mesterei által festett kazetás mennyezetek. A második világháborúig uralkodó lakóház típusnak a talpakra épített, gerendavázas, paticsfalú, rozsz-zsúpfedelű épületek számítottak. A paraszti és kismemesi műveltség közelsége abból is fakadt, hogy a magyar lakosság között a parasztsághoz hasonló anyagi, műveltségi viszonyok között élő ún. „hétszilvafás” nemes élt. Ez azt jelenti, hogy a jómódú paraszti lakóház és a kismemesi kúriák között sokszor nem volt semmi különbség.

A megye székhelye, Zilah Szilágy legnagyobb városa. 1891-ben 6474 fős lakosságánál a megye lakosságának nemzetiségi összetételéhez képest fordított arány figyelhető meg: a vidék $\frac{2}{3}$ -os román többségéhez képest Zilahon 5992 fő magyar és mindösszesen 329 a román nemzetiségű. A lakosság többségét (4786 fő, ezen kívül 1017 római katolikus, 406 görög katolikus és 201 izraelita vallású polgár) kitevő reformátusok temploma a XIII. század elejéről származik gótikus stílusban épülve. Eredeti állapotában csak a szentély maradt fenn, mivel a templom az idők folyamán szűknek bizonyult és

bővíteni kellett. Mai formáját az 1904–1907 közötti átépítés során nyerte, így kialakítva kb. 1500 ülőhelyet.

Megyeszékhelyként a város adott otthont a vármegye törvényhatóságának, a járási szolgabírói hivatalnak, a királyi törvényszéknek, járásbírósnak és ügyészségnek, pénzügyigazgatóságnak, államépítészeti hivatalnak, királyi tanfelügyelőségnek, közjegyzőségnek, állami állatorvosnak és csendőrszaksz-parancsnokságnak. Ezeken kívül állami tanítóképző intézet, 1873-ban megnyílt községi polgári fiúiskola és ipariskola (1884-től), kereskedőtanonc-iskola (1874-től), állami faiskola, magyar királyi erdőgondnokság, a vármegyei közközház, adóhivatal, Wesselényi-egyesület, vármegyei múzeum, takarékpénztár, gőzmalom, nyomda, állami amerikai szőlőtelep, vasútállomás, posta és távíróhivatal és postatakarékpénztár található a városban. Ide települt a határon túlra is szállító Germán-féle első magyar labdagyár. A megye másik jeles városa a Báthory-család fészke, Szilágysomlyó. 4548 fős lakosságának nemzetiségi összetételénél hasonló arányokat láthatunk, mint Zilah esetében: 3661 magyar, 857 fő pedig román nemzetiségű, akik közül 1405 fő római katolikus, 893 görög katolikus, 1385 református, 838 pedig izraelita.

Katolikus templomát Báthory István építtette 1532-ben. Ezen épület közelében

WESSELÉNYI MIKLÓS

KÓLCSEY FERENC

ADY ENDRE

pedig egy Árpád-kori templom maradványai lelhetők fel. A városnak két vára is volt. A régebbiről először 1351-ből találunk említést, s a településtől északra található Magura-hegy tetején épült fel. Pusztulása az 1551-es török ostromnak köszönhető. Nem építették újra, de a Báthory család székhelyének számító városban 1592-ben Báthory István építtetett egy reneszánsz várkastélyt. A kastély 1671-ig volt a család birtokában, majd a Bánffyoknak való elzálogosítás után 1687-ben császári csapatok szállták meg. Aztán kuruc, majd újra császári fennhatóság után újra Bánffy birtokként tűnik fel. Az említett Magura-hegyen talált gazdag római kori leleteket Bécsbe szállították.

A megyében található az 1891-ben 2279 lakosú Zsibó is. A község a zsibói járás székhelye mezőgazdasági szeszgyárral, ipariskolával, távíróhivattal. A falu nevezetessége az uradalmat 1584-ben elnyerő Wesselényi bárói család. A család talán legismertebb leszármazottja a Zsibón született báró Wesselényi Miklós, az „árvízi hajós”, a reform-kori ellenzék egyik legendás vezetője, a korabeli erdélyi ellenzék vezére.

A megye északnyugati részén, a tasnádi járásban található Érmindszenten született 1877. november 22-én a XX. század elejének nagy költője, Ady Endre, aki 1892–1896 között

a zilahi református gimnáziumban járt és érettségizett. 1896. március 22-én jelent meg nyomtatásban első verse a helyi Szilágy című lapban. A gimnáziumban korrepetálta az akkor szintén ott tanuló, nálánál fiatalabb Kun Bélát, aki később a Tanácsköztársaság vezetőjeként válik ismertté. Kun Béla, a magyar és a nemzetközi kommunista mozgalom ismert alakja is a megyében, Szilágycsehen látta meg a napvilágot 1886. február 20-án. Gyermekkorát a közeli falucskában, Lelén töltötte. Zilahra 1894–1897 között járt középiskolába. Végül, de nem utolsósorban szinte kötelező megemlíteni a tasnádi járás Szódemeter falujában 1790. augusztus 8-án született nagy magyar költő, Kölcsey Ferenc nevét. A 1890-ben a Szilágymegyei Wesselényi Egyesület emléktáblával jelölte meg a kiváló költő szülőházát.

A nagymúltú megyét az 1920. június 4-én aláírt trianoni béke következtében elcsatolták Magyarországtól, és azóta is Románia részét képezi. Román fennhatóságot rövid időre 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés szakította meg. Ennek értelmében a Székelyföldet és Észak-Erdélyt, többek között Szilágy megyét is visszaadták Magyarországnak. A vesztes második világháborút a határok tekintetében visszarendeződs követte. Magyarország újra trianoni határok közé szorult vissza, így a

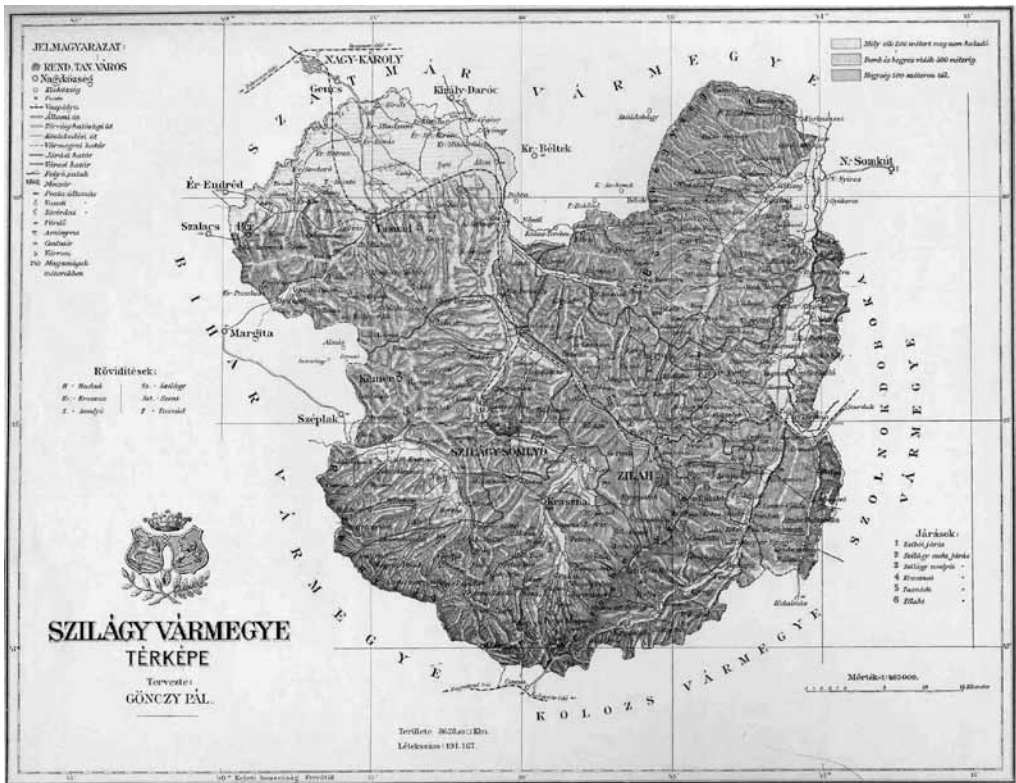
megye is visszakerült Romániához. A román fennhatóság majd kilencven esztendeje alatt a magyar lakosság számbeli aránya tovább csökkent. 1992-re a megye 266797 lakosának nemzeti szerinti megoszlása: 192552 román (72,17 százalék), 63151 magyar (23,67 százalék), 146 német (0,05 százalék), 9224 cigány (3,46 százalék), 1724 egyéb (0,65 százalék). A korábban főleg magyar többségű városokban megfordultak az arányok. Zilah 68 000 fölé emelkedett lakosságából mára a románság aránya 78 százalékra emelkedett, míg Szilágysomlyó esetében ez az arány 65,03 százalék.

KISS GÁBOR FERENC

SZILÁGY VÁRMEGYE TÉRKÉPE A KOGUTOWICZ-FÉLE KÖZIGAZGATÁSI ATLASZBAN

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALASSA IVÁN: *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest, 1989, Gondolat.
- BORSÁNYI GYÖRGY: *Kun Béla*. Politikai életrajz. Budapest, 1979, Kossuth Könyvkiadó.
- A történelmi Magyarország atlasza és adattára*. Pécs, 2001, Talma Kiadó.
- Katolikus lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/>
- KINCS GYULA: Szilágymegye. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. Budapest, 1886, Magyar Királyi Államnyomda.
- Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Arcanum DVD Könyvtár 2.
- MISKI GYÖRGY: *Erdélyi és Erdélyen kívüli települések ismertetése*. Arcanum DVD Könyvtár 2.
- Pallas Nagylexikona*. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html>
- PETRI MÓR: *Szilágymegye monographiája*. www.mek.iif.hu
- SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. www.mek.iif.hu

Egy szocialista társadalom

BELÉNYI GYULA: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965.* Szeged, 2009, Belvedere Meridionale.

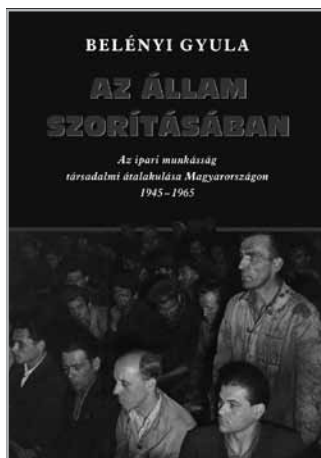

Ipari munkásság a szocialista rendszerben: névtelen emberek százezrei, milliói, akikről a történelemtudomány és a hétköznapi ember mindmáig keveset tud. Aki személyesen is átélte, netán munkásként önmaga is résztvevője volt a szocialista iparosítás első két évtizedének, annak régi emlékeket idézhet fel Belényi Gyula új könyve. Aki pedig nem élt felnőttként abban a társadalmi-politikai rendszerben, szinte elképzelni sem tudja az ötvenes, hatvanas évek kevés bérért, szorgalmasan robotoló munkástömegeit. A magyar történelem „szocializmus” című fejezete nem is olyan régen zárult le, talán ezért is maradhatott a korszak legjellegzetesebb társadalmi rétegének, az ipari munkásságnak a megítélése sok esetben tisztázatlan a közgondolkodásban. Kik voltak ők és honnan verbuválódtak? Mennyien voltak és hol, milyen körülmények között éltek? Milyenek voltak a munkakörülményeik? Ezekre és még sok más hasonló kérdésre adja meg a választ Belényi Gyula legújabb munkája, *Az állam szorításában* című könyv. A szerző szinte kizárólag saját, több évtizedes levéltári alap kutatásaira támaszkodva állította össze munkáját, amely elsősorban hiánypótló társadalomtörténeti mű, ám nyilván tartalmazza a legfontosabb politikátörténeti és gazdaságtörténeti vonatkozásokat is. A most megjelent

könyv egyfajta folytatása, illetve jelentős bővítése a szerző korábban megjelent, hasonló témájú írásainak (*A sztálini iparosítás emberi ára; Munkások Magyarországon 1948–1956*).

Már a cím is sejtetni engedti, hogy a feltárt források alapján a szerző bizony nem a régi, az államszocialista időszakban jól megszokott következtetésre jut a munkásság helyzetét illetően. Vagyis a munkásság nem mint az állam vezető társadalmi osztálya jelenik meg, amint azt évtizedeken keresztül sulykolták az emberekbe. Sokkal inkább arról volt szó, hogy az állam szovjet mintára végletes ellenőrzés alá vonta az elméletileg privilegizált munkásságot is és Nagy Imre szavait idézve „*egy szűk hatalmi klikk bonapartista diktatúrája érvényesült a munkásság felett*”. Ezzel kapcsolatos sokatmondó tény, hogy az 1956-os Munkástanácsok egyik legfőbb kérdése az volt, hogy egyáltalán ki jogosította fel a kommunistákat arra, hogy magukat az ország és a nép vezetésére hivatottak kiáltásuk ki? A szerző az 1945 és 1965 közötti időszak, tehát két évtized kimerítő feldolgozására vállalkozott, vagyis még több mint két évtized hasonló volumenű feldolgozására van lehetőség a témát illetően, aki vállalja a levéltári kutatás izgalmas, ám sokszor gyötrelmes munkáját...

Ha volt valami előnye a szocialista időszakban óriásira duzzasztott bürokráciának, akkor az egyik előny feltétlenül az, hogy munkájuk eredményeként rengeteg, a korabeli munkásság szóhasználatát és gondolkodásmódját tükröző, szó szerint dokumentált mondat, idézet kerülhet elő a levéltárakból. Íme egy ezek közül: „*Tönkretettük a magyar ipart, mert a rohadt bérpolitikával*

tönkretettük a minőséget”. De legalább ekkora érdekesség, színfolt az a sok speciális, mára már lassan feledésbe merülő kifejezés, amelyek nélkül a szocialista rendszer szinte nem is létezhetett volna. A fiatalabb generációnak már szinte semmit sem mond a munkakönyv, a munkaverseny, az élüzem, a kongresszusi zászló vagy a sztahanovista munkás fogalma. Rendszeresen előkerülnek a korabeli párt- és államvezetés legfőbb funkcionáriusainak sokszor „bikkfa nyelven” elmondott, de a korszakot jól tükröző kijelentései, monológjai. Ezek közé tartozik például, amikor Vas Zoltán, az Országos Tervhivatal nagyhatalmú ura kijelentette, hogy a szovjet mintát semmiképpen sem szabad „magyarizálni”, vagyis akár a legkisebb mértékben is eltérni a szovjet mintától. De sokat elmond az MDP pártfőtitkára, Rákosi Mátyás gondolkodásából is az alábbi idézet: *„Minden eszközzel növelni kell a lakásépítést és elsősorban Budapesten. Én megmondom, nem mindegy az, hogy vidéken morog 1,7 millió ember, vagy Budapesten morog 1,7 millió ember”*.

A könyv külön fejezetet szentel a munkahelyi világ megismertetésének, amely az eddig megjelent szakirodalomban jórészt fehér foltnak számított. Az olvasó részletesen tájékozódhat például a titokzatos vállalati személyzeti osztályok munkájáról. Mellbevágó, amikor kiderül, hogy az ötvenes évek káderanyagainak összeállítására akkora apparátust állítottak rá, hogy azt még a szovjet szakértők is sokallták, mondván, hogy ugyanazt a munkát a szovjet vállalatoknál a magyarországihoz képest töredék számú bürokrata végezte. A szerző egyébként itt ajánlja, hogy a szovjet szakértők mindenre kiterjedő ellenőrző és tanácsadó munkája szinte teljesen feltáratlan, tehát maradt még feldolgozandó anyag a jövő kutatóinak is... De vissza a munka világához. A könyvből kiderül, hogyan állt tótágast a világ a munkások érdekvédelme esetében: a korábban a dolgozók érdekvédelmét ellátó szakszer-

vezetek egyszer csak miként kezdték el a munkaadót képviselni a munkások ellenében. De olvashatunk a Szabad Nép félóráról, az önbírálati órákról vagy azokról az elvtársi bíróságokról, amelyeket a munkahelyi fegyelem ellen vétő, problémás viselkedésű munkások ellen lefolytatandó eljárásokra hoztak létre, hogy munkatársai előtt nyilvánosan megszégyeníthessék a dolgozót. A korabeli iratokból kiderül, hogy milyen mértékű volt az ÁVH munkahelyi jelenléte: még a gyárak falainak is szeme és füle volt, ezért nagyon vigyázni kellett a félreérthető kijelentésekkel, cselekedetekkel. A könyvben előkerül a szocialista munkaversenyek irreális világa, amikor – a szovjet Sztahanov mintájára – a napi munkanorma többszörösét, esetenként akár tízszeresét is teljesítették az élmunkások. A korabeli győzelmi jelentésekből persze nem derült ki, hogy mindezt az emberfeletti teljesítményt csak úgy lehetett rövid időszakokra elérni, hogy közben többen a rekorder keze alá dolgoztak. A feszített tervek világában gyakori volt az anyagihiány, hogy aztán a termelésben keletkezett jelentős lemaradást rohammunkával, hóvégi vagy év végi hajrákkal pótolják be. Munkáskövetelések ekkor is voltak, nem csak a dualizmus idején és a két világháború közötti időszakban: 1950-ben a Lampart Gyár egyik dolgozója szerint még mindig a „három nyolcasért”, vagyis a nyolc órai munkáért, a nyolc órai szórakozásért és a nyolc órai pihenésért harcoltak a munkások, akárcsak korábban. Bár – mint mondta – ezt az akkori hajsza mellett lehetetlen volt elérni.

Az életkörülmények, a fogyasztás és a szociális ellátás körül sem volt még minden rendben ezekben az években. Sőt, az ötvenes években gyakoriak voltak a súlyos közellátási zavarok, amelyeket tetézték az időről időre megismétlődő vásárlási lázak: ezek során az alapélelmiszerekből esetenként a normális mennyiség 8-10-szerese fogyott a boltokban (ha volt áru). Az alacsony életszínvonal és az áruhiány frappáns mutatói az ekkoriban

elterjedt „hamishúslevesek” és „hamis-gulyáslevesek”: ezeket pontosan úgy készítették el, mintha lett volna bennük hús, csak éppen nem volt. Korabeli iratok tanúskodnak olyan vidéki szakmunkásról, akinek huzamosabb ideig vadkörten kellett élnie, míg egyik budapesti társa – pénz hiányában – zöldpaprikán volt kénytelen tengődni egy jó ideig. És akkor még nem beszéltünk a korai szocialista időszak életszínvonal-politikájának mostoha-gyerekeről, a lakásviszonyokról: 25-30 m²-es, egyszobás, félkomfortos „Cs-lakások”, kényszer-társbérletek, esetenként barlangok, földbe vájt odúk, lakókocsik, raktárhelységek, mosókonyhák – mint egyes munkások lakóhelyei. Volt még min változtatni a lakáspolitikai terén: ennek első, nagy lépése az 1960-ban beindított 15 éves lakásépítési program volt. Ennek során már komfortos, emberhez közelebbi lakásokat építettek, de továbbra is megmaradt a lakótér szűkössege, mint általános jelenség, amely több ok mellett az alkoholizmus térhódításához vezetett, mert a férfiak egyre többet „lógtak” a kocsmában. A szerző kutatásainak egyik legeredetibb következtetése, hogy állítja: a szocializmus korszakában lezajlott társadalmi változások egyik legsajátosabb vonása az volt, hogy az

ipari munkásság lakóhely szempontjából egyre inkább falusi népességgé alakult át. 1960-ban jóval több, mint kétötöd részük, 1970-ben pedig már – az összes ipari munkást számításba véve – majdnem közel felük községekben lakott! Vagyis sok volt közöttük a kétlaki, a bejáró (ingázó), tehát nem tipikusan csak a korai kommunista ideológia által megálmodott városi bérmunkás-proletár réteg jött létre a magyar szocialista valóságban. Ennek egyik legfőbb oka a lakáshiány volt.

A könyv olvasása közben jelentős segítséget nyújtanak az egyes fejezeteken, alfejezeteken belüli, egy-két oldalnyi terjedelmű, kisebb témákat kiemelő fejezetcímek, amelyek segítségével gyorsan visszakereshetők az egyes kisebb tematikus blokkok. Ebből is látszik, hogy a könyv – igen praktikus – tematikus elrendezésű, hiszen ebben a témában szinte tarthatatlan lett volna a kronologikus elrendezés. Belényi Gyula új könyvét bátran ajánljuk szakdolgozóknak, tudományos munkát folytatóknak, a történelem iránt érdeklődőknek, de a saját tapasztalatok, élmények felidézésére akár azoknak az egykori munkásoknak, akik az ötvenes és a hatvanas években önmaguk is építették a soha fel nem épülő a szocializmust.

SEBŐK BALÁZS

P I H E N Ő

Szabó Károly emlékezete

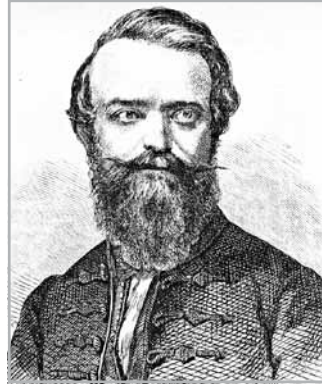
Az idei évben emlékezhethetünk meg XIX. századi történetírásunk jelentős alakjának, Szabó Károly halálának százhuszadik évfordulójáról. A jeles dátum alkalmat kínál arra, hogy felidézzük életművét, amely a magyar történetírást sok területen előbbre vitte, még akkor is, ha kutatási eredményeinek egy része ma már természetszerűleg nem állja ki a kritika próbáját. Kitartó munkássága, a nemzeti célok iránti elkötelezettsége, és az igazság, a történeti tények iránti feltétlen

tisztelete olyan tulajdonságok, melyek méltán tehették őt az utókor történészgenerációinak egyik példaképévé.¹

1824. december 14-én született a Békés megyei Köröstarcsán, ahol apja református lelkész volt. 1833-tól a debreceni kollégiumban tanult, melynek tanárai közül különösen Péczely József, a történelem, a latin és a görög nyelv oktatója gyakorolt rá nagy hatást.² Debreceni tanulmányainak befejezése után Késmárkra ment jogtudományt

hallgatni, ahol későbbi nagy ellenfele, Hunfalvy Pál is tanította. Érdeklődése a hazai jogi viszonyok mellett a görög klasszikusokra irányult. 1845-ben szerezte ügyvédi oklevelét, de hamarosan rájött, hogy nem alkalmas erre a pályára. Merész lépésre határozva el magát 1846. május elején Fiuméba utazott, és elvégezte az ottani tengerészeti tanintézet

első évfolyamát. Ezután azonban súlyos betegség vett erőt rajta, és fel kellett adnia a tengerészettel kapcsolatos ambícióit.³ Tulajdonképpen történelmi pályafutása Fiuméból való hazatéréseivel vette kezdetét. A görög klasszikusok tanulmányozásának szentelte idejét, és egyidejűleg életrajzi kutatásokat is folytatott Toldy Ferenc akadémiai titkárral közösen. 1848-ban már önálló dolgozattal jelentkezett, Thuküdidész II. könyvét olvasta föl a Kisfaludy társaságban. Kitűnő görög nyelvtudását műfordítások készítésére is fölhasználta, többek között Szophoklész Oidipus királyát fordította magyarrá.⁴

A szabadságharc kitörése megszakította tudósi működését. A lelkes fiatalember katonának állt, és a békési szabadsapat zászlaja alatt főhadnagyi rangig vitte.⁵ Több csatában is részt vett, és nemegyszer kitűnt bátorságával és példamutatásával. A szabadságharc leverése után új fejezet kezdődött Szabó Károly munkásságában. Toldy Ferenc ajánlása nyomán Teleki József hívta őt segédül nagy munkája, *A Hunyadiak kora*⁶ sajtó alá rendezéséhez. 1850 májusától 1855. február 15-ig Teleki gróf titkáráként dolgozott. Ezek az évek döntő hatást gyakoroltak Szabó Károly történetiszemléletének alakulására. Ez az az időszak, amikor a nemzeti romantikus történetiszemlélet Horvát János nevével fémjelezhető irányzatát kezdi föl váltani egy új, sokkal inkább társadalomtörténelmi irá-

nyultságú, tudományosságra törekvő irányzat, amely nem fogadja el a megcsontosodott történelmi közhelyeket, és a romantikus álmódózást a múlt dicsőségéről, hanem figyelmét a forrásokra irányítja, illetve azokat kritikai vizsgálat tárgyává teszi.⁷ Herder nyomán Európa szerte elterjedően volt a hagyományok, népmondák, népdalok gyűjtése.

Ez alól Szabó Károly sem vonhatta ki magát. Szabadidejében számos népdalt jegyzett le, helyneveket, népi hagyományokat gyűjtött.⁸ Ezeket az adatokat történelmi vizsgálódásai során igyekezett felhasználni, azonban forráskezelésében a szigorú tudományosság szempontjai érvényesültek. Számára csak azok az adatok voltak hitelt érdemlőek, amelyek más források adataival összevetve kiállták a gondos kritika próbáját.⁹

Teleki József 12 kötetesre tervezett munkájából ötöt együtt adtak ki. A gróf halála után a kéziratban maradt három kötetet Szabó Károly rendezte sajtó alá. A befejezetlenül maradt vállalkozást később Csánki Dezső folytatta, és készítette el a történetsek által jól ismert és sokat forgatott *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* című művet.¹⁰ Szabó Károly érdeklődése a Telekivel együtt végzett munka során fokozatosan a magyar történelem korai századai, az őstörténet és a korai középkor felé fordult. Több cikke jelent meg ebből a tárgykörből az Új Magyar Múzeum 1850–1855 közötti évfolyamaiban. 1855-ben elfogadta a nagykőrösi gimnázium tanári állását, és oly kiváló tanárokkal oktatott együtt, mint Arany János, Salamon Ferenc, Mentovich Ferenc, illetve Szilágyi Sándor, akivel ekkor kötött életre szóló barátságot.¹¹ Ez a szellemi milió újabb lendületet adott kutatásainak. Figyelmét a hazai kútfők tanulmányozására

fordította. Történetírói működését három különböző, de egymással mégis összefüggő területre koncentráta. Ezek közül az első az őstörténet volt, amelynek tanulmányozásában nagy hasznát vette görög nyelvismeretének. A kor uralkodó felfogása szerint a magyar őstörténet szerves részét képezte a hunok, és Attila király története. Innen adódóan Szabó Károly is különös figyelmet szentelt a hunokra vonatkozó forrásoknak, illetve a hunokkal kapcsolatos szakirodalomnak. Még 1850-ben az Új Magyar Múzeumban közölte Priszkosz rétor fennmaradt töredékeinek fordítását jegyzetekkel ellátva, majd franciából lefordította Amadeé Thierry *Attila* című művét. A szerzővel élénk kapcsolatban is állt, rendszeresen leveleztek.¹² 1863-ban a Thierry által összegyűjtött Attila mondákat, 1865-ben pedig Thierry Attila és utódai történelmét magyarította, és látta el magyarázó jegyzetekkel. Itt kell rámutatnunk Szabó Károly egyik nagy tévedésére, amely ugyan semmit nem von le történelmi működésének értékéből, de amely jól szemlélteti, hogyan futhat vakvágányra egy téma kutatása, ha prekoncepcióval közelítjük meg azt. A Thierry által feltárt és közzétett adatok alapján világosan igazolható lett volna, hogy az úgynevezett hun történet, vagy hun hagyomány a magyar történelmi gondolkodásban nyugati átvétel. Mint arról az alábbiakban bővebben is szólni fogunk, Szabó Károly alaposan ismerte a hazai elbeszélő forrásokat, amelyekkel összevetve kiderül, hogy a korai magyar kútfők semmit sem tudnak a magyarság hun eredetéről, ezt a hagyományt a magyarság nyugatról vette át. Szabó Károly azonban a magyarság hun eredetének tételeit véve alapul a Thierry műveinek fordításához csatolt magyarázó jegyzeteiben fáradhatatlanul javítja annak úgymond tévedéseit.¹³

A hunok története iránti érdeklődése mellett érdemben foglalkozott a magyarok vándorlásával, a honfoglalással és megtelepedésükkel is, illetve behatóan tanulmányozta

az idevágó külföldi forrásokat is. Bölcs Leó és Bíborbanszületett Konstantin műveinek magyarokra vonatkozó részeit a magyar elbeszélő forrásokkal összevetve írta meg *A magyarok hádszerkezetéről Árpád korában*, *A bolgár–magyar háborúról*, az *Előd vajda* című értekezéseit,¹⁴ illetve *A hét magyar nemzet-ségről* szóló munkáját. Ezen műveinek említésével érkezünk el második jelentős kutatási területéhez, a hazai középkori kútfők tanulmányozásához. Latinból magyarra fordította Magyarország történetének korai forrásait. Anonymus gesztáját a magyarok tetteiről 1859-ben tette közzé oly nagy sikerrel, hogy hamarosan újabb kiadásra volt szükség.¹⁵ Ezt követően jelentette meg Rogerius Siralmas énekét és Spalatói Tamás magyar krónikáját, valamint a magyar szentek legendáit. Ezen fordításai kapcsán keveredett polémiába oszt-rák és német történészekkel, akik véleménye szerint Béla király jegyzőjének munkája minden forrásértéket nélkülöz. Szabó Károly joggal hívta föl a figyelmet Anonymus művének értékeire. A Névtelen jegyzőt ugyan I. Béla korinak tartotta, mely vélekedését az utókor szakirodalma meggyőzően cáfolta, abban viszont feltétlenül igazat adhatunk neki, hogy Anonymus műve kellő kritikával használva szolgáltathat adatokat a magyar őstörténet és honfoglalás korára nézve.

A fent említett elbeszélő forrásokon kívül lefordította és közreadta a Képes Krónikát 1867-ben, Ferenc József koronázásának tiszteletére. Fordításai és előtanulmányként íródott kisebb értekezéseinek mintegy szintézisaként készült el és jelent meg 1869-ben *A magyar vezérek kora* című műve, amely meghozta számára a legnagyobb tudományos elismerést: 1871-ben az Akadémia rendes tagságával tüntették ki.¹⁶ Néhány évvel korábban már elévülhetetlen érdemeket szerzett a Magyar Történelmi Társulat létrehozásakor, mely megalakulásakor választmányi tagsággal ismerte el történetírói munkásságát. Ekkor már nem a nagykőrösi

A NAGY TANÁRI KAR. SZOBORCSOPORT (ARANY JÁNOS, SALAMON FERENC, SZABÓ KÁROLY, SZÁSZ KÁROLY, SZIGETI WARGA JÁNOS, SZILÁGYI SÁNDOR ÉS TOMORY ANASZTÁZ SZOBRA A NAGYKÖRÖSI ARANY JÁNOS MÚZEUM ELŐTT)

gimnázium tanára: még 1859-ben az Erdélyi Múzeum Egylet megalakulásakor könyvtárosi állást kínáltak föl neki, és 1860-tól Kolozsvárott folytatta munkásságát lankadatlan szorgalommal. Történetírói pályafutása itt, Erdélyben teljesedett ki igazán. 1872-től könyvtárigazgatói állása mellett előadásokat is tartott a kolozsvári egyetemen a magyar történelem tárgy köréből. Felbecsülhetetlen értékű bibliográfiai kutatásai a magyar könyvtárügy jeles személyiségévé is avatták.¹⁷ Korai magyar történelmi kutatásainak termékei a Péter királyról és Aba Sámuelről, illetve Kun Lászlóról írott életrajzai.

Nem szóltunk még harmadik nagy kutatási területéről, a székely kérdésről. A székelyek eredete, intézményeik, szokásaik története történetírói pályafutása kezdetétől foglalkoztatta Szabó Károlyt, és tegyük hozzá: a kérdés ma sem vesztette el aktualitását. A kor tudományos közvéleményében uralkodó felfogásnak megfelelően Szabó Károly a

VARGA IMRE SZOBRA SZÉKELY MŰVÉSZ ALKOTÁSA (1996) hunokban vélte fölfedezni a székelyek őseit, és kutatásai nem kis mértékben arra irányultak, hogy e tétel alátámasztására adatokat találjon. Ennek kapcsán két alkalommal is polémiába keveredett, először 1854-ben gróf Kemény Józseffel az úgynevezett *Csiki Székely Krónika* kérdésében, majd másodszor az 1880-as években Hunfalvy Pállal a székelyek királyi telepítésével kapcsolatban. Az első esetben Szabó Károly szigorú módszertani elveivel szakítva így nyilatkozott: „mind addig, míg annak valódi igazságáról magából a tartalomból merített meggyőződésem czáfolhatatlan ellenokkal le nem lesz rontva, bátor vagyok mint hiteles és őstörténetünkre nézve igen becses forrást használni”.¹⁸ Kortársai közül többen is kétségbe vonták a csak másolatban fennmaradt szöveg hitelességét, a későbbi szakirodalom pedig teljesen megcáfolta azt. Másik vitáját volt tanárával, Hunfalvy Pállal folytatta, miután Hunfalvy nyelvészeti adatokra tá-

maszkodva azt fejtegette, hogy a székelyek nem a hunok leszármazottai, hanem királyi telepítés révén kerültek Erdélybe a keleti határok védelme céljából.¹⁹ Szabó Károly több értekezésében²⁰ igyekezett megcáfolni Hunfalvy hipotézisét, de mint tanítványa, Szádeczky Lajos írja, úgy látszik a hun eredetbe vetett hite megrendült,²¹ mert kései tanulmányaiban nem foglalt állást ebben a kérdésben, sőt tervezett nagy művét, a székelyek történetét nem írta meg, talán amiatt, mert az eredetkérdés tisztázása a rendelkezésre álló forrásanyag alapján nem volt lehetséges. Pedig a munka megírásához nagyszabású előtanulmányokat végzett. A Magyar Történelmi Társulat kolozsvári bizottsága őt bízta meg a *Székely Oklevéltár* szerkesztésével, amelyből 1872-ben az első, 1876-ban a második, 1890-ben pedig a harmadik kötet is napvilágot látott,²² egy kötetet pedig kéziratban hagyott az utókorra, amely később szintén megjelent.²³ A székelység történetének páratlanul értékes forrásait gyűjtötte össze ezekben a kötetekben, de nem jutott közelebb az eredetkérdés megoldásához, az általa föltárt kútfők rengeteg részletkérdésben adnak eligazítást, de az eredet kérdésének megválaszolását nem tették lehetővé. Munkássága e vonatkozásban befejezetlen maradt.

Tudósi pályájának szerves részét képezte pedagógusi működése. Tanítványai szeretettel vették körül, és a későbbiekben is nagy tisztelettel emlékeztek rá. Jeles tanítványa volt a már idézett Szádeczky Lajos, aki maga is a székelység neves kutatója lett. Fiatal történetíróként Szekfű Gyula is példaképei között emlegette. A milleniumi ünnepségeket már nem érthette meg. Az 1880-as évek végétől elhatalmaskodó betegsége következtében 1890. augusztus 31-én hunyt el Kolozsvárott. Személyében ma olyan történetíróra emlékezhetünk, aki hozzájárult a magyar történetírás európai színvonalra emeléséhez. Az általa alkalmazott történettudományi eljárásnak

nem az adatgyűjtés a kizárólagos lényege, mint ahogy azt később a szellemtörténet hívei hajlamosak voltak eltúlozni. Számára a források szentek és sérthetetlenek, mint írja „csak annyit tudunk és hiszünk, mennyit hitteles forrásokból meríthetünk”.²⁴ Igyekezett érvényesíteni a szigorú forráskritikai szemléletet, bár, mint erre utaltunk, nem mindig sikerült következetesnek maradnia. Hibái, tévedései ellenére jelentékenyen gyarapította a magyar őstörténetre, a koraközépkorra és a székely históriára vonatkozó ismeretanyagot. A XIX. század második fele a magyar történetírás kevésbé látványos korszakai közé tartozik. A reprezentatív, sokkötetes szintézisek azonban nem születhettek volna meg a felszín alatt végzett fáradságos aprómunka, a forráskutatás és kiadás nélkül. Ennek a munkának volt az egyik, kora színvonalán álló, fáradhatatlan munkása Szabó Károly.

SEBŐK FERENC

JEGYZETEK

¹ Szabó Károly munkásságával az alábbi írássok foglalkoztak alaposabban: SZILÁGYI SÁNDOR: Szabó Károly. *Századok* 1890. 677–678. Ez a rövid megemlékezés, amely a barát és pályatárs tollából keletkezett, földézi Szabó Károly életpályájának főbb állomásait, illetve történetírói munkásságának fontosabb eredményeit. Ennél jóval részletesebb és alaposabb SZÁDECZKY LAJOS: Szabó Károly emlékezete című tanulmánya. *Századok* 1894. 195–223. (A továbbiakban: Szádeczky 1894.) Ebben a tanítvány és pályatárs adatokban gazdagon, részletekbe menően, helyenként kissé patetikusan és szubjektíven méltatja Szabó Károly tudósi, történetírói pályafutását. Csánki Dezső megemlékezése, amely Szabó Károly születése 100. évfordulója alkalmából hangzott el a Magyar Történelmi Társulat 1924. évi közgyűlésén (a továbbiakban: Csánki 1924.) (*Századok* 1924. 689–694.), már bizonyos távlatból, a történetíró halála után 34 esztendővel ad immáron kritikai, Szabó Károly tévedéseit sem véka alá rejtő, de ugyanakkor tiszteletteljes, mértéktartó értékelést a tudós munkásságának eredményeiről és hiányosságairól.

- ² Szádeczky 1894. 197.
³ Uo. 198–199.
⁴ Uo. 199–200.
⁵ Uo. 20–201; BONA GÁBOR: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. II. Budapest, 1999. 213–214.
⁶ TELEKI JÓZSEF: *A Hunyadiak kora*. Pest, 1852.
⁷ R. VÁRKONYI ÁGNES: *A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban*. II. Budapest, 1973. (A továbbiakban: R. Várkonyi 1973.) 342.; 356.
⁸ R. Várkonyi 1973. II. 114.; 352–353.
⁹ Szádeczky 1894. 204., 209.; Csánki 1924. 691.; R. Várkonyi 1973. II. 357.
¹⁰ CSÁNKI DEZSÓ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest, 1890–1913. Fekete Nagy Antal. Budapest. 1941. IV.
¹¹ Szádeczky 1894. 207.
¹² R. Várkonyi 1973. II. 261–262.
¹³ R. Várkonyi 1973. II. 407.
¹⁴ Új Magyar Múzeum 1851–53.
¹⁵ Szádeczky 1894. 208.
¹⁶ Uo. 209.
¹⁷ SZABÓ KÁROLY: *Régi magyar könyvtár*. Budapest, 1879. I., 1885. II.
¹⁸ SZABÓ KÁROLY: *Kisebb történeti munkái I–22*. Először megjelent az Új Magyar Múzeum 1853. II. Idézi: Szádeczky 1894. 211.
¹⁹ HUNFALVY PÁL: *Magyarország etnographiája*. Budapest, 1876.
²⁰ Lásd pl. SZABÓ KÁROLY: A székely nemzeti névről. *Századok* 1880. 404–410.
²¹ Szádeczky 1894. 217.
²² SZABÓ KÁROLY: *Székely oklevéltár I–III*. Kolozsvár, 1872., 1876., 1890.
²³ *Székely Oklevéltár IV*. Sajtó alá rendezte Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1895.
²⁴ SZABÓ KÁROLY: *Kisebb történeti munkái*. I–205. Idézi: Szádeczky 1894. 206.

H Á Z T Á J I

Vikingek földjén jártunk

A XIV. Neolatin Világkongresszus személyes élményei

A Nemzetközi Neolatin Társaság¹ háromévenként rendezi szokásos világkonferenciáját. Erre az 1971 óta folytonosan megismétlődő konferenciára, melyen a világ minden tájáról érkező neolatin tudományokkal foglalkozó kutatók számolnak be az éppen aktuális kutatási témájukról, 2009-ben a svédországi Uppsalában került sor.

A magyar neolatin egyesület, azaz a Hungaria Latina² 2001-es megalakulása óta nagy létszámban vesz részt ezeken a konferenciákon. Igaz, a magyar kutatók az egyesület megalakulása előtt is tartottak előadásokat, de nem szervezeti keretek között.³ A 2003-as konferencián terjesztette fel a magyar delegáció pályázatát a 2006-os konfe-

rencia megrendezésére, amelyet a nemzetközi társaság felügyelőbizottsága egyhangúlag elfogadott, így 2006-ban Budapest adhatott otthont a társaság világkonferenciájának.⁴

Újabb három év elteltével a neolatin stúdium képviselői ismételen összegyűltek. Magyarországról népes küldöttség indult, 21 absztraktot fogadott el a szervezőbizottság, azonban különböző okok miatt csak 19-en képviselhettük hazánkat. Legtöbben a Szegedi Tudományegyetemről utazhattunk, hiszen tízen tartottunk előadást intézményünkben. Rajtunk, szegedieken kívül négyen képviselték az akadémia Irodalomtudományi Intézetét, ketten a Debreceni Tudományegyetemet, ezenkívül a Hadtörténeti Intézet, a Pécsi Tudományegyetem és a Sapientia Egyetem egy-egy fővel képviselte magát.

Az augusztus 2-ától 8-áig tartó konferencia legtöbbször hét párhuzamos szekcióban zajlott, naponta három csoportban. Az előadásokat hat nyelven hallgathattuk, az elő-

adók angol, német, francia, olasz, spanyol és latin nyelven szólaltak meg. Általában a délelőtti szekciót követett egy rövid kávészünet, ami után egy plenáris előadást hallgathattak meg a résztvevők. Az előadás után következett az ebédszünet, majd a kora délutáni előadások után egy újabb kávészünet és következett a késő délutáni előadás-csoport. Esténként valamilyen kulturális programmal kedveskedtek a szervezők.

Augusztus elsején indultunk el a nagy útra. Kisebb-nagyobb kitérőkkel augusztus 2-ra az egész magyar csapat sikeresen megérkezett a stockholmi repülőtérre, majd onnan ki-kí a szállására. Én nyolcad magammal egy perzsa származású hölgy apartmanjában laktam az Uppsala melletti Gamla Uppsalában. Uppsala Stockholmtól 75 kilométerre északra fekszik. Uppsala megye székhelye, Svédország egyházi központja, 1164-től érseki város. 130 ezres lakosságával az ország negyedik legnagyobb városa. Uppsala eredetileg a maitól kb. 5 kilométerrel északabbra feküdt, azon a helyen, amelyet ma Gamla Uppsala (Ó-Uppsala) néven neveznek. A mai Uppsalát régen Östra Arosnak nevezték. Ó-Uppsala középkori források szerint a pogány időkben az ország központja volt, ahol a pogány istenek főtemploma állt. A XI. században a keresztény hittérítés idején a város mintegy ötven évig ellenállt a keresztény erőknek, de végül elfoglalták és a pogány templomot lerombolták. Mivel

A GÓTIKUS SKANDINÁVIA

MOLNÁR ANDREA FELVÉTELE

a város pogányság központja volt, ez lett a keresztény egyház központja is. Előbb püspökség, majd 1164-ben érsekségi rangra emelték. Gamla Uppsala jelenleg közigazgatásilag Uppsalához tartozik, noha nincs vele összeépülve. Tulajdonképp egy önálló városrésznek tekinthető körülbelül 5000 lakossal. Népszerű kirándulóhely múzeummal, templommal, mini-skanzennel és viking kori sírdombokkal. Uppsala nagy napján, a híresnevezetes Valpurgis-éjen⁵ a Gamla Uppsala-i dombok mellett gyűjtik meg Svédország legnagyobb örömtüzét. A mai Uppsala területe a régi Östra Aros Ó-Uppsala kikötője volt. 1274-re Östra Aros megelőzte a fejlődésben a régi fővárost, és miután ebben az évben Gamla Uppsala katedrálisa leégett, az érsek

is ide költözött, ahol új, pompás székesegyházat építtetett.⁶ Uppsala lett Skandinávia legrégebbi egyetemének székhelye is, melyet 1477-ben alapítottak.⁷ 1702-ben a város egy pusztító tűzvészben leégett. Számos történelmi emlék és érték pusztult el ekkor, de a későbbi századok folyamán is, amikor még nem ismerték fel a műemlékek jelentőségét. Ennek ellenére sok régi épület is megmaradt, különösen a város nyugati részén, ahol a székesegyház, az egyetem és a kastély is áll.

Tehát megérkezésünk után, augusztus 2-án este hivatalosak voltunk a Carl Linnéról elnevezett múzeumba, és az azt körülvevő botanikus kertbe, ott zajlott a regisztráció és a nyitó fogadás. A fogadáson rendhagyó svédasztalos teríték volt. Noha több tálon szolgálták fel az ételeket, a választék nem volt bőséges, hiszen az asztalokon összesen kétfajta étel volt. Nekünk magyaroknak egy kicsit más elképzelésünk volt-van a svédasztalról. No, de nem ez volt az egyetlen gasztronómiai meglepetés, amit tartogattak nekünk. Az ételeikről nagy általánosságban elmondható, hogy számunkra ízetlen és rágós hússzeletek a favoritok vajás krumplival, amelyet borsóval díszítenek. Természetesen nem a mi általunk megszokott kifejtett borsószemekkel, hanem vagy egészben tálalták elénk a hüvelyeket, vagy pedig díszítőelemként borsó szarát tettek ételeinkre. Egyszóval a konyhájuk nem túl változatos, az ételek kapcsán meg azon már meg sem lepődtünk, amikor a svéd boltban Magyarországról származó szalámit, kolbászt, paprikát lehetett kapni. A fogadáson megismerkedtünk a svédek italozási szokásával is. Lehetett választani Chiléből importált bor és a svéd sör közül. Az utóbbi inkább kesernyés víznek hatott, ugyanis a svéd sörök 2-2,5%-os alkoholtartalmúak. A boltokban is ezeket a gyenge söroket lehet kapni, mint később megtudtuk egész Uppsalában egy italbolt volt, ahol nagyobb alkoholtartalmú italokat lehetett vásárolni, amúgy törvénybe van ik-

tatva, hogy más boltok csak ezeket a gyenge italokat árulhatják. Mindezek ellenére a fogadás kitűnő alkalom volt arra, hogy új barátságok, kollégai beszélgetések kezdődjenek, illetve arra, hogy a régmúlt vitáit és elkezdett diskurzusait folytassuk.

Másnap, hétfőn a délelőtti megnyitó ünnepség után megkezdődött a konferencia érdemi része. Rögtön az egyik szekció első előadója én voltam. Előadásomat, a jezsuita történetírás Attila-képéről sikeresen megtartottam angol nyelven, előadásom után kérdéseket és észrevételeket egyaránt kaptam. Aznap honfitársaink közül Lázár István Dávid, a Szegedi Tudományegyetem Klasszika-filológia és Neolatin Tanszékének tanszékvezető docense adott még elő olaszul egy érdekes előadást Petrarca leveleiben megjelenő zsarnokképről. Érdekes módon ez volt az egyetlen Petrarcaról tartott előadás a konferencián. Este az egyetem fő épületében volt állófogadás.

A keddi napot nevezhetjük magyar napnak is, hiszen tizenkettő magyar előadás hangzott el. Párhuzamosan tartott előadást Békés Enikő Galeotto Marzio csillagászati kézikönyvről és Deák Viktória Hedvig két Szt. Margit legendáról. Utána párhuzamosan három előadás volt: Pajorin Klára Vitéz János szónoki beszédéről, Havas László II. Rákóczi Ferenc tractatusáról és Tar Ibo-ly Janus Pannonius gúnyverséről. Havas professzor után M. Nagy Ilona tartott előadást, majd zárásként párhuzamosan beszélt Szabados György a jezsuita évkönyvekről, Szörényi László professzor pedig a Makó Pál költszetében megjelenő hagyományokról és újításokról. A kora délutáni szekcióban először Teiszler Évár hallhattuk, majd utána Veszprémy László tartott egy érdekes előadást a kalandozások középkori XVIII. századi megítéléséről. A késő délutáni szekcióban pedig Máté Ágnes hallhattuk beszélni Enea Silvio Piccolomini Historiájáról, majd pedig Horogszegi Zoltán beszélt Zsigmond

herceg számadáskönyvéről. A napot egy kellemes templomi koncert zárta.

Szerdára a szervezők egy kirándulást iktattak be. Először egy rövid stockholmi városnézés volt a program, majd délután a drottingholmi királynői palotához mentünk, ahol idegenvezetővel körbemehtünk, végignézve a három művészeti korszakot és irányzatot (barokk, rokokó, klasszicizmus) magába foglaló termeket.

Csütörtökön Kakucska Mária Vives-ről és a magyarokkal való kapcsolatáról szóló előadása folytatta a magyar szerepléseket, majd délután Rábai Krisztina tartott előadást az Anjou-kori oklevelek szerkezetéről és latinságáról, majd Petneházi Gábor beszélt Erasmus hatásáról a XVI. századi Magyarországon és Erdélyben. A nap fontos fejleménye volt még az ebéd utáni üzleti ülés, amelyen megválasztották a nemzetközi társaság új elnökségét, bemutatták a megújult honlapot és bejelentették a következő, 2012-es konferencia helyszínét, a belgiumi Leuvent.⁸

A konferencia utolsó szakmai napja a péntek volt. Előbb Molnár Andreát hallhattuk, majd pedig délután Rihmer Zoltán tartott latin nyelven előadást. Este a csodás uppsalai kastély lovagtermében tartott záró vacsorára voltunk hivatalosak, háromfogásos vacsorával egybekötött éneklős búcsúzásra. Másnap tettünk még egy kirándulást a Skokloster kastélyba, ahol megnézhattuk a kastély világhírű könyvtárát és fegyvertárát. Vasárnap a hét élményeitől feltöltődve utaztunk haza, búcsúzásul pedig azt kívántuk egymásnak, hogy 2012-ben is hasonló élményben legyen részünk.⁹

ÁBRAHÁM ÁDÁM

JEGYZETEK

¹ International Association for Neo-Latin Studies (IANLS), bővebb információ a szervezetről a www.ianls.org honlapon.

² Az egyesület megalakulásáról és tevékenységéről szóló elnöki beszámolót lásd: HAVAS

LÁSZLÓ: Elnöki beszámoló a Magyar Neolatin Egyesület tevékenységéről (2000-2006). In *Varietas Gentium-Communis Latinitas*. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai. Szerk.: Szörényi László–Lázár István Dávid. Szeged, 2008. 37–47.

³ A bonni konferencián (2003) felszólalt Békés Enikő, Bene Sándor, Bíró Csilla, Galántai Erzsébet, Havas László, Jankovits László, Kasza Péter, Kecskeméti Gábor, Lázár István Dávid, Nagyillés János, Pajorin Klára, Szörényi László és Tar Ibolya.

⁴ A sikeres és minden igényt kielégítő szervezés mellett a magyar kollegák színvonalas előadásokat is tartottak. Előadott Békés Enikő, Dalloul Zaynab, Hoffmann Gizella, Galántai Erzsébet, Kasza Péter, Komlóssy Gyöngyi, Lázár István, Lengyel Réka, Máté Ágnes, Molnár Andrea, Nagyillés János, Nótári Tamás, Rábai Krisztina, Szabados György, Szendrényi Marietta, Szörényi László és Tar Ibolya. Az előadások idegen nyelvű verziója megjelenés alatt, a magyar utókonferencia előadásait lásd: Szörényi–Lázár 2008. 27–37., 47–161.

⁵ Április 30-a.

⁶ A gótikus székesegyház ma egyike a világ leghatalmasabb templomainak, tornyainak magassága 118 méter. Skandinávia legnagyobb temploma több mint száz éven át épült: a XIII. század végétől a XV. század elejéig. Érdekessége, hogy pontosan ugyanolyan magas, mint hosszú. Eredetileg katolikus templomként szentelték föl, majd a XVI. század során a reformáció keretében az evangélikus vallás svédországi elterjedésekor Luther tanainak követői vették birtokukba az épületet. Jelenleg is evangélikus székesegyházként működik, benne múzeummal.

⁷ Az Uppsalai Egyetem a XV. század végén épült és 1477-ben kezdte meg működését. Ezzel Észak-Európa első felsőfokú tanintézménye lett. Az eredeti épület megsemmisült, de a XIX. század végén emelt új központi épülettel valamint az egyes tanszékek különálló épületkomplexumaival olyan eredményeket mutat föl, hogy a világ leghíresebb egyetemei közé tartozik. Számos Nobel-díjas tudós és szakember tanult illetve dolgozott itt. Jelenleg 60 000 diák tanul az egyetemvárosban.

⁸ Sajnos azóta a leuveni egyetemen pénzügyi gondok merültek fel, ezért a 2012-es konferencia szervezését átvállalta a münsteri egyetem.

⁹ Fotók a konferenciáról: <http://picasaweb.google.com/molnar.andrea8>